

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Izdavač:

Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Maršala Tita 19

71000 Sarajevo

Tel/fax: + 387 33 444 488

www.soros.org.ba

Open
Society Fund
Bosnia & Herzegovina

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Tim autora:

**Ahmet Alibašić, Sabina Ćudić, Zlatiborka Popov-
Momčinović, Amina Mulabdić,
Emina Abrahamsdotter**

Studije objavljene u ovoj publikaciji predstavljaju autor-
ske radove tima stručnjaka. Ideje i stanovišta iznesena
u njima su stanovišta autora, i ne odražavaju nužno
mišljenje i stav Fonda otvoreno društvo BiH.

Design:

**Miodrag Spasojević Štrika
IPSILON Sarajevo**

DTP:

**Jasmina Kapidžić
IPSILON Sarajevo**

Print:

CPU Sarajevo

Program podrške obrazovanju
Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina

Religija i školovanje u otvorenom društvu

**Preispitivanje modela
religijskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini**

Sadržaj

Predgovor	9
Vjersko obrazovanje u javnim školama u Bosni i Hercegovini: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje Ahmet Alibašić	11
Različite religije pod jednim krovom: U susret inkluzivnom vjerskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini Sabina Ćudić	35
“Male” religijske manjine u sistemu verske nastave u BiH: Između nevidljivosti i negativnih stereotipa Zlatiborka Popov-Momčinović	51
Religijska uključenost: Vjeronauka za religijsku toleranciju - koraci ka istinski demokratskom društvu Amina Mulabdić	69
Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini Emina Abrahamsdotter	81
Biografije autora	101
Sažeci radova na engleskom jeziku	105

Predgovor

Ova je publikacija nastala u okviru *Programa podrške istraživanjima u oblasti javnih politika* kojeg je Fond otvoreno društvo BiH pokrenuo početkom 2004. godine. Cilj Programa je unaprjeđenje istraživanja i analize javnih politika kako bi se potaknuo dijalog i razvio takav način donošenja odluka koji će počivati na relevantnim informacijama i realnim opcijama.

U studijama koje su predstavljene u ovoj publikaciji preispituje se uloga religijskog obrazovanja u bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu, razmatraju različiti modeli njegove primjene i predlažu opcije za unaprjeđenje kako bi adekvatnije odgovorio specifičnim zahtjevima multikonfesionalnog društva, integracije i izgradnje mira.

U Bosni i Hercegovini se religijsko obrazovanje izvodi u javnim školama u različitim oblicima. To je uglavnom konfesionalno ili denominacijsko religijsko obrazovanje (vjeronauka) čiji je cilj da proizvede religijsku posvećenost jednoj određenoj vjeri, ili, drugim rječima, da ojača "učenikovu vjeru u određenu religijsku tradiciju". Odgovornost za organizovanje vjeronauke u javnim školama imaju prvenstveno religijske zajednice, ali i država i njene institucije. Osim vjeronauke postoji i nekonfesionalni predmet *Kultura religija* koji podučava o vjerovanjima, vrijednostima i praksama različitih svjetskih religija. Ovaj se predmet različito primjenjuje u pojedinim djelovima zemlje. U srednjim školama u Republici Srpskoj je uveden kao eksperimentalni predmet 2009. godine, a u Federaciji BiH se izvodi sporadično u pojedinim školama.

Iako je status religijskog obrazovanja u BiH definisan različitim dokumentima¹, njegova primjena izaziva užarene rasprave sa oprečnim stanovištima. Sa jedne strane su mogu čuti argumenti da religijsko obrazovanje doprinosi etničkim i konfesionalnim podjelama, dok se drugi zalažu za pravo na religijsko obrazovanje na svim nivoima obrazovanja - predškolskog, osnovnog i srednjeg. Pravo na slobodu vjeroispovjesti se različito

interpretira, kao i uloga države, javnih institucija i religijskih zajednica u kreiranju planova i programa, izradi udžbenika i obuci nastavnog kadra. Istovremeno, istraživanja i analize u ovoj oblasti su veoma rijetki.

Ova publikacija je stoga zamišljena kao doprinos javnoj debati koja bi se trebala zasnivati na kritičkom promišljanju i argumentima i uključivati sve aktere u društvu u zajedničkom naporu razvijanja modela religijskog obrazovanja u javnim školama koji će biti prihvatljiv svima, bez obzira na različita religijska ili životna ubjeđenja.

¹ To su: Zakon o slobodi religija i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u BiH, Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju, Temeljni ugovor između Svete stolice i BiH, i Ugovor između Srpske pravoslavne crkve i BiH.

Vjersko obrazovanje u javnim školama u Bosni i Hercegovini: Ka modelu koji podržava suživot i uzajamno razumijevanje

Ahmet Alibašić

Ovaj rad nastoji da definiše status religije u državnim školama u Bosni i Hercegovini, koji bi bio u skladu s relevantnim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima i koji bi omogućio religiji da doprinese uspješnom upravljanju pluralističkim demokratskim društvom. U njemu se predlaže formula po kojoj religija neće biti izvor problema, već će postati dio rješenja tako što će pomoći djeci da izgrade svoje međuvjerske kompetencije, a da istovremeno očuvaju svoj identitet. Odabrali smo put kojim se dosad rijetko išlo u ovoj oblasti. Pokazujemo da, *uprkos trenutnim nedostacima konfesionalne vjeronauke* (u daljem tekstu vjeronauka) *u bosanskohercegovačkim javnim školama, takva edukacija ima snažnu i značajnu korektivnu ulogu u odnosu na mnogo isključivije vjerske poruke kojima se često podučava unutar vjerskih zajednica*. Konfesionalna vjeronauka u školama može se posmatrati kao prilika za alternativna mišljenja iz iste vjerske tradicije koja bi mogla djelovati kao protuteža snažnim i ponekad ekskluzivističkim porukama koje dolaze iz nekih vjerskih zajednica.

Da bi testirao ovu hipotezu, autor je proveo analizu sadržaja udžbenika i materijala koji su u upotrebi na vjerskoj pouci unutar vjerskih zajednica. Analizirani su i udžbenici vjeronauke koji su bili u upotrebi kad je vjeronauka prvi put uvedena u školski sistem tokom 1990-ih. Ti nalazi su upoređeni s postojećim stručnim procjenama i analizama sadržaja udžbenika vjeronauke koji se trenutno koriste u javnim školama. Konačno, obavljani su razgovori s akterima debate o vjeri u javnim školama i urađen opsežan pregled literature.

Utvrđeno je da trenutni model vjeronauke uživa vrlo visoku stopu odobravanja, zadovoljava zahtjeve vjerskih zajednica, te je uglavnom usklađen s državnim zakonima i međunarodnim obavezama Bosne i Hercegovine. Međutim, način na koji se provodi ovaj model vjerskog obrazovanja izaziva opravdanu zabrinutost zbog njegovog negativnog utjecaja na socijalnu koheziju, diskriminaciju manjina i ponekad neprilagođenost materijala dobi učenika.

Uzimajući u obzir visok nivo pohađanja nastave vjeronauke, visoku stopu odobravanja među roditeljima i učenicima, kao i postojeće zakonodavstvo i međunarodne sporazume s Vatikanom i Srpskom pravoslavnom crkvom, čini se da je jedina izvodljiva i društveno prihvatljiva opcija za korigiranje nedostataka trenutnog modela vjeronauke njegovo poboljšavanje.

Radikalne promjene u ovom području politike ne čine se izvodljivim. S druge strane, poboljšavanje trenutne politike obećava uspjeh. To poboljšavanje bi uključivalo: 1) reviziju nastavnih planova i programa, udžbenika i nastavnih metoda vjeronauke, te kontinuiranu obuku njenih nastavnika, 2) razvoj alternativnog predmeta, i 3) uvođenje obaveznog jednogodišnjeg predmeta religijskih studija (kulture religija) u osnovnoj i/ili srednjoj školi. Jačanje partnerstva s roditeljima i vjerskim zajednicama je ključno za uspjeh ovog pristupa. Prednosti ovog kombiniranog pristupa su njegova društvena izvodljivost, preuzimanje moćne vjerske poruke iz ruku često ekskluzivistički nastrojanih vjerskih službenika i roditelja i doprinos društvenom

ozdravljenju i koheziji. Uz podršku nadležnih obrazovnih vlasti, direktora škola i pedagoga može se opravdano očekivati da će vjeroučitelji mnogo bolje od vjerskih službenika ili roditelja mladim generacijama pojasniti vjerske razlike i pripremiti ih da se nose s vjerskim razlikama u svom životu. Integrirajući vjerske zajednice i vjerske službenike u svoje matične tokove društvo će biti u mogućnosti izvršiti pritisak na njih da budu društveno odgovorniji.

Predloženi model ima za cilj da poboljša učinkovitost trenutnog modela tako što će nastavu vjeronauke učiniti istinski izbornom. To bi se moglo postići uvođenjem alternativnog predmeta za učenike koji ne pohađaju vjeronauku. Ostale intervencije treba da budu usmjerene na sadržaj (plan i program), nastavna sredstva (udžbenike i didaktički materijal), ljudske resurse (obuku nastavnika), upravljanje (organizaciju) i pedagogiju (didaktiku i metodologiju) vjeronauke, tako da nastava vjeronauke da doprinos razvoju civilnog društva i socijalnoj koheziji, i da pomogne postizanju ciljeva koje je postavio Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju BiH.

Osim toga, nastavu vjeronauke trebalo bi nadopuniti obaveznim jednogodišnjim predmetom religijskih studija pred kraj osnovnog i/ili na početku srednjeg obrazovanja. Intenzivna saradnja i snažni partnerski odnosi između obrazovnih vlasti i vjerskih zajednica od vitalne su važnosti za ovu opciju. U tim okolnostima možemo se nadati da će nastava vjeronauke u školama vrlo brzo započeti raditi u korist građanskog obrazovanja. Predmet religijskih studija ili kulture religija može biti odlična nadopuna, ali ne zamjena vjeronauci. Ovo dvoje ne isključuju jedno drugo, već se nadopunjuju. Drugim riječima, ova analiza pokazuje da imajući istovremeno vjeronauku i kulturu religija možemo imati najbolje iz oba svijeta. To bi bilo rješenje kojim bi svi dobili a niko ne bi izgubio.

Uvod

“Mama, ko je napisao Kur’an?; Babo, kad ćemo raditi ono što rade Teletabisi (zvoniti crkvenim zvonom)?; Šta je to (pokazujući prema minaretu i crkvenom tornju)?; Zašto mi nikad ne kupujemo ovo (vino)?; Zašto mi nikad ne govorimo: ‘Isuse, Bože!’ kao moja učiteljica?; (gotovo plačući): Je li istina da moja učiteljica jede svinjetinu?; Zašto neke žene pokrivaju glavu, a druge ne pokrivaju?; Klanja li Toše Proeski (popularni pokojni makedonski pjevač)?; Zašto mi nismo kršćani?; Zašto ne slavimo Božić?”

To su samo neka od pitanja koja su moje dvoje djece postavljala meni i mojoj supruzi mnogo prije polaska u školu. Kao teolozi i nastavnici, često smo imali spremne uvjerljive odgovore. Ponekad bi nas ipak iznenadili ili jednostavno nismo mogli naći prave riječi da djeci od četiri i pet godina objasnimo ono što znamo. Vidjevši da se mučim oko odgovora, nedavno me moj sada već sedmogodišnji sin ohrabrivao: „Babo, pokušaj mi objasniti. Ako ne budem shvatio ovaj put, pokušat ćeš ponovo kad porastem kao Enes (njegov stariji prijatelj)“.

Znam jednu stvar: Moja supruga i ja nikad nismo podsticali djecu da razmišljaju u tom smjeru. Naprotiv, pokušavali smo ih odvratiti od takvih pitanja. Međutim, oni na to nisu pristajali. Ono što nisam znao je kako se drugi roditelji, koji nemaju moj nivo obrazovanja, nose s ovakvim pitanjima. Raspitao sam se i bio razočaran. Najčešći odgovor koji daju je: „Mi to tako ne radimo!“ Ponekad je odgovor bio mnogo gori: „To tako rade Vlasi (pejorativan naziv za Srbe i Hrvate) ili Balije (pejorativan naziv za muslimane)!“

Kakve šanse za zajedničku budućnost ima društvo u kojem roditelji djecu uče ovakvim stvarima? Ko bi trebalo dati odgovore na takva pitanja? Kada i gdje: u državnim školama, u privatnim školama, u vjerskim institucijama? Porodice, očito, nisu dorasle tom izazovu. Ali, šta ako su vjerske zajednice također loše pripremljene da odgovore na ove upite? Ili, ako ćemo to

raditi u državnim školama, kako bi to trebalo uraditi: u jednom razredu i izložiti se optužbama da pokušavamo iskorijeniti zasebne identitete i kreirati supra bh. identitet utemeljen na lažnoj, vještačkoj, građanskoj religiji? Ili bi to trebalo učiniti u odvojenim razredima i riskirati da upadnemo u zamku segregacije i podjele?

To su pitanja oko kojih vođe bosanskohercegovačkog društva nisu uspjeli postići konsenzus. Većina podržava konfesionalnu vjeronauku u državnim školama, ali glasna i utjecajna manjina upozorava misleće muškarce i žene u društvu da ovakva politika u konačnici cementira već duboko ukorijenjene etničke podjele. Osim toga, ono malo učenika koji iz bilo kojeg razloga odbijaju pohađati nastavu vjeronauke prema sadašnjem modelu sistematski su diskriminirani. Intelktualci, vjerske zajednice, zabrinuti roditelji, međunarodne organizacije, grupe za zaštitu ljudskih prava, civilno društvo, svi su izrazili svoja mišljenja, ali rasprava nije povećala razumijevanje među tim grupama. Naprotiv, nepovjerenje je poraslo. Iako to nije najvažnije pitanje s kojim se suočava mlada bh. demokratija, pitanje odgovarajućeg mjesta religije u državnim školama postalo je još jedna jabuka razdora među grupama s različitim vrijednostima i interesima u ovom podijeljenom društvu. Generalno govoreći, bh. građani i političari očigledno još uvijek traže efikasna rješenja za izazove zajedničkog življenja u pluralističkoj Bosni i Hercegovini. Pozicija religije u državnim školama samo je jedan aspekt tog šireg konteksta.

Ovaj rad ima za cilj da odgovori na spomenuta pitanja na način koji je kompatibilan s relevantnim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima; na način koji će omogućiti religiji da doprinese uspješnom upravljanju pluralističkim demokratskim društvom. U skladu s tim ciljem, ovaj rad:

- Zagovara simultano uključivanje konfesionalne vjeronauke, njoj alternativnog predmeta i jednogodišnjeg predmeta religijskih studija u nastavne planove i programe državnih škola;
- Identificira ključna područja za intervenciju u obrazovnoj politici, kao što su: revizija nastavnih planova i programa i udžbenika, poboljšanje

nastavnih metoda, obuka nastavnika vjeronauke, te saradnja s roditeljima i vjerskim zajednicama;

- Predlaže mjere za smanjivanje ili uklanjanje nedostataka u trenutnom modelu nastave vjeronauke i kreiranje boljeg modela koji će zadovoljiti obje strane, evidentno nastojanje vjerskih zajednica da očuvaju pojedinačne identitete i opći cilj javnog obrazovnog sistema da izgradi otvoreno, pluralističko i demokratsko društvo jednakih građana i zajednica koje se međusobno uvažavaju.

Drugim riječima, rad će pokušati ponuditi formulu po kojoj religija može prestati biti problem i postati dio rješenja (Gearon 2004: 1) tako što će pomoći djeci da izgrade svoje međuvjerske kompetencije, a da u isto vrijeme očuvaju svoje partikularne identitete. Religija se često smatra uzrokom problema u multikulturalnim društvima. Međutim, njen pozitivni potencijal za socijalnu koheziju i promociju razumijevanja među kulturama često je minimiziran i potcjenjivan. Ovdje ću odabrati put kojim se dosad rijetko išlo. Stavljajući cijelu raspravu u širu socijalnu i komparativnu perspektivu, predlažem sljedeću hipotezu kao vodič za ovo istraživanje: *uprkos trenutnim nedostacima vjeronauke u bh. obrazovnom sistemu, takvo obrazovanje igra snažnu i značajnu korektivnu ulogu u odnosu na znatno isključivije poruke koje se uče unutar vjerskih zajednica.* Taj doprinos vjeronauke socijalnoj koheziji rijetko je priznat i stoga u velikoj mjeri neiskorišten. Razlog bi mogao biti to što šira javnost nije svjesna onoga što se podučava na vjerskoj pouci unutar vjerskih zajednica. Ne sagledavajući vjeronauku iz ove perspektive, mnogi nisu primijetili da ona pruža izvrsnu platformu za iniciranje poželjnih promjena unutar vjerskih zajednica i tradicija. Te zajednice su izuzetno važni akteri u bh. društvu, ali pod plaštom vjerske autonomije ponekad zadržavaju stavove i prakse koje su u suprotnosti s ciljevima pluralističkog društva. To je posebno vidljivo u postdejtonskoj Bosni gdje je političarima prijetilo protjerivanje iz javnog života zbog otvorenih antipluralističkih izjava. S druge strane, vjerski službenici su bili pošteđeni takvog straha i stoga su često ispunjavali vakuum koji je ostao iza spomenutih

ekstremno nacionalističkih političara. Izvor njihove snage je monopol nad vjerskom porukom koji imaju. Konfesionalna vjeronauka u školama osigurava forum i kanal za alternativna mišljenja iz iste vjerske tradicije koja bi mogla djelovati kao protuteža ekskluzivističkim porukama koje dolaze iz vjerskih zajednica.

Metodologija i ograničenja

Razmatrajući navedeno pitanje ova analiza uzima u obzir sljedeće kontekstualne faktore za koje je malo vjerovatno da će se promijeniti u kratkoročnom i srednjoročnom vremenskom okviru (tzv. *situacione varijable*): državno zakonodavstvo, različite međunarodne konvencije čiji je potpisnik BiH, međunarodne sporazume između BiH i Vatikana i Srpske pravoslavne crkve, društvenu važnost vjerskih zajednica, gorke uspomene na agresivni ateizam u vrijeme socijalističke Jugoslavije i atmosferu ekstremnog etničkog nacionalizma pojačanu vjerskim raskolima i gotovo automatskim odbijanjem bilo kojeg pokušaja da se izgradi supraetnički bosanskohercegovački identitet iz najmanje jedne od zajednica u BiH. S druge strane, razmatrani su sljedeći aspekti vjerske edukacije (tzv. *policy varijable*): sadržaj vjerske edukacije (nastavni plan i udžbenici), ljudi koji su uključeni (nastavnici i njihovo obrazovanje), upravljanje (implementacija, organizacija i provođenje nastave vjeronauke) i nastavne metode. U poglavlju *Razmatranje mogućih opcija* bit će ispitano kako ti drugi faktori utječu na vjersku edukaciju. Ipak, udžbenici su bili primarni fokus ove analize. Da bih provjerio svoju hipotezu, uradio sam sljedeće:

- Proveo sam analizu sadržaja udžbenika i materijala koji se koriste u vjerskoj pouci unutar vjerskih zajednica, tj. u džamijama, župama, parohijama i kući, kako bih utvrdio do koje mjere oni promoviraju poštivanje različitih kultura i uvjerenja.
- Analizirao sam udžbenike koji su bili u upotrebi kad je vjeronauka prvi put uvedena u sistem javnog školstva u 1990-im, tj. prije njihove revizije pod nadzorom entitetskih ministarstava obrazovanja 2001-2003.
- Uporedio sam ove nalaze s dostupnim stručnim ocjenama i analizama sadržaja udžbenika vjeronauke koji se trenutno koriste u državnim školama.
- Da bi se nadopunili ti podaci te pojasnili i testirali preliminarni zaključci, obavljani su intervjui s brojnim odgovornim za nastavu vjeronauke, nastavnicima i vjeroučiteljima koji imaju iskustvo i u školama i unutar vjerskih zajednica.
- Relevantna literatura, zakoni, dokumenti, govori, zvanične izjave, medijski napisi, međunarodni izvještaji i slični materijali također su analizirani, kako bi se postavio okvir za diskusiju i cijeli problem stavio u perspektivu.

U radu se najprije analiziraju propusti postojećeg modela, njihovi uzroci, društvene implikacije, te ključni akteri. Nakon toga će biti definirane i razmatrane različite opcije unutar zadatog analitičkog okvira. Uložen je trud da se obrazlože prednosti i nedostaci svake opcije. Odabrana opcija opravdana je detaljno. Na temelju svega gore navedenog doneseni su zaključci i preporuke za vladu, vjerske zajednice, roditelje i međunarodne organizacije.

Postojeće stanje: nastava vjernaouke u bh. školama

Tokom posljednja dva desetljeća bh. društvo radikalno je promijenilo svoj stav prema religiji. Prije samo dvadeset godina religija je smatrana privatnom stvari koja nije imala značaj za javni život, osim možda kao izvor problema. Bila je optužena da je izvor retrogradnih, reakcionarnih i kontrarevolucionarnih društvenih tendencija. Iako su formalno vjerske zajednice bile odvojene od države vlada ih je pažljivo nadzirala. U pravnom smislu, vjernici su bili jednaki ostalim građanima, ali u praksi, oni su sprečavani u izgradnji političke, a često i ekonomske, akademske i društvene karijere. Javni obrazovni sistem - praktično jedini sistem školovanja u zemlji u to vrijeme - bio je hermetički zatvoren od svakog vjerskog utjecaja. U nekoliko ustanova izvan tog sistema gdje se podučavalo vjeri, kao što su vjerske škole za obuku svećenika katoličke i pravoslavne crkve i Islamske zajednice, te vjerska pouka za djecu u župama, parohijama i mektebima/džamijama, vjeronauka je pomno kontrolirana. Općenito se očekivalo da će religija uskoro iščeznuti i iz privatnog života u socijalističkom društvu na način na koji je istjerana iz javne sfere. Nekoliko generacija odraslo je u uvjerenju da je takav razvoj pitanje vremena, ali da je svakako izvan bilo kakve dvojbe.

Međutim, stvari su se dramatično promijenile u kasnim 1980-im. Religija se vratila na javnu scenu gotovo preko noći. Ova promjena utjecala je i na obrazovni sistem. Uvođenje vjeronauke u državne škole razmatrano je odmah nakon pada komunizma. Nekoliko godina kasnije konfesionalna ili denominacijska vjerska edukacija postala je dio nastavnog plana i programa u osnovnim i mnogim srednjim školama. Unatoč svom različitom i promjenjivom statusu u raznim dijelovima zemlje, tokom više od petnaest godina vjeronauka je stekla status dobro prihvaćenog predmeta (Kuburić i Moe, 2006). Sveobuhvatan zakonski okvir uslijedio je

kasnije, u 2003. i 2004. godini, kad su u Parlamentu BiH doneseni Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju i Zakon o vjerskim slobodama i položaju crkava i vjerskih zajednica. Nakon toga je Bosna i Hercegovina potpisala slične temeljne sporazume s Katoličkom i Srpskom pravoslavnom crkvom. Oba sporazuma su međunarodni ugovori pretpostavljeni lokalnim zakonima. Ti ugovori osiguravaju mjesto za vjeronauku u javnim obrazovnim ustanovama na svim nivoima. Islamska zajednica u BiH priprema se za potpisivanje sličnog sporazuma (Zapisnik sa 7. redovne sjednice Rijaseta 2009: 128). S obzirom na važnost ovih sporazuma, vrijedi citirati član koji sažeto iznosi način na koji je zamišljena vjeronauka u bh. državnim školama. Pošto su slični u svojim odredbama, dovoljno je citirati jedan od njih. Član 16 Temelnog ugovora između Svete stolice i Bosne i Hercegovine u neslužbenom prijevodu glasi:

1. Bosna i Hercegovina u svjetlu načela o slobodi vjere, priznaje temeljno pravo roditelja na vjerski odgoj djece te u sklopu školskog plana i programa i u skladu s voljom roditelja ili skrbnika jamči nastavu katoličkoga vjeronauka u svim javnim osnovnim i srednjim školama i predškolskim ustanovama, kao obaveznoga školskog predmeta za sve koji ga izaberu, pod istim uvjetima kao za sve druge obavezne predmete.
2. Školske će vlasti, u saradnji s nadležnim crkvenim vlastima, roditeljima i punoljetnim učenicima omogućiti da pri upisu u školsku godinu slobodno izaberu katolički vjeronauk, na način da njihova odluka ne bude povod bilo kakvom obliku diskriminacije na području školske djelatnosti.
3. Katolički će vjeronauk predavati kvalificirani vjeroučitelji, s kanonskim nalogom mjesnog dijecezanskog biskupa, koji ispunjavaju uvjete propisane važećim zakonima Bosne i Hercegovine za dotičnu vrstu škole pridržavajući se svih prava i dužnosti koji iz toga proizlaze. U slučaju da dijecezanski biskup opozove kanonski nalog, vjeroučitelj - nastavnik neće moći nastaviti predavanje katoličkog vjeronauka.

4. Vjeroučitelji su ravnopravni članovi nastavničkoga vijeća obrazovnih ustanova o kojima se govori u stavku 1. ovog člana.
5. Programe i sadržaje nastave katoličkog vjeronauka, udžbenike i didaktičku građu treba pripremiti i odobriti Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine. Način odvijanja nastave katoličkog vjeronauka uredit će se posebnim ugovorom između nadležnih vlasti Bosne i Hercegovine i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine.

Ovdje su dati jasni odgovori na nekoliko pitanja vezanih za vjersku edukaciju u bilo kojoj zemlji: To je konfesionalna vjeronauka (katolička u ovom slučaju); pravni i moralni temelj za podučavanje vjeronauke u javnim školama je "temeljno pravo roditelja"; ona se treba podučavati na svim nivoima, od predškolskih ustanova do visokih škola; njen status bit će izborno-obavezni, što znači da je obavezna za one koji je odaberu na početku školske godine na nediskriminirajući način; vjerske zajednice će imati odlučujuću riječ oko obuke i (de)licenciranja nastavnika, pripremanja programa, sadržaja, udžbenika i didaktičkih materijala; i na kraju, nastavnici vjeronauke imat će jednaka prava i obaveze kao i njihove ostale kolege.

Kako bi se olakšala dalja rasprava i izbjegle zamke pogrešnog razumijevanja koje su uobičajene u raspravi o religiji u školama, želim ovdje ukratko pojasniti moguće modele vjerske edukacije u školskom sistemu. Konfesionalna, denominacijska ili „vjerski bazirana“ religijska edukacija ili pristup tipa „vjerske pouke“ ili „podučavanja u vjeri“ opisuje situaciju u kojoj se o jednoj religiji uči na preskriptivni način, iznutra, kao o istinskoj vjeri. "Osobina koja određuje ovu vrstu vjerske edukacije je pretpostavka da je cilj ovog predmeta prenositi ili njegovati vjeru" (Jackson i Steele 2004). Ona može biti zasnovana na tradicionalnim i konzervativnim ili liberalnijim interpretacijama određene vjerske tradicije. U mnogim istočnoevropskim zemljama vjerske zajednice se brinu za realizaciju vjeronauke u državnim školama (glavni izuzeci su Slovenija i Albanija). S druge strane, u Njemačkoj, Austriji, Holandiji, Švicarskoj, Finskoj i mnogim drugim evropskim zem-

ljama, država i vjerske zajednice zajednički realiziraju vjeronauku u državnim školama. Mi ćemo ovaj model jednostavno zvati vjeronaukom.

Pored ovoga, u Evropi postoji barem još jedan model u kojem je religija prisutna u javnim školama. To je pristup "obrazovanja o religijama" s različitim nazivima: "obrazovanje u komparativnim religijama", "učenje o religiji", "kultura religija", "religijska kultura", "historija religija", "integrativno vjersko obrazovanje", itd. U nekim zemljama (npr. Velika Britanija) država saraduje s vjerskim zajednicama u pripremi i realizaciji ovog predmeta koji se zbog toga ponekad naziva i "nekonfesionalni kooperativni" model. U drugim zemljama (npr. Danska) država to radi sama, bez uključivanja vjerskih zajednica. U oba slučaja ovaj model usvaja uglavnom opisni i historijski pristup. Religija se podučava izvana (Schreiner 2002b; Hull 2001). "Cilj je da se steknu znanje i razumijevanje, kao i da se to razumijevanje pokaže i da se istraže temeljna ljudska iskustva i pitanja. Ovakvim pristupom garantuje se neutralnost države i pravo na vjersku slobodu." (Jackson i Steele 2004). Mi ćemo ovaj model zvati religijskim studijama.

Koji će pristup neka zemlja odabrati zavisi od nekoliko faktora: 1) vjerske pripadnosti društva, da li je ono jednoreligijsko ili multireligijsko; 2) odnosa između vjerskog i svjetovnog u toj zemlji; 3) historijskog naslijeđa te zemlje; i 4) shvatanja prirode i svrhe vjerskog obrazovanja u državnim školama (Hull 2001; Schreiner 2002a i 2002b). Tokom 1990-ih zainteresirane strane u BiH izabrale su model konfesionalne vjeronauke u kojem su vjerske zajednice zadužene za većinu njegovih aspekata. Složeni i podijeljeni obrazovni sistem, posebno u Federaciji BiH, razlog je za vrlo neujednačenu provedbu sada legalnog prava na vjeronauku, uprkos postojanju zajedničkog državnog Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju (juni 2003). U članu 9. tog zakona propisano je da će "škola unapređivati i štiti vjerske slobode, toleranciju i kulturu dijaloga. Imajući u vidu raznolikost vjerovanja u BiH, učenici će pohađati nastavu iz vjerskog obrazovanja (vjeronauke) samo ako je to u skladu s njihovim uvjerenjima ili uvjerenjima njihovih roditelja.

Škola ne može poduzimati bilo kakve mjere i aktivnosti kojima bi se ograničavala sloboda izražavanja sopstvenih i upoznavanja drugih i drugačijih vjerskih uvjerenja. Učenici koji ne žele pohađati vjeronauku ni na koji način neće biti dovedeni u nepovoljan položaj u odnosu na druge učenike." Zakon određuje da vjeronauka nije obavezan, već izborni predmet i da je jednaka ostalim predmetima u nastavnom planu i programu.

Prvi koraci ka uvođenju vjeronauke u državne škole napravljeni su pred prve višestranačke izbore kada je u školskoj 1991/92. godini vjeronauka uvedena u neke od sarajevskih škola (Hašimbegović 2003). Godine 1994. Ministarstvo obrazovanja Bosne i Hercegovine uvelo je vjeronauku u osnovne i srednje škole kao izborni predmet za koji je prethodno bila potrebna roditeljska saglasnost. Tom odlukom predviđeno je pet zasebnih nastavnih planova i programa: islamski, katolički, pravoslavni, jevrejski i adventistički. Prema ovom dogovoru, vjerske zajednice su bile odgovorne za izbor i plaćanje nastavnika, dok je škola osiguravala prostorije za podučavanje ovog predmeta. Godine 1996. ovaj aranžman je promijenjen: vjerske zajednice su i dalje sastavljale nastavne planove i programe za vjeronauku u državnim školama i pisale udžbenike za koje je bila potrebna saglasnost Ministarstva obrazovanja, ali je nastavnike vjeronauke zapošljavala i plaćala škola. Vjerske zajednice su nastavile izdavati certifikate nastavnicima vjeronauke, potvrđujući tako njihove kvalifikacije i podobnost.

Ovaj opći dogovor još uvijek je na snazi, iako je status vjeronauke varirao tokom vremena, od kantona do kantona i od entiteta do entiteta. Broj časova također se mijenjao, ali je opća tendencija bila da se svede na jedan čas sedmično u prva dva razreda srednjih škola i jedan ili dva časa u osnovnim školama. U Republici Srpskoj i Brčko Distriktu nema vjeronauke u srednjim školama. U Kantonu Sarajevo vjeronauka je uvedena u srednje škole tek u školskoj 2007/2008. Nepostojanje alternativnog predmeta za one koji ne odaberu vjeronauku jedan je od glavnih problema u sadašnjem sistemu. Samo Tuzlanski kanton nudi alternativu vjeronauci u obliku Kulture religija ili Historije religija i u

osnovnim i u srednjim školama. Oko 10% učenika osnovnih škola u tom kantonu izabralo je Kulturu religija u školskoj 2003/2004, što je zadnja godina za koju postoje podaci (Bekir Šabić, usmena komunikacija). U drugim mjestima prisustvo učenika časovima vjeronauke uvijek je bilo vrlo visoko. Naprimjer, u Kantonu Sarajevo u toku školske 2006/2007. godine vjeronauku je pohađalo 95,55% učenika, u odnosu na 89,29% u 1998/1999. godini (Pleh, 2007: 55).

Od 2000. godine Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE) je zajedno s brojnim drugim međunarodnim organizacijama (Goethe institut BiH i OHR) podržala pilot-projekat uvođenja časova religijskih studija (nazvanih Kultura religija) kao obaveznog predmeta u završnom razredu osnovnih ili prvom razredu srednjih škola u cijeloj Bosni i Hercegovini. Predmet je trebalo da upozna učenike s učenjem velikih svjetskih religija i da podstiče toleranciju i poštivanje vjerske raznolikosti. OSCE je dao poticaj pripremvši program, udžbenik i obuku za neke nastavnike. Međutim, vjerske zajednice su uglavnom bile rezervirane, pa čak i protiv ove ideje, zabrinute da bi to moglo oslabiti položaj vjeronauke, ako ne i zamijeniti je. OSCE se nada da će na kraju ovaj predmet biti uveden u većini škola. Ove godine Republika Srpska je odlučila uvesti časove religijskih studija u drugom polugodištu 2008/2009. jednog razreda u svim srednjim školama, ali ostaje da se vidi kakve će rezultate ostvariti ovaj eksperiment. Srpska pravoslavna crkva je u više navrata izrazila protivljenje i obećala da će pozvati roditelje da bojkotuju te časove (Pravoslavna crkva će pozvati ... 2009).

Vjeronauka u početku nije izazivala mnogo javne polemike, iako je otpor nekih međunarodnih i lokalnih krugova uvijek bio snažan. Međutim, u posljednje vrijeme konfesionalna vjeronauka susrela se s javnim osporavanjem zbog nekoliko stvari. Prije dvije godine, kad je Islamska zajednica zatražila da se vjeronauka uvede u srednje škole Kantona Sarajevo i početkom 2008. povodom najave uvođenja vjeronauke u vrtiće u Sarajevu, postojeći sistem vjeronauke našao se pod žestokim udarom. Prvi koji su se usprotivili tome bili su Socijaldemokratska partija, neki roditelji, novinari,

intelektualci i grupa udruženih nevladinih organizacija (Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije - ACIPS i dr.). S druge strane su bile neformalne grupe građana, uprava sarajevskih vrtića, Islamska zajednica i vodstvo Katoličke crkve. Međunarodna zajednica u BiH uskoro se uključila u raspravu. Ne negirajući pravo na konfesionalnu vjeronauku na predškolskom nivou, misija OSCE-a u BiH dovela je u pitanje ovu inicijativu iz dva razloga. Prvo, s obzirom na brojnost muslimana u Sarajevskom kantonu, potez bi bio nepravedan prema nemuslimanskoj djeci koja vjerovatno ne bi bila u mogućnosti da pohađaju vjeronauku svoje vjere, zbog svoje malobrojnosti. Drugo, inicijativa je dovedena u pitanje jer OSCE smatra da među najmlađim generacijama treba njegovati osjećaj pripadnosti Bosni umjesto pripadnosti pojedinačnim vjerskim ili etničkim grupama (OSCE 2007). Izjave OSCE-a i SDP-a potakle su Islamsku zajednicu da oštro reagira ("Osuda satanizacije islama" 2008: 11). Neki glasovi unutar Islamske zajednice također su se izjasnili protiv uvođenja vjeronauke u vrtiće (Silajdžić 2008; Spahić 2008). U sljedećim mjesecima mediji su pisali o vjeronauci, održavane su javne rasprave, potpisivane peticije, a političke stranke izdavale su saopćenja o tom pitanju. Čak je i visoki predstavnik Miroslav Lajčak istupio s komentarom kojim se stavio na stranu protivnika vjeronauke. Postalo je jasno da je religija pitanje koje izaziva velike podjele u bh. društvu i da je malo onih koji su spremni razgovarati o njoj na racionalan način (Hodžić 2008).

Tokom rasprave konfesionalna vjeronauka je između ostalog kritizirana zbog: 1) podržavanja segregacije i etničkih podjela, 2) diskriminacije manjina, 3) opterećivanja djece neadekvatnim sadržajem i 4) kršenja principa sekularnosti. Zabrinutost zbog segregacije i dalje podjele bh. društva daleko je najčešći prigovor protiv sadašnjeg modela vjeronauke (Trbić 2007: 11-12). Peticija koja je pozivala na sprečavanje uvođenja vjeronauke u sarajevske vrtiće i koju je potpisalo preko 5.000 ljudi nazvana je "Stop vjerskoj segregaciji u sarajevskim vrtićima". U njoj je također navedeno da "niko nema pravo da razdvaja djecu" (Zastavite vjersku segregaciju... 2008.) Ovo je navedeno

i u izjavama gotovo svih protivnika vjeronauke. To je istaknuto i u saopćenjima za javnost Socijaldemokratske partije i OSCE-a. Općenito, protivnici vjeronauke doživljavaju je kao prijetnju socijalnoj koheziji, a u krajnjoj liniji i kao prijetnju budućnosti bosanske države.

Drugi razlog kritiziranja vjeronauke je tvrdnja da je diskriminirajuća protiv manjina. Taj se problem javlja u školama u kojima vjeronauka nije ponuđena učenicima svih vjera. Razlozi za takvu praksu su različiti, ali najčešći su premali broj učenika iz jedne vjerske grupe ili nedostatak adekvatnog nastavnog osoblja u tom području. To svakako ima dalekosežne posljedice i potencijalno krši prava manjina i prema domaćim zakonima i prema međunarodnom pravu. Grupe koje su najčešće oštećene su djeca povratnika i ateista i oni koji iz drugih razloga odbijaju prisustvovati nastavi vjeronauke. Vrlo je malo škola u kojima su ispunjeni svi uvjeti za organiziranje alternativnih časova. Nepostojanje alternativnih časova predstavlja dodatni pritisak na učenike i roditelje da odaberu vjeronauku koja im je ponuđena. Prema nekim kritičarima, ovo zapravo vjeronauku čini obaveznim školskim predmetom. U sličnim slučajevima italijanski vrhovni sud je donio odluku da država mora osigurati alternativne časove. Slično tome, prvi zamjenik Visokog predstavnika i supervizor za Brčko Raffi Gregorian naložio je da se primjenjuje nekoliko ograničenja u nastavi vjeronauke u Brčko Distriktu sve dok se ne ponude alternativni časovi. Ova ograničenja su: a) ocjene iz vjeronauke neće se računati u prosjek ocjena učenika i b) časovi vjeronauke će isključivo biti u ponudi kao prvi ili posljednji čas u smjeni (OHR 2008.)

Opterećivanje djece sadržajem neadekvatnim za njihovu dob sljedeća je kritika upućena prvenstveno protiv vjeronauke u predškolskim ustanovama (Nurikić 2008a). Novinari, pedagozi, psiholozi i neki teolozi insistirali su da je prerano podučavati religiji djecu u dobi od tri do pet godina. Iznesene su tvrdnje da "vjeronauka u vrtićima rađa uplašenu i nesigurnu djecu" (Kruša 2008: 24). Zanimljivo je da niko od onih koji su govorili ili pisali nije iznio kao argument nijedan naučni dokaz za to. Od javnosti se očekivalo da prihvati njihove tvrdnje samo na osnovu autoriteta govornika.

Na kraju, vjerovatno najslabija, ali ništa manje raširena kritika bila je da se vjeronauka u državnim školama suprotstavlja principu sekularne države ili odvajanju države od crkve/vjerskih zajednica. Socijaldemokratska partija osuđuje vjeronauku kao početak "radikalne islamizacije" (SDP, Oslobođenje, 7. februar 2008: 4.), što je izjava koja je izazvala optužbe za islamofobiju. Gore spomenuta peticija koju su potpisali mnogi ugledni građani Sarajeva također je podsjetila javnost da je Bosna i Hercegovina sekularna država. Autor je zaključio da je religija "privatna stvar", što je ponovo pokrenulo optužbe za nostalgiju za komunističkom, antivjerskom državom koja je gušila religiju i diskriminirala vjernike (Zaustavite religijsku segregaciju... 2008.)

Oni koji podržavaju denominacijsku vjersku edukaciju u državnim školama iznijeli su nekoliko kontraargumentata i ukazali na nedostatke u argumentima svojih protivnika. Njihov vrlo čest argument je da je vjeronauka neotuđivo individualno ljudsko pravo roditelja i kolektivno pravo vjerskih zajednica ("Da za izborni predmet... 2008.). Nakon pažljivijeg analiziranja, ovaj argument se ne pokazuje tako odlučujućim kao što neki misle. Sveukupna dosadašnja tradicija ljudskih prava u Evropi govori da je pravo roditelja da odgajaju svoju djecu u skladu sa svojim uvjerenjima negativna obaveza države, što znači da država nije dužna osigurati takvo obrazovanje, već da samo ne smije sprečavati roditelje u tome (Moe 2005). Ipak, Evropski parlament je zauzeo drugačiji stav (Kodelja i Bassler 2004: 26).

Mnogo je jači pravni argument koji jednostavno podvlači očigledno: vjeronauka je zakonsko pravo garantovano u nekoliko državnih zakona i međunarodnih sporazuma koje je BiH potpisala (Mahmutović 2008:7). S ove tačke gledišta, svi oni koji dižu glas protiv vjeronauke zapravo pozivaju na nepoštivanje postojećih zakona, koji su usvojeni nakon sveobuhvatne javne rasprave. Zakoni nisu švedski sto s kojeg možete uzeti ono što vam se sviđa, kažu zagovarači vjeronauke. U protivnom, rizikujemo da padnemo u zamku pravnog nihilizma (prof. Fikret Karčić, privatna komunikacija) pod kojim je ova zemlja patila desetljećima. Vladavinu zakona treba podržavati čak i kad nam se ne sviđa ishod.

Odgovarajući na optužbe za segregaciju, zagovornici vjeronauke ističu da pluralističko društvo kakvo je bosanskohercegovačko ne može i ne smije skrivati svoju pluralističku prirodu od mladih. Inače rizikujemo zahtjeve da se zabrani i sama religija, jer religija kao takva vrši segregaciju ljudi, što je izrečeno upravo tokom jedne od javnih debata (Jukić 2008: 7). Naprotiv, bh. društvo mora učiniti sve napore da podučiti svoje mlade generacije kako da prihvate razlike i nauče živjeti s njima, bez skrivanja ili asimiliranja. Izgradnja bosanskog nacionalnog identiteta ne smije i ne treba biti nauštrb pojedinačnih identiteta različitih bh. naroda. Zapravo, četiri desetljeća dug napor da se potisnu pojedinačni identiteti u BiH potpuno je propao. I propao je upravo zbog nemogućnosti ili odbijanja komunističkog režima da dozvoli da se i pojedinačni i krovni identiteti razvijaju istovremeno. Lekcija koju treba izvući iz toga, prema zagovornicima vjeronauke, jeste da gušenje vjerskih identiteta u javnoj sferi ne može uspjeti u demokratskom društvu kad nije uspjele u autoritarnom. Djecu treba učiti da poštuju vjerske razlike na isti način na koji ih učimo da poštuju rasne, jezičke, spolne i druge razlike (Hodžić 2008). Vjeronauka nije segregacija, već sloboda i slobodan izbor. Na kraju, tvrdi se da vjeroučitelji u državnim školama ponekad djecu u svijet razlika uvode bolje od njihovih vlastitih roditelja (Jukić 2008: 8).

Što se tiče argumenta o diskriminaciji, iako je neosporno da će neki učenici praktično biti spriječeni da ostvare svoje zakonsko pravo na vjeronauku ili njenu alternativu, uglavnom zbog svog broja ili nedostatka nastavnog osoblja, situacija se ne može ispraviti tako što će većina patiti kako bi se svi izjednačili u uskraćivanju prava. Neprihvatljiva je diktatura bilo većine bilo manjine. Zabrana vjeronauke u državnim školama nije način da se riješi problem alternativnog školskog predmeta. Ako jedan aspekt zakona nije ispoštovan, nije rješenje da se prestane primjenjivati kompletan zakon. Slijedeći tu logiku, trebalo bi ukinuti sve zakone. Rješenje je da se uloži dodatni napor da se zakon u potpunosti primijeni (Jukić 2008: 8). Riječima Evropskog suda za ljudska prava, kad se iz pluralizma izrode tenzije "uloga vlasti... nije da ukloni uzroke ten-

zija tako što će eliminirati pluralizam, već da osigura da suprotstavljene grupe toleriraju jedna drugu” (OSCE/ODIHR-2007: 32).

Što se tiče zabrinutosti za narušavanje principa sekularne države odgovor je bio indirektan i usmjeren na praksu u drugim evropskim zemljama, od kojih mnoge zapravo imaju konfesionalnu vjeronauku, unatoč njihovoj multireligijskoj prirodi (Njemačka, Austrija, Španija, Italija itd.). U ovim zemljama određene vjerske grupe, uključujući i muslimane, zbog različitih razloga nemaju vlastitu vjeronauku, ali niko ne poziva na rušenje sistema zbog toga (Aslan 2009). Najčudniji od svih odgovora na ovaj “evropski” argument je onaj koji je dao franjevački svećenik i profesor Luka Markešić rekavši da “evropski model nije preporučljiv za BiH” (“Evropski model” 2008: 3).

Odgovarajući na tvrdnju da vjeronauka opterećuje djecu sadržajima koji nisu adekvatni za njihovu dob, urednik islamskih novina je primijetio da, ako su djeca premlada za metafiziku, nisu premlada za stjecanje novih navika, slijeđenje dobrih primjera, pamćenje osnovnih vjerskih tekstova ili pjesama itd. (Kadribegović 2008: 5). Pored toga, i Islamska zajednica i Katolička crkva jasno su stavile do znanja da se vjeronauka u predškolskim obrazovnim ustanovama ne bi sastojala od redovnih časova kakvi su uobičajeni u osnovnim školama. To je više jedan novi aspekt svakodnevnog rada s djecom nego novi predmet koji bi se predavao djeci (Alibašić and Zubčević 2009 i Jukić 2008: 7-8).

U periodu pojačanog uličnog nasilja i povećane maloljetničke delinkvencije u Sarajevu u toku 2008. godini zagovornici vjeronauke su istakli i “moralni argument” u korist vjeronauke. U više navrata je sugerirano da vjeronauka može doprinijeti moralnom razvoju djece i da to i čini (Štulanović 2008: 24; Omerdić u “Islam je lijek za drogu”, 2008: 24; privatna komunikacija s brojnim nastavnicima vjeronauke).¹ Međutim, oni svoje tvrdnje nisu mogli poduprijeti bilo kakvim statistikama ili istraživanjima. Najvjerovatnije treba proći još nekoliko godina prije nego što dobijemo prve evaluacijske studije koje procjenjuju utjecaj vjeronauke u državnim

školama na ponašanje djece. Do tada će se iznositi brojne spekulacije o moralnoj vrijednosti vjeronauke i bit će ih teško prihvatiti ili odbiti s punim povjerenjem. Generalno, većina diskusija na ovu temu bila je neupućena, nepotkrijepljena dokazima, često dogmatska i loše argumentirana (vidi npr. Kazaz 2008: 25). Učesnici u raspravi su pokazali elementarno nepoznavanje relevantnog državnog i međunarodnog zakonodavstva, kao i bogate prakse EU u tom području, koja otvara tako mnogo mogućnosti za vjersku edukaciju (Kodelja & Bassler 2004; Yapi 2006). Nedostatak uvida u trenutno izvođenje nastave vjeronauke u školama u BiH također je bio očigledan. Bilo je i nekoliko rezultata ove javne rasprave relevantnih za politiku, kao što je primjedba Socijaldemokratske partije da država nije donijela zakonski obavezan “posebni propis o implementaciji” kad je u pitanju vjeronauka (Oslobođenje 18. 2. 2008: 4). Dakle, s pravom su istaknute neke potencijalno negativne posljedice vjeronauke za socijalnu koheziju, ali potpuno su izostavljeni izvodljivi prijedlozi za poboljšanje situacije. Jedna strana u raspravi je predlagala radikalno odustajanje od trenutnog konfesionalnog modela obrazovanja, dok su se protivnici zalagali čak i za veću prisutnost vjeronauke u javnom školstvu ili *status quo*. Rezultat je neka vrsta pat-pozicije. Ovaj rad predlaže drugačiju perspektivu za cijeli problem vjerskog obrazovanja. On traži manje ambiciozno, ali društveno prihvatljivije i politički izvodljivije rješenje. Ali prije nego što odemo dalje, vrijeme je da pogledamo dostupne alternativne strategije i njihove prednosti.

¹ “DA za izborni predmet vjeronauke u vrtićima i svim drugim obrazovnim ustanovama” <http://www.petitiononline.com/zadjecu/petition.html>.

Definisanje i razmatranje mogućih rješenja

Tri moguće opcije

Kao što je navedeno ranije, u javnoj raspravi i političkim pregovorima bilo je svega nekoliko relevantnih i jasno izraženih prijedloga djelovanja. Ipak, na temelju onoga što je rečeno i napisano i uzimajući u obzir komparativno iskustvo u drugim evropskim zemljama mogu se izdvojiti sljedeće tri opcije.

Konfesionalna vjeronauka je održavanje statusa quo prema kojoj se država brine za finansije, zapošljavanje, menadžment/organizaciju i pedagogiju, dok se vjerske zajednice brinu za nastavni plan i program, obuku nastavnika i njihovo (de)licenciranje. Ovaj pristup je široko prihvaćen i pored svih svojih nedostataka i glasnih protesta iz određenih krugova. Anketiranje javnog mnijenja i broj učenika koji pohađaju vjeronauku potvrđuju takav zaključak, što zadržavanje tekuće politike čini vrlo vjerovatnom i u doglednoj budućnosti. Naprimjer, od svih muslimanskih učenika osnovnih škola u BiH u 2006/2007. školskoj godini njih 96,24% pohađalo je vjeronauku. U regiji Banjaluke vjeronauku je pohađalo 99% muslimanskih učenika. U Kantonu Sarajevo u školskoj 2006/2007. 95,55% muslimanskih učenika osnovnih škola pohađalo je vjeronauku u odnosu na 89,29% u 1998/1999.² Usporedne brojke za katoličke učenike čak su i više u korist vjeronauke.

Pored roditelja i učenika, vjerske zajednice i mnoge političke stranke također podržavaju status quo. Bilo je i onih koji su tražili čak i više: vjeronauku na svim nivoima, što znači i njeno uvođenje u sve predškolske obrazovne ustanove i srednje škole, plus više časova vjeronauke sedmično (dva umjesto jednog). Budući da je prvi zahtjev zakonski izvodljiv u nekim dijelovima zemlje (Kanton Sarajevo), u posljednje dvije godine zabilježena su kretanja u tom smjeru. Postojao je i prijedlog Srpske pravoslavne crkve da vjeronauka postane obavezan školski predmet. Taj prijedlog je odbilo Predsjedništvo BiH (blog Ž. Komšića).

Religijske studije su druga opcija koja podrazumijeva radikalnu promjenu i napuštanje trenutne prakse. Prema njoj bi se vjeronauka u potpunosti izbacila iz učionica državnih škola i zamijenila nedenedinacijskim predmetom religijskih studija. Ovaj prijedlog je implicitan u svim kritikama koje su konfesionalnu vjeronauku označavaju kao privatnu stvar, posao roditelja i kršenje principa sekularne države, koje govore o neprihvatljivosti državnog finansiranja vjeronauke itd.

Simultana nastava iz izborne vjeronauke i obaveznih časova religijskih studija treća je mogućnost koja predviđa miješanje tih dvaju modela na način koji će maksimizirati njihove pozitivne rezultate i minimizirati negativne. Iako je vjerovatno praktično najizvodljivije u kratkoročnom i srednjoročnom periodu, do sada niko nije sastavio niz jasnih mjera koje će dovesti do implementacije takvog rješenja. Ranije spomenuti nalog supervizora za Distrikt Brčko o zaštiti vjerskih sloboda najbliži je onome što imamo na umu. Ciljevi ovakve politike bili bi da se poboljša efikasnost trenutnog modela čineći vjeronauku istinski izbornim predmetom. To bi se moglo postići uvođenjem alternativne nastave za učenike koji ne pohađaju vjeronauku, koja se može izvoditi i u obliku individualiziranog neovisnog učenja. Ostale intervencije treba da budu usmjerene na sadržaj (plan i program), sredstva (udžbenike i didaktička pomagala), ljudske resurse (obuku nastavnika), upravljanje (organizaciju) i pedagogiju (didaktiku i metodologiju), tako da vjeronauka počne doprinositi razvoju civilnog društva i socijalnoj koheziji i započne raditi na postizanju ciljeva koje je postavio Okvirni zakon o obrazovanju. Osim toga, vjeronauka bi se dopunjavala obaveznim religijskim studijama u jednoj godini tokom osnovnog i/ili srednjeg obrazovanja. Intenzivna saradnja i snažno partnerstvo između obrazovnih vlasti i vjerskih zajednica od vitalne je važnosti u ovoj opciji. U tim okolnostima možemo se nadati da će vjeronauka u školama uskoro početi raditi u korist građanskog obrazovanja. Religijske studije ili Kultura religija trebalo bi da bude izvrsna dopuna, ne zamjena vjeronauci. Ovo dvoje ne isključuju jedno drugo, već se nadopunjuju.

² U Bihaću 99,39%, u Goraždu 99,96%, u Mostaru 96,00%, u Sarajevu 94,50%, u Travniku 99,28%, u Tuzli 94,80% i u Zenici 96,91%. U srednjim školama izvan Kantona Sarajevo procenat se penje do 85%. (Izvodi iz statistike o islamskoj vjeronauci u Bosni i Hercegovini, http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=1725&Itemid=191, 13. 1. 2009). Vidjeti također Mina Pleh, "Analiza praćenja nastave vjeronauke," *Novi Muallim* 31 (2007), 55.

Analitički okvir

Sljedeći kriteriji su predloženi kao analitički okvir za evaluaciju navedene tri opcije:

1) doprinos socijalnoj koheziji (*efektivnost*), 2) prilika da se uči o vlastitoj tradiciji i kulturi (*ljudska prava*) i 3) (ne)diskriminacija manjina (*jednakost*). Identificirana su sljedeća tri ograničenja: 1) politička izvodljivost, 2) troškovi i 3) kapacitet. Gore navedeni ciljevi su identificirani na temelju Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (2003), te okvirnog Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH (2007). Član 3 Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH među općim ciljevima obrazovanja navodi i sljedeće:

1. razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, vlastitoj kulturnoj samosvijesti, jeziku i naslijeđu, na način koji je u skladu s civilizacijskim tekovinama, upoznavajući i uvažavajući druge i drugačije, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, trpeljivost i solidarnost među svim ljudima, narodima i zajednicama u Bosni i Hercegovini i svijetu;
2. osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge vlastite osobine;

Tabela I:
Analitički okvir

	Opcije		
	1	2	3
Ciljevi / kriteriji	Vjeronauka	Religijske studije	Vjeronauka + religijske studije
<i>Efektivnost</i> Socijalna kohezija	Dijeli +--	Inkluzivan ++-	Inkluzivan +++
<i>Pravo na vlastiti identitet</i> Učenje o vlastitoj kulturi	Zagarantovano +++	Asimilacija ---	Zagarantovano +++
<i>Jednakost</i> Nediskriminacija manjina	Diskriminira ---	Inkluzivan +++	Jednake mogućnosti +++
<i>Politička i društvena izvodljivost</i> 1. društvena prihvaćenost 2. politička prihvaćenost	Široko prihvaćen +++	Nedostaje podrška +--	Sveobuhvatna podrška +++
<i>Troškovi</i>	Trenutni nivo ++-	Uvođenje novih časova, otpuštanje nastavnika konfesionalne vjeronauke ---	Obuka, revizija, uvođenje novih časova ++-
<i>Kapacitet</i> 1. Nastavnici za alternativni predmet i religijske studije 2. Stalna edukacija	Vrlo dobar ++-	Potrebno više nastavnika +--	Potrebno više nastavnika ++-

Isto tako Član 6 Okvirnog zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH (novembar 2007) zabranjuje diskriminaciju po bilo kojoj osnovi i proglašava da:

1. Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem odgoju i obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi.
2. Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uvjeta i prilika za sve, za početak i nastavak daljnjeg odgoja i obrazovanja.

Član 8. glasi: „Opći ciljevi odgoja i obrazovanja proizlaze iz općeprihvaćenih, univerzalnih vrijednosti demokratskog društva, te vlastitih vrijednosnih sistema zasnovanih na specifičnostima nacionalne, historijske, kulturne i vjerske tradicije naroda i nacionalnih manjina koji žive u Bosni i Hercegovini.“ Isti ciljevi mogu se naći u različitim drugim domaćim i međunarodnim pravnim dokumentima. Slični kriteriji su korišteni i u drugim analizama bh. obrazovnog sistema (Trbić 2007: 20). Na njih se također pozivalo kao na glavni ideal obrazovanja u javnim raspravama o religijskoj edukaciji. Od ograničenja najvažnija su politička i društvena izvodljivost. Troškovi i kapacitet spominju se s vremena na vrijeme u javnim raspravama, ali ne čini se da su glavna briga zainteresiranih strana. Trenutna finansijska kriza svakako bi mogla utjecati na njihovu važnost.

Nepoželjne opcije

Trenutna obrazovna politika vezana za vjeronauku u školama izgleda da uživa široku društvenu i političku prihvaćenost. Zato je u zemlji gdje je sve ispolitizirano i gdje je svaku promjenu teško provesti ona najjači kandidat za opstanak. Nivo pohađanja vjeronauke i njenog odobravanja među učenicima i njihovim roditeljima je vrlo visok. Također, vjerske zajednice su manje ili više zadovoljne trenutnim aranžmanom, iako je bilo zahtjeva za više časova i bolji status nastavnika vjeronauke, kao i glasova protiv toga iz najmanje dvije vjerske zajednice, konkretno Islamske zajednice i Katoličke crkve. Većina političara također favorizira trenutnu opciju

i uzimajući u obzir količinu energije koju će morati potrošiti na postizanje konsenzusa o cijeloj listi pitanja na putu prema EU, uključujući i ustavne reforme, te činjenicu da je zakonodavstvo u ovom području relativno svježije, stvari bi mogle ostati onakve kakve jesu.

Sveukupno gledajući, *status quo* vrlo visoko kotira na skali političke izvodljivosti. Troškovi ove opcije također se čine prihvatljivim. Što se tiče kapaciteta, situacija se značajno poboljšala u proteklih deset godina. Danas je većina nastavnika vjeronauke formalno kvalificirana i može se slobodno tvrditi da su u prosjeku ravnopravni s drugim svojim kolegama u pogledu sposobnosti i vještina s obzirom na činjenicu da su većina njih mladi diplomanti koji su obrazovani po nekim od najnovijih metoda pedagogije i didaktike.

Trenutni aranžman također omogućava realiziranje pojedinačnog zakonskog prava djece da budu obrazovana u vrijednostima vlastite kulture i tradicije, kao i kolektivno pravo zajednica da očuvaju i prenesu te vrijednosti na nove naraštaje. U zemlji u kojoj se najmanje dvije zajednice boje da će njihovi pojedinačni identiteti biti potisnuti razvojem nadnacionalnog bh. identiteta važnost ovog cilja je veoma velika. To je od posebnog značaja za katoličku zajednicu, koja se osjeća brojčano ugroženom i vrlo je osjetljiva na zaštitu svog vjerskog i etničkog identiteta. S druge strane, većina pravoslavne zajednice slijedi opću politiku negiranja bh. nacionalnog identiteta kod bosanskih Srba i kao takva favorizira svaku političku mjeru koja će povećati odvajanje i podjelu u bh. društvu. Svaki razgovor o politici čiji je cilj razvoj zajedničkog bh. identiteta tumači se kao pokušaj da se, navodno, gradi unitarna Bosna i Hercegovina.

Međutim, iako se model konfesionalne vjeronauke čini urednim na papiru, način na koji se ponekad provodi izaziva opravdanu zabrinutost za njegove negativne efekte na socijalnu koheziju i diskriminaciju manjina. Kada ovo kažemo ne znači da odobravamo sve kritike na račun vjeronauke u ova dva područja. Ipak, situacija zahtjeva ozbiljno istraživanje. U većini škola alternativni predmet nikad nije uveden i to stvara

osjećaj isključenosti kod djece koja pripadaju vjerskim manjinama i vrši značajan pritisak na učenike da se upišu na časove koje bi inače možda izbjegavali. Na takav način trenutni model, štiteći vjerske slobode većine, zanemaruje prava manjina. Vjerske zajednice ovdje često krive obrazovne vlasti da ne čine dovoljno. Međutim, ne bi im naškodilo da poduzmu neke proaktivne mjere koje bi olakšale rješenje problema. Zapravo je u njihovom interesu da to učine kako bi imali konkurenciju što je najbolji način da osiguraju kvalitet nastave vjeronauke. U suprotnom se izlažu riziku da se vjeronauka pretvori u još jedan mrski indoktrinirajući predmet koji će biti osuđen na propast. Razumni ljudi iz vjerskih zajednica pokazuju razumijevanje prema ovom problemu.

Još je štetnija optužba da vjeronauka podriva multikulturalnu, pluralističku Bosnu i Hercegovinu. Ponovno, autor ovog rada nije uvjeren da je vjeronauka nužno uzrok podjela. Razlike u našem društvu postoje i one se ne mogu gurnuti pod tepih ili izbrisati. Jedini način na koji BiH može opstati je priznavanje i prihvatanje tih razlika i učenje kako se nositi s njima. S obzirom na trenutnu važnost vjerske komponente u različitim kulturnim identitetima u BiH čini se da se istinsko uzajamno prihvatanje može najbolje njegovati na osnovu vlastitog sistema vrijednosti. Nastojanja da se takvo poštovanje temelji na tek napola prihvaćenim građanskim vrijednostima možda su preuranjena s obzirom na činjenicu da građanska kultura u ovoj zemlji još uvijek nije dovoljno jaka da stoji na vlastitim nogama, a kamoli da pruži temelj za nešto drugo. Ipak, ostaje zabrinutost da vjeronauka, ako se bude predavala na tradicionalan način, može produbiti već postojeće podjele u društvu. Takav ishod se može izbjeći poduzimanjem nekoliko mjera koje bi vjeronauku učinile naklonjenijom dijalogu. Vratit ćemo se na ovo u poglavlju o odabranoj opciji.

Na kraju, jedan od najjačih argumenata za trenutni model je snažno odobravanje javnosti. Međutim, detaljnija analiza istraživanja javnoga mnijenja otkriva manje uvjerljivu sliku. Prema najnovijem istraživanju stavova učenika i roditelja, najprihvatljivija opcija za njih

je vjeronauka dopunjena časovima religijskih studija koji bi učenike upoznali s drugim religijskim tradicijama. Ova opcija uživa podršku 36,5% učenika i 34,3% roditelja u BiH u odnosu na 31,1% i 32,1% podrške samo za vjeronauku. Taj postotak je posebno visok među bošnjačkim učenicima i roditeljima: 42,1 i 41,1%. Oko dvije trećine onih koji odobravaju vjeronauku smatraju da ona treba biti izborni predmet (Trbić 2007: 93).

Zbog kombinacije gore navedenih razloga zvuči razumno da potražimo načine i sredstva da se isprave nedostaci trenutnog modela vjeronauke. To je upravo ono što obećava rješenje kojem dajemo prednost.

Pristup religijskih studija je radikalna lijek predložen za poboljšanje gore navedene situacije. Njegovi zagovornici tvrde da bi se ovakvim pristupom izbjegle zamke segregacije i diskriminacije. Ovisno od načina na koji bi to bilo urađeno, ova tvrdnja bi mogla biti istinita, ali i najmanja greška u kalibriranju nastavnog plana ili metoda nastave redovno izaziva pritužbe sa više strana. Ukoliko su izjave i stavovi trenutnih zagovornika ovog pristupa u BiH bilo kakav pokazatelj, onda se može sa sigurnošću pretpostaviti da bi takav predmet često bio korišten za propagandu protiv religije. To bi onda diskriminiralo i otuđilo sve one koji religiju doživljavaju ozbiljno, bez obzira na njihovu vjersku pozadinu. Zapravo, to se već dogodilo. Vjerske zajednice su duboko sumnjičave prema namjerama takvog predmeta, čak i kad je ponuđen kao dopunski/komplementarni predmet vjeronauci (komunikacija s gospodom Petrom Jukićem i Muharemom Omerdićem). Izjave i postupci zagovornika ovog pristupa koji pokazuju duboko usađenu sumnju prema religiji, djelimično objašnjavaju tu sumnjičavost. Međutim, velikim dijelom je objašnjava i 45 godina komunističke historije tokom koje su vjernici bili sistematski diskriminirani. Te gorke uspomene su još uvijek previše svježije da bi bile zanemarene. One izazivaju snažne emocije, posebno među vjernicima i svećenicima koji se često žestoko protive bilo kakvoj promjeni statusa vjeronauke. Za njih su takvi zahtjevi manifestacija fundamentalističkog sekularizma ili "fundamentalističkog prosvjetiteljstva" koje ponovno pokušava marginalizirati i potisnuti religiju (Westermann 2006).

Iako vrlo odlučan, ovo nije jedini izvor opozicije religijskim studijama. Vjerovatno još snažniju opoziciju predstavlja atmosfera ekstremnog etničkog nacionalizma pojačana vjerskom netrpeljivošću i gotovo bezuvjetnim odbacivanjem bilo kojeg pokušaja da se izgradi supraetnički bh. identitet od strane nekih njenih zajednica. Ovo izgleda kao nepremostiva prepreka pred modelom religijskih studija. Zajednička optužba protiv religijskih studija je da je to još jedan pokušaj rušenja pojedinačnih identiteta naroda u BiH i kao takav je protiv zakona koji garantira obrazovanje u vlastitoj tradiciji i kulturi. To je prikrivena asimilacija, tvrde njeni protivnici, i stoga je neprihvatljiva.

Protivnici religijskih studija također su isticali da sekularisti miješaju slobodu i segregaciju (Jukić 2008: 8), a pretjerano naglašavanje segregacijskog aspekta vjeronauke i bježanje od suočavanja djece s našim razlikama dokaz je da mi religijsku raznovrsnost doživljavamo kao problem, a ne kao prednost ili bogatstvo (Hodžić 2008). Ono što, kako se čini, predlaže ovaj pristup je izbjegavanje problema, a ne njegovo rješenje. Ako je historija ikakav izvor mudrosti, može se slobodno zaključiti da nenedominacijska religijska edukacija kao ni protjerivanje vjere iz škola neće napraviti čudo. Socijalistička Jugoslavija sistematski je protjerala religiju iz škola, gušila pojedinačne identitete i promovirala politiku bratstva i jedinstva. Ipak, nakon 45 godina takvog sistematskog ispiranja mozga ljudi koji su prošli kroz taj proces spremno su ubijali i masakrirali svoje komšije (Nurikić 2008b: 25). Ratni zločinac Ratko Mladić je, iako odgojen i obrazovan u ateističkom sistemu, kad je ušao u Srebrenicu 11. jula 1995. godine opravdavao genocid koji su njegove trupe počinile kao "osvetu protiv Turaka", tj. muslimana. Iz tog razloga je kriviti vjeronauku za ugrožavanje budućnosti zemlje i njen pluralizam jednostavno krivotvorenje historije. Suživot zasnovan na gušenju pojedinačnih identiteta nije uspio u BiH, unatoč 45 godina zajedničkih napora. Samo autentični pluralizam i multikulturalizam koji istovremeno afirmira pojedinačne identitete i patriotizam kroz promoviranje i bh. supraidentiteta ima šansu da uspije.

Ipak, najveći nedostatak ovog pristupa je nedostatak podrške u javnosti i među političarima. Najistaknutiji zagovornici ove opcije mogu se naći u međunarodnoj zajednici, ljevičarskim strankama i nevladinim organizacijama, koji su ipak još uvijek u manjini. Prema gore navedenom istraživanju, samo manjina bosanskih učenika i roditelja podržava ideju zabrane vjeronauke u školama i uvođenje samo religijskih studija (Trbić i Hasanagić 2007: 93). Mogla bi se dovesti u pitanje objektivnost takvih rezultata o odnosu prema vjeronauci, s obzirom na činjenicu da prethodno citirane trenutne stope pohađanja vjeronauke osporavaju takav nalaz.

Nadalje, pristup religijskih studija također je bio suočen s problemima diskriminacije. Norveška je najnoviji primjer (Moe 2005). Ovdje bi također trebalo da postoji alternativni predmet, što nas vraća na početak problema. U stvarnosti, umjesto poboljšavanja stanja, ovaj pristup bi ga mogao pogoršati stvarajući, odnosno dalje produbljujući, novu podjelu u bh. društvu, onu između religioznih i nereligioznih građana. Ne vidimo kako bi ovo moglo pomoći socijalnoj koheziji.

Još jedan argument protiv radikalnih mjera kao što je protjerivanje vjeronauke iz škola je činjenica da u većini država u kojima nema vjeronauke u javnim školama postoje mnoge privatne i vjerske škole koje finansijski podupire država a u kojima su djeca potpuno odvojena (Kodelja i Bassler 2004: 26). Vjerujemo da je bolje da djeca budu odvojena na jednom školskom predmetu nego na svim časovima, kao što je slučaj u privatnim školama koje roditelji često izabiru jer se javne škole ne brinu dovoljno za zasebne identitete njihove djece. Potpuna segregacija velikog broja djece je posljednja stvar koju bi bh. patriote željele vidjeti, pogotovo kad znamo da bi se u takvim školama obrazovala uglavnom buduća elita.

Odabrana opcija

Ukoliko *status quo* nije zadovoljavajući, a radikalno rješenje nije moguće, onda postepeno mijenjanje i popravljanje postojećeg modela mora biti jedini put

naprijed. *Taj put podrazumijeva unapređenje predmeta vjeronauke, uvođenje alternativnog predmeta i obavezan jednogodišnji predmet religijskih studija za sve učenike.* Vjeronauka bi bila poboljšana kroz reviziju nastavnih planova, programa i udžbenika, kontinuirano usavršavanje nastavnika, bolju organizaciju nastave, poboljšane nastavne metode i užu saradnju između obrazovnih vlasti i vjerskih zajednica. Kao argumente za ovu tvrdnju navodimo sljedeće razloge.

Prije svega, to je vrlo izvodljiv pristup. Svi dostupni podaci navode na zaključak da će to biti široko prihvaćen model. Već smo naveli procenat učenika koji pohađaju vjeronauku. Nedavna istraživanja pokazuju da „najveći broj anketiranih učenika i roditelja (oko 67% njih) smatra da u školi treba da budu zastupljeni predmeti koji se odnose na religijsko obrazovanje: i vjeronauka (konfesionalna poduka) i predmet koji će podučavati o svim religijama (npr. kultura religija) ili da u školi treba da bude zastupljena samo vjeronauka. Preostali ispitanici (6-10%) smatraju da u školi vjeronauka ne treba da bude zastupljena, ali treba biti zastupljen predmet koji će podučavati o svim religijama, te da u školama ne treba da bude zastupljen ni jedan od ovih predmeta (2-12%)” (Trbić i Hasanagić 2007: 92-94). Vjerske zajednice jasno su istakle da se neće protiviti uvođenju alternativnog predmeta i da će pod određenim uvjetima prihvatiti i čak i podržati uvođenje komplementarnih časova religijskih studija (Međureligijsko vijeće 2008.). Dakle, postoje svi razlozi da vjerujemo da bi model koji kombinira vjeronauku i religijske studije bio masovno prihvaćen, što je uvjet *sine qua none* za bilo kakvu promjenu u bh. kontekstu.

Drugo, i ujedno po našem mišljenju glavni pozitivni argument za zadržavanje vjeronauke u javnim školama jeste preuzimanje moćne vjerske poruke iz ruku ekskluzivistički nastrojenih teologa i roditelja. Ovo vjerovatno zahtijeva objašnjenje. U više navrata smo naglašavali da je religija postala izuzetno politički i društveno relevantna zbog mnogo razloga. Kada se citiraju svete knjige i kada govore vjerski službenici, ljudi ih slušaju i mnogi slijede vjersku poruku koju čuju. Prema nedavnom istraživanju, vjerske zajednice u

BiH uživaju najviši nivo društvenog povjerenja (Šalaj 2009: 52). Iako se situacija razlikuje od jedne zajednice do druge, na Balkanu je ta snažna poruka često ekskluzivistička. Međutim, sve dok se ona tumači i prenosi unutar zidova vjerskih institucija, država i društvo imaju ograničenu mogućnost da utječu na nju i da zahtijevaju njenu promjenu. Upravo ovdje vjeronauka u državnim školama pruža javnosti jedinstvenu priliku da utječe na sadržaj ove izuzetno snažne vjerske poruke kao i na način na koji će ona biti prenesena na mlađe generacije.

Vjerujemo da nastavnici vjeronauke koji rade pod budnim okom resornih ministarstava, direktora škola i pedagoga mogu bolje obaviti posao adekvatnog objašnjavanja vjerskih razlika mladim naraštajima od vjerskih službenika, pa čak i od roditelja koji su vrlo često podložni stereotipima i predrasudama prema drugim vjerama i kulturama. Kad smo već završili ovu studiju reisu-l-ulema IZ u BiH dr. Mustafa Cerić je u Srebrenici 11. aprila 2009. na susretu sa vjeroučiteljima čini nam se upozorio protivnike vjeronauke upravo na ovu činjenicu: „Postupnom edukacijom o religiji izbjeći ćemo religijski ekstremizam s kojim se suočava današnji svijet. Ukoliko mi djeci ne budemo ponudili rješenja i odgovorili na pitanja koja u zadnje vrijeme imaju i vjersku dimenziju te ostavimo nekom drugom da to odgovara našoj djeci, onda snosimo odgovornost za njihove buduće devijacije koje će biti u ime religije. Stoga, oni koji su protiv religije u predškolskom, osnovnom i srednjem školovanju, nesvesno podržavaju u budućnosti vjerski ekstremizam zbog čega bi trebali i odgovarati” (Mustafić 2009: 8).

Da bismo stekli uvid u materiju, analizirat ćemo udžbenike vjeronauke koje su pripremale same vjerske zajednice i koji su bili u upotrebi prije nego što je država inicirala prvi krug revizije udžbenika. Iako su trenutni udžbenici bili predmet analize i često opravdane kritike (npr. Smajić 2008, Trbić 2007), čini se da su svi zaboravili kako su oni izgledali prije revizije i da su prethodni udžbenici bili pravo ogledalo vjerske poruke koja se odašilje unutar vjerskih zajednica. Pogledajmo primjere materijala koji je uklonjen u procesu revizije.

Prethodni udžbenik islamske vjeronauke za drugi razred osnovne škole na str. 41 djecu je učio da zahvale Bogu što se ne zovu Spasoje (nemuslimansko ime u bosanskom kontekstu). Navedeno je i da samo muslimani mogu biti iskreni prijatelji (str. 49). U udžbeniku za treći razred nalazila se slika djeteta koje čita knjigu, a puška je naslonjena na zid pored njega (str. 100). Udžbenik za sedmi razred pripisivao je Isusu netačnu izjavu (str. 73).

Bivši udžbenik pravoslavne vjeronauke za peti razred (objavljen 2001.), umjesto islam koristio je pogrdan termin "muhamedanizam" (str. 30, 43, 55). Islam je opisan kao fatalistička religija (str. 30). Navedeno je da je za razliku od kršćanstva islam ljubav prema Bogu zamijenio strahom od Njega (str. 31). Tekst je pun činjeničnih grešaka, kao što je ona da muslimani poste na Bajram (str. 31). Primjera je obilje. Udžbenik za šesti razred pravoslavne vjeronauke, također objavljen 2001. godine, podstiče "svijest o potrebi osвете Kosova..." (str. 35). Na str. 50 je navedeno da su muslimani "pekli žive ljude na ražnju, sjekirama i maljevima prebijali im kosti i još na razne načine mučili...". Udžbenik za sedmi razred ponavlja navode o islamskom fatalizmu (str. 20).

Što se tiče udžbenika i materijala koji se koriste za vjersku pouku ili katehezu unutar vjerskih zajednica, njihova glavna osobina u ovom kontekstu je da se u principu obraćaju svojim vjernicima kao da žive u čisto muslimanskom ili kršćanskom okruženju. Uzajamno razumijevanje, religijski pluralizam i suživot nisu pitanja koja se tamo tretiraju. Naprimjer, novi udžbenici za islamsku vjersku pouku u džamijama (*Ilmihal I-V*) uopće ne tretiraju pitanje drugih. To se donekle i može razumjeti u većini slučajeva. Međutim, to bi mogao biti ozbiljan propust kada su u pitanju određene teme kao što je pozdrav (*selam*). U dvije lekcije o pozdravu muslimanskoj djeci nije rečeno da nije primjereno pozdravljati *selamom* barem polovinu njihovih sugrađana i sugrađanki. U udžbeniku jednostavno stoji: "Kada ulazim u kuću, učionicu, mekteb, kancelariju, prodavnicu itd. - nazivam *selam*. Kada sretnem nekoga *selam*... Kada razgovaram telefonom... nazovem *selam*" (Begović 2008: 68). Nema uopće napomene da ovo neće biti primjenljivo u mnogim situacijama u stvarnom svijetu.

Slično tome, materijali srpske pravoslavne kateheze uglavnom izbjegavaju govoriti o drugim vjerama, posebno o muslimanima. Kada to čine, muslimane nazivaju "muhamedancima" (Krstić i Radović 2000: 6). Pripadnici svih ostalih kršćanskih crkava označeni su kao heretici (isto, 60). Čitatelji se također podsjećaju da su Turci ubijali vodeće članove Srpske pravoslavne crkve na najstrašniji način - nabijanjem na kolac čak i 1814. (isto, 70). U drugoj često korištenoj knjizi čitateljima se savjetuje da ne upoređuju pravoslavno hrišćanstvo s drugim religijama. Takva praksa je označena kao „opasni eksperiment“ (Velimirović 2008: 11-12). U drugom tekstu kršćanima se savjetuje da ne posjećuju džamije i druge nepravoslavne vjerske objekte i da se ne upuštaju u kontakte sa „sektašima“, osim ako im oni sami priđu, te da ne prijateljuju s njima (Pantelić, ND: 164, 167). Turci su optuženi da su pet stoljeća pokušavali Srbima nametnuti islam, a i isti je slučaj i s brojnim današnjim kršćanskim sektama kojima je "nažalost" Ustavom dopušteno da se bez problema registriraju i organiziraju (Dušanić 2008: 188, 224). Slično tome kateheza katoličke crkve unutar župa predviđa samo lekcije iz oblasti međukršćanskih ekumenskih odnosa (Hrvatska biskupska konferencija 2000: 119).

Stoga, bez obzira na to koliko smo nezadovoljni vjeronaukom, ona igra važnu pozitivnu i transformirajuću ulogu koju često ne primjećujemo. To je u nekim slučajevima jedini prozor kroz koji vjetrovi promjene mogu doći do unutrašnjih krugova vjerskih zajednica. Umjesto da zatvaramo ovaj prozor koji pruža priliku, trebalo bi ga ostaviti otvorenim. Vjeronauka će jednostavno izvršiti pritisak na vjerske autoritete u ovoj zemlji da govore o pitanjima koja slobodno mogu ignorirati unutar svojih zajednica, kao što su uzajamno poštovanje i zajednički život.

Cijenjeni britanski stručnjaci u oblasti edukacije Robert Jackson i Karen Steele nedavno su primijetili: "Konzervativni konfesionalni pristupi vjerskom obrazovanju pružaju građansko obrazovanje koje je 'minimalno' prema McLaughlinovom spektru. U ekstremnim slučajevima, moglo bi se reći da promoviraju

samo jedan nacionalni, kulturni i vjerski identitet, koji očigledno postavlja etička i politička pitanja. Međutim, liberalni pristupi vjerskoj edukaciji unutar konfesionalnog konteksta mogu dati vrlo pozitivan doprinos 'maksimalnim' oblicima građanskog obrazovanja koji se bave pitanjima pluraliteta i globalizacije. Naprimjer, kontekstualni i dijaloški pristupi koje predlažu pisci s kršćanskom protestantskom pozadinom kao što su Heimbrock (2001), Schweitzer i Boschi (2004) i Streib (2001) iz Njemačke ili Bakker (2001) i Wardekker i Miedema (2001) iz Holandije ili pluralistički pristup njemačkog katoličkog pedagoga Hansa Georga Ziebertza (2003), direktno i duboko se hvataju ukoštac s pitanjima pluraliteta na lokalnim i globalnim nivoima" (Jackson i Steele 2004).

Drugim riječima, religija je danas isuviše važna da bi se prepustila samo teolozima i svećenicima. Religija igra odveć važnu ulogu u našim životima da bi bila zapostavljena i marginalizirana. Neki od najvećih izazova za demokraciju, ljudska prava i toleranciju dolaze iz ekskluzivističkih i fundamentalističkih tumačenja religije (Gearon 46-47). Mi se ovdje slažemo s cijenjenim engleskim pedagogom Johnom Keastom koji je prije nekoliko godina napisao: "Šta god da neki kažu, vjerovanja, vrijednosti i prakse ne mogu se ignorirati, niti njihovo proučavanje potiskivati a da se ne naruši priroda obrazovanja. Građansko obrazovanje zapravo zahtijeva takvo učenje kako bi bilo efektivno u školama" (Keast 2000: 32). Također dijelimo uvjerenje s Warrenom Nordom i Stephenom Protherom da je nepažnja prema religijskom obrazovanju veliki promašaj te da je obrazovanje koje odbija religiju shvatiti ozbiljno duboko neliberalno" (Prothero 2007: 8).

Ovdje možemo dodati i roditelje, kao drugi izvor ekskluzivističkog vjerskog odgoja. Nije mi poznato nijedno istraživanje o utjecaju roditelja na stavove o toleranciji i na socijalnu udaljenost u BiH, ali me iskustvo iz prve ruke dovodi do zaključka da porodice često prenose više ekskluzivističkih vrijednosti od škola. Postoje izvještaji o ovome iz Njemačke (Weisse 2003). Ovdje škola također može odigrati korektivnu ulogu kada je u pitanju pogrešna edukacija primljena u

porodici i ulogu posrednika između privatnog domena (porodice) iz kojeg dijete dolazi i javnog domena (pluralističkog društva) za koji se dijete mora pripremiti (Westerman 2006).

Treće, poduzimanjem predloženih mjera sve glavne pritužbe na vjeronauku (segregacija, diskriminacija i sadržaj neprikladan dobi učenika) bile bi efikasno riješene. Manjine bi imale alternativu koju mogu odabrati. Bilo bi manje pritiska na učenike i roditelje da se odluče za vjeronauku kad to ne žele. Utjecaj vjeronauke na podijeljenost društva bi se značajno smanjila, dok bi dobno neprikladan sadržaj bio izbačen kroz blisku saradnju nastavnika vjeronauke i drugih obrazovnih stručnjaka. Nadalje, umjesto da bude prepreka, očekujemo da vjeronauka nadopunjena religijskim studijama pruži značajan doprinos socijalnoj koheziji i ozdravljenju društva. Čini se da nije u pitanju dilema - vjeronauka ili ne, već koja vrsta vjeronauke.

Četvrto, ovaj mješoviti pristup bi premošćavajući jaz između religioznih i nereligioznih dijelova društva doprinio socijalnom ozdravljenju i cjelovitom (holističkom) obrazovanju. U BiH su svi, očigledno, zaokupljeni etničkim podjelama. Međutim, jaz između religioznih i nereligioznih čini se jednako dubokim, ako ne i dubljim. Zapravo je to jedan od razloga zašto nenacionalističke, ljevičarske stranke nisu u stanju osvojiti većinu glasova. Pošto su snažne pluralističke stranke ono što drži ovu zemlju na okupu, to čini još urgentnijim ubravanje procesa liječenja gorkih uspomena na komunistički tretman religije u prošlosti. Na neki način, predloženi model vjerskog obrazovanja je neka vrsta korektivne pravde, afirmativna akcija čiji je cilj da pojedincima i vjerskim zajednicama kompenzira desetljeća vjerskog ugnjetavanja. Protivnici vjeronauke često tvrde da su roditelji i porodice odgovorni za vjerski odgoj svoje djece. Međutim, činjenica je da sami roditelji i porodice nisu imali priliku da uče o svojoj vjeri i da im to uglavnom nedostaje. To bi mogao biti razlog zbog kojeg oni sada nastoje kompenzirati tu propuštenu priliku slanjem svoje djece na časove vjeronauke u državnim školama. Nasuprot nekim komentatorima (Silajdžić 2008), ne nalazimo ništa licemjerno u tome.

Nakon svega rečenog, vrijeme je da iznesemo i negativne aspekte ove opcije. Oni su uglavnom vezani za probleme oko uvođenja još jednog školskog predmeta u smislu rasporeda, nastavnog plana i programa i obuke nastavnika. Krajnje rješenje moglo bi biti zamjena vjeronauke u jednom razredu kako bi se stvorio prostor za predmet religijskih studija. Jednostavno, tamo gdje postoji volja, postoji i način.

Na kraju, ova analiza pokazuje da kroz paralelnu nastavu vjeronauke i religijskih studija možemo imati najbolje od oba svijeta. To bi bilo najbolje rješenje za sve strane. Vjerske zajednice ne bi se morale brinuti da će njihovi mladi pripadnici biti zavedeni relativizmom i agnosticizmom religijskih studija, jer istraživanja pokazuju da neutralni pristup ne utječe negativno na religioznost učenika koji pohađaju takve časove. Bosanskohercegovački patrioti bi mogli odahnuti, pošto je potencijal vjeronauke da doprinese inkluzivnom građanskom obrazovanju primijetilo više međunarodnih autoriteta u ovoj oblasti. Prema našem mišljenju, čak bi i manjina koja je potpuno protiv vjeronauke u državnim školama mogla prihvatiti ovo kompromisno rješenje kao najbolje moguće u ovom trenutku.

Zaključci i preporuke

Na kraju ovog rada i u svjetlu gornje diskusije nameću se sljedeći zaključci:

- Trenutni model konfesionalne vjeronauke uživa vrlo visoku stopu odobravanja, zadovoljava zahtjeve vjerskih zajednica i u velikoj mjeri usklađen je s državnim zakonima i međunarodnim obavezama Bosne i Hercegovine. Međutim, način na koji se provodi izaziva opravdanu zabrinutost zbog njegovog negativnog utjecaja na socijalnu koheziju, diskriminacije manjina i povremene neprilagođenosti materijala dobi učenika.
- Uzimajući u obzir visok procenat pohađanja vjeronauke, visoku stopu odobravanja među roditeljima i učenicima, što pokazuju ankete i studije, kao i postojeće zakonodavstvo i međunarodne sporazume s Vatikanom i Srpskom pravoslavnom crkvom, čini se da je jedina izvodljiva i društveno prihvatljiva opcija za korigiranje nedostataka trenutnog konfesionalnog modela vjeronauke njegovo poboljšavanje.
- Radikalne promjene u ovom području politike ne čine se izvodljivim u kratkoročnom i srednjoročnom periodu. S druge strane, unapređenje postojeće prakse obećava uspjeh. To poboljšavanje uključivalo bi reviziju nastavnih planova i programa vjeronauke, udžbenika i nastavnih metoda, i kontinuiranu obuku nastavnika vjeronauke, zatim razvoj alternativnog predmeta, te uvođenje obaveznog jednogodišnjeg predmeta religijskih studija u osnovnoj i/ili srednjoj školi.
- Prednosti ovog kombiniranog pristupa su njegova socijalna izvodljivost, preuzimanje moćne vjerske poruke iz ruku često ekskluzivistički nastrojenih svećenika i roditelja i doprinos društvenom ozdravljenju i koheziji. Glavni nedostatak su troškovi razvoja i uvođenja novog predmeta.
- Opravdano je očekivati da vjeroučitelji podržani od strane obrazovnih vlasti, direktora škola i pedagoga bolje objasne vjerske razlike mladim generacijama

- i bolje ih pripreme da se nose s vjerskim razlikama u svom životu od vjerskih službenika i roditelja, koji su vrlo često podložni stereotipima i predrasudama prema drugim vjerama i kulturama. Integrirajući vjerske zajednice i vjernike u matične tokove, društvo će biti u mogućnosti izvršiti pritisak na njih da budu društveno odgovorniji.
- Poboljšanje nastavnih planova i programa i udžbenika, obuka vjeroučitelja, školskog menadžmenta, te poboljšanje odnosa s roditeljima i vjerskim zajednicama ključna su područja u vjerskom obrazovanju koja zahtijevaju hitnu pažnju vlasti i vjerskih zajednica.
 - Na kraju, neke od kritika usmjerenih protiv trenutnog modela konfesionalne vjeronauke u bh. školama su opravdane. Međutim, čini se da je od općeg javnog interesa da se vjeronauka zadrži unutar državnog školskog sistema. Uzimajući u obzir tu činjenicu, bilo bi dobro da vlasti i druge zainteresirane strane imaju na umu da se netolerancija uči pa se, prema tome, može i odučiti (vidi Annan i Krneta, 38-9). Model religijske edukacije predložen u ovom radu jedan je od načina da se to postigne.

Preporuke vlastima

- Obnoviti napore na unapređenju saradnje i partnerstva s vjerskim zajednicama, posebno u području izrade planova, programa i udžbenika, te obuke nastavnika. Međureligijski institut može biti odličan partner u tome;
- U saradnji s vjerskim zajednicama odmah početi raditi na pripremi i uvođenju alternativnog predmeta za konfesionalnu vjeronauku i osigurati da se on ponudi bez diskriminacije;
- U saradnji s OSCE-om i vjerskim zajednicama učiniti neophodan konačni napor da se predmet religijskih studija uvede u sve državne škole u septembru 2010;
- Poduzeti potrebne organizacijske mjere kako bi se osigurala i prava onih koji žele vjeronauku i onih koji bi željeli pohađati alternativni predmet;

- Izgraditi efektivno partnerstvo s roditeljima i podsticati njihov angažman kroz forume za diskusiju;
- Kroz dodatnu obuku i usavršavanje osigurati da nastavnici konfesionalne vjeronauke i religijskih studija ne zaostaju za svojim kolegama u stjecanju novih vještina i stavova. Zadužiti pedagoške zavodea da pripreme i realiziraju programe obuke;
- Ocijeniti postojeće programe i udžbenike vjeronauke s ciljem utvrđivanja da li oni promoviraju poštivanje ljudskih prava i da li su prikladni uzrastu učenika, nepristrasni i zadovoljavaju li profesionalne standarde;
- Procijeniti proces razvoja nastavnih planova i programa za konfesionalnu vjeronauku i religijske studije kako bi se osigurala njegova osjetljivost na potrebe različitih vjerskih zajednica i obezbjediti da svi relevantni akteri imaju priliku da izraze svoje mišljenje i da budu saslušani;
- Istražiti u kojoj su mjeri postojeće institucije za obuku nastavnika sposobne pružiti potrebno stručno usavršavanje za podučavanje konfesionalne vjeronauke i religijskih studija na način koji promovira poštivanje ljudskih prava, razumijevanje različitosti pogleda u društvu i ovladavanje različitim nastavnim metodologijama;
- Pomoći organizaciju procesa koji će usmjeriti autore, urednike i izdavače koji objavljuju udžbenike za konfesionalnu vjeronauku i religijske studije da koliko je moguće poštuju međunarodne standarde i najbolje prakse u ovom polju.

Preporuke vjerskim zajednicama

- Unaprijediti saradnju i partnerstvo s vlastima, međunarodnim organizacijama i roditeljima;
- Pomoći obrazovnim vlastima u razvoju i uvođenju alternativnog predmeta za konfesionalnu vjeronauku i napraviti potrebne ustupke;
- Pomoći obrazovnim vlastima u razvoju i uvođenju predmeta iz oblasti religijskih studija i napraviti potrebne ustupke;
- Biti u toku s najboljom međunarodnom praksom na polju vjeronauke i religijske edukacije

u državnim školama kroz redovne seminare i radionice;

- Posvetiti posebnu pažnju suptilnim vještinama nastavnika vjeronauke;
- Osigurati da nastava vjeronauke teži suživotu, uzajamnom razumijevanju i solidarnosti primjenjujući dijaloški pristup/pedagogiju u vjeronauci. Početi s kritičkom evaluacijom postojećih udžbenika, pošto u njima još uvijek postoje mnogi problematični tekstovi.

Preporuke roditeljima

- Angažovati se u praćenju onoga što vaše dijete uči na časovima i poduzeti nešto ako niste zadovoljni, tako što ćete pisati vlastima i vjerskim zajednicama, a ako je potrebno osnovati i nevladinu organizaciju;
- Učestvovati u formalnim i neformalnim diskusijama i konsultacijama o nastavnim programima i drugim aspektima vjerskog obrazovanja u školi.

OSCE i druge međunarodne organizacije

- Pomjeriti težište pažnje s negativnih aspekata vjeronauke na sredstva i načine da se ona stavi u službu socijalne kohezije;
- Poduzeti sve potrebne mjere izgradnje povjerenja uključujući davanje garancija vjerskim zajednicama da ne postoji namjera ukidanja vjeronauku u državnim školama, te osigurati da izjave i aktivnosti OSCE-a u tom smislu budu konzistentne;
- Nastaviti graditi podršku za uvođenje predmeta religijskih studija u svim školama;
- Pomoći vjerskim zajednicama i obrazovnim vlastima u uvođenju alternativnog predmeta za vjeronauku;
- Podržati provođenje studije koja bi ocijenila učinak vjeronauke u javnim školama.

Bibliografija

Alibašić, Ahmet. (2008). "Modeli uređenja odnosa između države i vjerskih zajednica u Evropi i SAD i njihove konsekvence", u Ahmet Alibašić, ur., *Religija i sekularna država*, Sarajevo, Evropski abrahamski forum i Međureligijski institute u BiH, 83-104.

Alibašić, Ahmet. (2000). "Vjeronauka u državnim školama u Evropi", *Novi Muallim*, vol. 1, br. 4 (2000), pp. 44-48.

Alibašić, Ahmet and Asim Zubčević. (2009). "Islamic Education in Bosnia and Herzegovina", in Ednan Aslan (ed.), *Islamische Erziehung in Europa / Islamic Education in Europe*. (Wiener Islamisch-religionspädagogische Studien; 1). Vienna: Böhlau, 2009, pp. 43-57.

Annan, Kofi. (2001). 'Intolerance is taught and can be untaught', Press Release, SG/SM/8046, 28. 11. 2001.

Aslan, Ednan, ed. (2009). *Islamic Education in Europe*. Wien: Böhlau.

Temeljni ugovor između Svete Stolice i BiH.

Begović, Nedim, Nizama Begović and Sifet Suljić. (2008). *Ilmihal 4: udžbenik za mektebe*. Sarajevo, El-Kalem.

Copley, Terence. (1994). *Religious Education 7-11: Delivering Primary teaching Skills* (London: Routledge). „DA za izborni predmet vjeronauke u vrtićima i svim drugim obrazovnim ustanovama". (2008). <http://www.petitiononline.com/zadjecu/petition.html>, 10. 6. 2008.

Dušanić, Milutin, ed. (2008). *Verounauka u kući*. Beograd, Srpska patrijaršija.

"Evropski model nije preporučljiv za BiH" (2008). *Dnevni avaz*, 11. 2. 2008, p. 3.

"Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini", *Službeni glasnik BiH* br. 18/03.

- Gearon, Liam. (2004). *Citizenship through Secondary Religious Education*. London: RoutledgeFalmer.
- Habermas, Jurgen. (2006). „Religion in the Public Sphere“, *European Journal of Philosophy* 14 (2006): 1, pp. 1-25.
- Habermas, Jurgen. „Religious Tolerance - The Pace-maker for Cultural Rights“, *Philosophy* 79 (2004), pp. 5-18.
- Hašimbegović, Elma. (2002). “Nastava vjeronauke u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine sa akcentom na islamsku vjeronauku”, rad na konferenciji “Churches in former Yugoslavia”, Münster, Germany, 29 Oct-3 Nov, 2003.
- Hodžić, Dževad. (2008). „Religija je odgoj“, *Dani*, 15. 2. 2008., 5, 77.
- Hrvatska biskupska konferencija. (2000). *Župna kateheza u obnovi župne zajednice: plan i program*. Zagreb-Zadar, 2000.
- Hull, John M. (2001). „The Contribution of Religious Education to Religious Freedom: A Global Perspective“. <http://www.iaf.net/REBooklet/Hull.htm>, 12. 5. 2008.
- Međureligijsko vijeće u BiH. (2008). (Zajednički stavovi i načela o vjeronauci Radne grupe za obrazovanje). Sarajevo, 4 November 2008.
- “Islam je lijek za drogu” (2008). *Dani*, 8. 2. 2008, 24.
- Jackson, Robert and Karen Steele. (2004). „Problems and Possibilities for Relating Citizenship Education and Religious Education in Europe“. <http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/JacksonSteele0904.htm>, 8. 6. 2008.
- Jackson, Robert. (2002). “How School Education in Religion Can Facilitate the Promotion of Tolerance and Non-discrimination with regard to Freedom of Religion or Belief“. <http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/RobertJackson.htm>, 8. 6. 2008.
- Jukić, Petar. (2008). “Tko će Bogu postavljati granice”. *Dani*, 25. 4. 2008, 7-8.
- Kadribegović, Aziz. (2008). “Klikovanje i segregacija”. *Preporod*, 15. 2. 2008, p. 5.
- Kazaz, Enver. (2008). “Trijumf religijske banalnosti”. *Dani*, 8. 2. 2008., 25.
- Keast, John. (2000). ‘Citizenship and RE’, *RE Today* (Derby: CEM) in Liam Gearon, *Citizenship through Secondary Religious Education*. London: RoutledgeFalmer, 2004.
- Kodelja, Zdenko and Terrice Bassler. (2004). *Religion and Schooling in Open Society: A Framework for Informed Dialogue* (Ljubljana, Open Society Institute).
- Kovač, Mirnes, „Zamjena uloga u debati o vjerskom odgoju“, *Preporod*, 1. 3. 2008, 8-9.
- Krmeta, Dragoljub and Zlatiborka Popov-Momčinović. (2007). *Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini* (Banja Luka: Nezavisni univerzitet Banja Luka).
- Krstić, Danilo and Amfilohije Radović. (2000). *Nema lepše vere od hrišćanske*. Linc, Pravoslavna crkvena opština.
- Kruša, Lirija. (2008). “Vjeronauka u vrtićima rađa uplašenu i nesigurnu djecu”, interview. *Dnevne novine San*, 21. 2. 2008, p. 24.
- Kuburić, Zorica and Christian Moe. (2006). *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in the Western Balkans* (Novi Sad: CEIR).
- Lindholm, Tore, W. Cole Durham, Jr., and Bahia G. Tahzib-Lie. (2004). *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Mahmutović, Arzija. (2008). “Zakon je to omogućio, roditelji to žele i mi samo trebamo to ispoštovati”, interview. *Preporod*, 15. 2. 2008, 7.

- Matlary, Janne Haaland. „Education for Tolerance: Religion and Conflict in Europe”. <http://folk.uio.no/leirvik/OsloCoalition/MatlaryTolerance04.htm>, 1. 6. 2008.
- Moe, Christian. (2005). “Religious Human Rights and religion in Schools”, <http://christianmoe.com/en/papers/HRsRelEd>, accessed 7 July 2008.
- Mustafić, M. (2009). “Bošnjački političari misle samo o sebi”, *Dnevni avaz*, 12. 4. 2009, p. 8.
- Nikolaj, Velimirović. (2008). *Vera svetih: Katihizis istočne pravoslavne crkve*. (n.p.), Manastir Sv. Nikole.
- Nurikić, Edina. (2008a). “Vjeronauka i u porodilišta!”. *Dani*, 8. 2. 2008.
- Nurikić, Edina. (2008b). “Ateisti su počinili zločine”. *Dani*, 18. 4. 2008, 24-25.
- Office of High Representative. (2008). “Supervisory Order Protecting Freedom of Religion with Respect to the Conduct of Religious Education and the Employment Status of Teachers of Religion in Brcko District Public Schools”, 13. 8. 2008.
- OSCE/ODIHR. (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools* (Warsaw: OSCE/ODIHR, 2007).
- OSCE Mission to B&H. (2007). „Na putu ka vjerskom suživotu i razumijevanju u BiH: Izvještaj o provedbi pilot-projekta Kulture religija”, Sarajevo, Septembar 2007.
- “Osuda satanizacije islama i muslimana te narušenih međuljudskih i međustranačkih odnosa čelnika Bošnjaka.” (2008). *Prepord*, February 15, 2008.
- Pandža, Gordan. “Vjeronauk u vrtićima - segregacija u najranijem uzrastu?”. <http://www.vjesnik.hr/Html/2001/11/22/Clanak.asp?r=tem&c=1>, 1. 6. 2008
- Pantelić, Milan, ed. (n.d.). *Posavetujte me, oče!*. Šabac, Pravoslavac.
- Pleh, Mina. (2007). “Analiza praćenja nastave vjeronauke,” *Novi Muallim* 31.
- „Poruka hrvatskih biskupa o vjeronauku u školi i župnoj katehezi”. http://www.tsr.hr/drustvena/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=55, 1. 6. 2008.
- “Pravoslavna crkva će pozvati roditelje na bojkot nastave”. (2009). *Global*, no 1: 25-26.
- Prothero, Stephen. (2007). *Religious Literacy: What Every American Needs to Know - and Doesn't*. Harper-Collins e-books.
- Religija i školovanje u otvorenom društvu: Okvir za informirani dijalog* (Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH, 2007).
- Sanneh, Lamin. “Separation of church and state: a principle advancing the struggle for human rights,” in Robert Wuthnow, ed. *The Encyclopedia of Politics and Religion*, 2 vols. (London: Routledge, 1988).
- „SDP: Vjeronauka u obdaništima apsolutno neprihvatljiva”. (2008). <http://www.sarajevo-x.com/clanak/080206139>, 1. 6. 2008.
- Smajić, Aid. (2008). “Images of Religious Others in Textbooks of Religious Education for the Public Primary Schools in Bosnia and Herzegovina”. *Islamic Studies*...
- Silajdžić, Adnan. (2008). „Bio bih nemusliman ako bih tvrdio da ateisti nemaju morala”, intervju, *Start magazine*, br. 240, 18. 2. 2008, 10-13, 85.
- Schreiner, Peter. (2002a). ‘Different Approaches - Common Aims? Current Developments in Religious Education in Europe’ in Peter Schreiner, Hans Spinder, Jeremy Taylor and Wim Westerman (eds) *Committed to Europe's Future: Contributions from Education and Religious Education: A Reader*, Münster: Coordinating Group for Religious Education in Europe (CoGREE) and the Comenius Institut, 95-100.

- Schreiner, Peter. (2002b). The challenge facing religious education in Europe: Contribution to the Forum of the Council of Europe: The new intercultural challenge to education: religious diversity and dialogue in Europe', Strasbourg, Council of Europe, www.come-nius.de/index.cfm (downloaded 2/3/04).
- Spahić, Mustafa. (2008). "Mustafa Cerić je funkciju reisu-uleme stavio u službu domaćeg medijskog Arkana", interview. *Dani*, 22. 2. 2008, 18-21, 90-92.
- Šalaj, Berto. (2009). *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung.
- Šimunović, Milan et al. "Aktualno stanje školskoga vjeronauka i župne kateheze u Crkvi u Hrvata", Zagreb, 20. travnja do 2. svibnja 1998. Priopćenje, *Kateheza* 20(1998)3, 294-297.
- Štulanović, Muharem. (2008). "Populaciji mladih, neiskvarenih ljudi trebamo prezentovati prave moralne vrijednosti", intervju. *Preporod*, 15. 2. 2008, p. 24-25.
- The Oslo Coalition on Freedom of Religion or Belief. "Religious Education in pluralistic Societies - Aims and Challenges". http://www.oslocoalition.org/html/project_school_education/religious_education_in_plu-ralistic.html, 1. 6. 2008.
- Thomas, R. Murray. (2006). *Religion in Schools: Controversies around the World*. Westport: Praeger.
- Trbić, Dženana (ed.). (2007). *Education in Bosnia and Herzegovina: What Do We Teach our Children? Review of the contents of the 'National Group of Subjects' Textbooks*. Sarajevo: Open Society Fund B&H.
- Trbić, Dženana and Snježana Kojić Hasanagić. (2007). *Education in Bosnia and Herzegovina: What do we teach our children? Surveying Attitudes of Students and Parents about Values in Curricula and Textbooks in Primary and Secondary Schools in B&H*. Sarajevo: Open Society Fund B&H.
- UNHCHR. (2008). "The role of religious education in the pursuit of tolerance and non-discrimination". <http://www.unhchr.ch/html/menu2/7/b/cfedu-basicdoc.htm>, 8. 5. 2008.
- Weisse, Wolfram. (2008). "Difference without Discrimination: Religious Education as a learning field for social understanding?" u Robert Jackson (ed). *International Perspectives on Citizenship, Education and Religious Diversity*. London: RoutledgeFalmer, 191-208.
- Westerman, Wim. (2002). "Soul for Europe? Experiences and Future Perspectives". 9th Nuremberg Forum, 26.-29. September 2006, Making Visions come true, Evaluating Concepts of Interreligious Learning, Abstracts.
- Yapi, Hukuki et al. (2006). *State and Religion in Europe: Legal Systems, Religious Education, Religious Affairs* (Istanbul: Center for Islamic Studies).
- "Zapisnik sa 7. redovne sjednice Rijasetu". (2009). *Glasnik Rijasetu IZ u BiH*, vol. LXXI, no. 1-2, 119-143.
- „Zaustavite religijsku segregaciju u vrtićima Sarajeva“. (2008). <http://www.petitiononline.com/71000Sa/petition.html>, 10. 6. 2008.

Različite religije pod jednim krovom: U susret inkluzivnom vjerskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini

Sabina Ćudić

Kontroverzna uloga religije u javnom školstvu poprima nove dimenzije u društvima koja su, nakon ratnih sukoba, ušla u period tranzicije, u kojima se kompleksni mehanizmi podjele vlasti zasnivaju dijelom i na etničko-religijskim podjelama. Takvo jedno društvo je i bosanskohercegovačko. Bosna i Hercegovina, sa nevelikim stanovništvom od približno četiri miliona stanovnika, jedna je od zemalja sa najvećom raznolikosti, ali i jedna od politički najpodijeljenijih zemalja u Evropi. Postojeći obrazovni sistem BiH na više načina odražava unutrašnje podjele u zemlji, koje do određene mjere postoje i u sistemu vjerskog obrazovanja. Takva situacija postavlja posebne i složene izazove pred zakonodavce, što je političke studije i iznalaženje alternativnih rješenja učinilo potrebnim.

Usprkos činjenici da se vjersko obrazovanje u BiH zasniva na pravima koja garantira sam Ustav BiH, jasno je da postoji već prepoznata potreba da se ispitaju postojeći pristupi zemlje prema određivanju odnosa između religije i obrazovanja. Stoga, ovo istraživanje ima za cilj upravo odrediti taj odnos, ispitati i vrijednost alternativnog pristupa koji bi mogao doprinijeti unapređenju društvene, vjerske i političke tolerancije i svjesnog razumijevanja, te bi potencijalno bio i sredstvo za prevazilaženje podjela kako u obrazovnom sistemu, tako i u širem društvu.

Ova studija ispituje probleme koji proizilaze iz trenutnog obrazovnog sistema BiH te daje preporuke pozitivnih unapređenja postojećih zakona. Preciznije rečeno, ova studija postavlja Bosnu i Hercegovinu u

kontekst Evrope i svih njenih demokratskih, sekularnih i pluralističkih osobina, imajući u vidu politički, društveni i kulturni kontekst BiH, te činjenicu da sam Ustav BiH garantira pravo na vjersko obrazovanje.

Nakon pregleda postojeće situacije i problema koji proističu iz raznolikosti postojećih pristupa vjerskom obrazovanju u BiH, studija se bavi ocjenom iskustava i učinaka pilot-projekta Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE) i Goethe Instituta, kojim se uveo predmet „Kultura religija“ u mali broj srednjih škola u BiH (21), što će biti osnova prijedloga buduće obrazovne politike.¹ U studiji se zatim poredi bh. pristup prema definiranju odnosa vjere i obrazovanja sa iskustvima iz Evrope, sa detaljnim pregledom iskustava austrijskoga modela, koji je, za politički i ustavni sistem Bosne i Hercegovine najrealniji i najprihvatljiviji, zbog činjenice da pruža obrazovanje o kulturi religija, uz neobaveznu konfesionalnu vjersku naobrazbu. Na kraju, na osnovu analiza iskustava o uvođenju predmeta „Kultura religija“ u BiH, te na osnovu ispitivanja našim prilika uporedivog austrijskog modela, ova studija pruža mogućnosti i preporuke za primjenu datog predmeta kao *dopunu* postojećem obrazovnom sistemu, čime će se obezbijediti sloboda izbora.

¹ Postoji i Statusni izvještaj o ovom projektu. Međutim, taj izvještaj je kratak, i nije temeljit. Ova studija će isti nadograditi, te dati dalje preporuke za njegovu razradu.

Uvod

Međureligijska netrpeljivost i predrasude su i dalje značajna, ako ne i glavna prepreka procesu pomirenja u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da se glavnim faktorima podjele smatraju jezik i religija, i obrazovni sistem zemlje, također, oslikava takve stavove, sa unutrašnjim podjelama po jezičkim i vjerskim osnovama.

Obrazovni sistem Bosne i Hercegovine je rezultat procesa decentralizacije i unutrašnje podjele na dva entiteta u skladu sa Dejtonskim mirovnim sporazumom, i to na Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republiku Srpsku (RS). Federacija BiH je dalje podijeljena na deset kantona (od kojih pet ima većinsko muslimansko stanovništvo, tri kantona imaju većinsko hrvatsko stanovništvo, te dva kantona bez jasnog većinskog stanovništva), dok je Republika Srpska podijeljena na šest regija.

Proistekavši iz procesa političke decentralizacije, obrazovanje u BiH se zakonski regulira prvenstveno na nivou entiteta, te se dalje decentralizira na podjedinice svakog entiteta. Sama država ima veoma male nadležnosti i mogućnosti kontrole nad obrazovanjem. Važno je istaći da u BiH ne postoji Ministarstvo za obrazovanje na državnom nivou koje bi reguliralo obrazovni sistem, iako je potreba za takvim organom prepoznata više puta od strane lokalnih faktora, međunarodnih organizacija te donatora u procesu reforme obrazovanja.

U Republici Srpskoj, politička vlast i nadležnost Ministarstva obrazovanja RS su centralizirani, dok na nivou Federacije BiH postoji Ministarstvo obrazovanja i nauke, s tim da glavna nadležnost za reguliranje obrazovne politike u FBiH ostaje na kantonalnim vlastima, prema čemu svaki kanton ima vlastiti zakon o obrazovanju, pa se na osnovu toga obrazovne prakse mogu znatno razlikovati od kantona do kantona. Rezultat toga jeste da FBiH ima 11 ministarstava obrazovanja (jedno za svaki kanton te Ministarstvo obrazovanja FBiH). Ovakva vrsta decentralizacije još više komplicira zakon-

ski okvir prema kojem se vode obrazovne institucije te ne dozvoljava kreiranje političkih rješenja na državnom nivou. Stoga prijedlozi za zakonska rješenja obrazovnog sistema moraju imati u vidu i raznolike nadležnosti koje postoje na lokalnim nivoima.

Trenutni stav jeste postojeći sistem vjerske nastave zasnovati na načelima poštovanja ljudskih prava, te se smatra pozitivnim pomakom u odnosu na komunistički sistem, u kojem nije bilo dozvoljeno organizirati vjersko obrazovanje u školama. Ovakav stav je najvećim dijelom tačan. Prema Članu 28. Ustava Republike Srpske, vjerske zajednice „mogu osnivati vjerske škole i izvoditi vjersku nastavu u svim školama svih stepena obrazovanja“, dok je istovremeno vjersko obrazovanje u osnovnim školama Republike Srpske obavezno i konfesionalno. U Federaciji BiH, vjersko obrazovanje nije obavezno, ali je izbor obrazovanja ograničen, dajući prednost dominantnoj, većinskoj vjerskoj grupi.

Državni zakon o vjerskim slobodama BiH garantira pravo svakog građanina na vjersko obrazovanje. Zakon propisuje službenog predstavnika svih vjerskih zajednica, koji će biti odgovoran za vjersku nastavu u javnim i privatnim predškolskim ustanovama, osnovnim školama i univerzitetima širom BiH. Općine su nadležne za angažiranje potrebnog nastavnog osoblja, dok samo religijsko vijeće određuje nastavni plan i program. Međutim, prema Međunarodnom izvještaju o vjerskoj slobodi (2007 *International Religious Freedom Report*) Stejt Departmenta SAD-a iz 2007. godine, u Bosni i Hercegovini „postojeći zakon se ne primjenjuje uvijek u potpunosti, pogotovo u područjima gdje postoji segregacija obrazovnih sistema, ili tamo gdje postoji politički otpor nacionalističkih stranačkih vođa na nivou općina... Pojedine vjerske zajednice su obično dobivale najveća sredstva tamo gdje su njihovi članovi bili većinsko stanovništvo.“²

Postoje dokumentirani slučajevi, kako u Federaciji BiH tako i u Republici Srpskoj, u kojima su učenici bili obavezni pohađati konfesionalnu vjersku nastavu iz dominantne religije tj. religije većinskog stanovništva, bez slobode izbora, što podstiče pitanja o kršenju prava učenika i roditelja.

² 2007., Međunarodni izvještaj o vjerskoj slobodi (*International Religious Freedom Report*), Ured za demokratska pitanja, ljudska prava i rad (The Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor), State Department SAD-a. Dostupno putem: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90167.htm>

Prema zakonu, roditelji i učenici imaju mogućnost da ne pohađaju vjersku nastavu. Istovremeno, kako naglašava u Izvještaju „učenici većinske vjeroispovijesti, te ponekad i oni koji su članovi manjinskih vjerskih zajednica, bili su suočeni sa pritiscima svojih nastavnika i školskih drugova da prisustvuju vjerskoj nastavi, pa je većina i pohađala istu. Djeca koja nisu spremna da se izdvajaju i budu drugačija od ostalih učenika u razredu često pohađaju nastavu iz većinske vjere, čak i ako to nije ona vjera koju prakticiraju u svojim porodicama“³. Postojeći zakon nastoji ispraviti ovu situaciju uvođenjem mjera koje garantiraju pravo manjinskih grupa na vjersko obrazovanje. Ako postoji dovoljan broj učenika manjinske vjerske skupine u jednoj školi (što je minimalno 20 učenika u RS i 15 u Federaciji), ta škola je obavezna da za njih organizira obrazovanje iz njihove vjere. Međutim, u ruralnim područjima obično nema kvalificiranih predstavnika vjerskih zajednica koji bi mogli držati nastavu iz pojedinih vjera malom broju učenika manjinskih vjerskih skupina.⁴

Prema tome, možemo zaključiti da se u većem dijelu BiH vjerska naobrazba organizira samo za učenike većinske religije u tom području, te da učenici koji izaberu (ili su obavezni) da prisustvuju vjerskoj nastavi koja se trenutno nudi u njihovim školama uče najvećim dijelom, ako ne i u cijelosti, o vlastitim konfesijama. Ipak, širom Bosne i Hercegovine postoje izuzeci ovoj praksi, u formi obaveznog nekonfesionalnog obrazovanja o religijama (ili religijske studije). Ova studija sagledava te slučajeve kao osnov mikromodela moguće regulative u ovoj oblasti.

Još jedan veoma važan aspekt ovog problema jeste određena nasilna politizacija i okrivljivanje koje postoji u javnom diskursu u pogledu vjere i obrazovanja. Tačnije, odgovornost za nedostatak tolerantnih pristupa nekonfesionalnom obrazovanju u oblasti vjere uglavnom se stavlja na teret vjerskih zajednica, za koje se smatra da insistiraju na isključivo vjerskom obrazovanju. Ova studija ima za cilj ispitati ovu pretpostavku tako što će obaviti konsultacije sa vjerskim autoritetima u BiH, te sagledati dva najbolja primjera vjerske naobrazbe u praksi, a to su Katolički školski centar i Prva bošnjačka

gimnazija, dvije srednje škole koje su povezane sa dvjema vjerskim grupama i njihovim vodstvom u BiH, koje obje nude obavezni nekonfesionalni religijski predmet „Historija religija“ ili „Kultura religija“. Na taj način ćemo istražiti kako moguće uspješne interakcije između konfesionalne i nekonfesionalne vjerske naobrazbe, tako i način na koji vjerski autoriteti interpretiraju ovaj model.

Ova studija ispituje mogućnost uvođenja dopunskog sistema obrazovanja o različitim religijama, koje ne bi dovodilo u pitanje niti bi uticalo na postojeću praksu tj. pravo na vjersko konfesionalno obrazovanje, već bi uvelo mogućnost izbora, ili dopune konfesionalnog vjerskog obrazovanja u vidu školskog predmeta „Kultura religija“, koji bi bh. učenicima pružio uvid u ulogu koju religija igra ne samo u pluralističkom društvu, kakvo je bosansko-hercegovačko, već i u cijelom svijetu.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

Ciljevi i metode istraživanja

Polazna hipoteza ove studije jeste da bi uvođenje predmeta „Kultura religija“ u srednjim školama, kao dopunskog predmeta postojećem vjerskom obrazovanju u BiH, na pozitivan način doprinijelo rješavanju problema koji proističu iz nedostatka slobode izbora između postojećih metoda vjerskog obrazovanja u BiH, te unapređenju vjerske tolerancije u širem društvu.

U analizi rješenja bavimo se sljedećim pitanjima:

- Koji su problemi trenutnog pristupa vjerskom obrazovanju u bh. obrazovnom sistemu?
- Koje su potrebe i mogućnosti inkluzivnog obrazovanja o glavnim svjetskim religijama u bh. srednjim školama?
- Koliko je izvodljivo uvođenje predmeta „Kultura religija“ u srednje škole u BiH na entitetskom i državnom nivou?
- Koji obrazovni model je pogodan za izučavanje religija u srednjim školama u BiH?

U okviru ovih pitanja, studija također analizira i postojeći ustavni okvir te zakone koji reguliraju vjersko obrazovanje, istovremeno konsultirajući i relevantne glavne aktere u ovoj oblasti (entitetska i kantonalna ministarstva obrazovanja, uzorak škola koje su implementirale predmet Kultura religija kao dio pilot projekta, te predstavnike vjerskih zajednica). Koristili smo metode ne-empirijskog (desktop) istraživanja u pregledu postojećih izvještaja o vjerskom obrazovanju u BiH, te analizu evropskih modela definiranja uloge vjere u školama, sa posebnim naglaskom na austrijskom modelu.

Prema tome, ova studija daje detaljnu ocjenu postojećeg sistema vjerskog obrazovanja u BiH; istražuje mogućnost spajanja dva pristupa koja se često smatraju suprotnima, uvođenja vjerskog obrazovanja: konfesionalno vjersko obrazovanje, obrazovanje o religijama zasnovano na austrijskom modelu; istražuje pilot projekt „Kultura religija“, i daje upute za uvođenje dopunskog predmeta „Kultura religija“.

Inicijativa „Kultura religija“

U okviru inicijative pod nazivom „Kultura religija“ u Bosni i Hercegovini je kreiran školski predmet koji bi učenike učio o četiri glavne religije koje se prakticiraju u Bosni i Hercegovini. Za razliku od tradicionalne vjerske nastave sa doktrinskim pristupom, predmet „Kultura religija“ bi sve učenike vodio ka izučavanju date četiri religije sa naglaskom na njihovu povijest, te kulturne i društvene karakteristike.

Kako što naglašavaju predlagači projekta, ovaj predmet nema za cilj „zamijeniti pravo na vjersko obrazovanje, već se nadograđuje na znanja koja se stiču konfesionalnim vjerskim obrazovanjem, u školama i/ili vjerskim zajednicama.“

Projekt je pokrenut 2000. godine, kada je na Konferenciji ministarstava obrazovanja donesena odluka da se provede obrazovna reforma u cilju eliminacije segregacije u školama u BiH. Tačnije rečeno, predstavnici ministarstava su se složili o implementaciji obrazovanja o četiri dominantne religije koje se prakticiraju u Bosni i Hercegovini. Ovaj pilot-projekt kojeg je pokrenula donatorska zajednica, za koju je podršku pružio OSCE, Goethe Institut i Sarajevo Open Centar (NVO), u početku je uveden u 21 školu u oba bh. entiteta. Njegova sveobuhvatna analiza može poslužiti kao osnov za kreiranje nastavnog plana i programa koji će biti usvojen na entitetskom nivou (te nakon dalje centralizacije bh. obrazovnog sistema, i na nacionalnom nivou).

Prema Toledo uputama za nastavu o religijama i vjerama u državnim školama (*Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*), „ovaj pristup je inkluzivan i služi kao mjera za jačanje povjerenja, koja ima za cilj unapređenje međureligijske tolerancije i razumijevanja. Njegov cilj jeste smanjiti moguće nesporazume i konflikte koji mogu proistići iz nedovoljnog poznavanja vjera i kultura drugih ljudi, tako što će narednoj generaciji dati osnovno obrazovanje iz kulture i historije drugih religija.“

Nadalje, iako veće razumijevanje glavnih svjetskih religija ne garantira veću toleranciju i poštovanje, „neznanje ipak povećava vjerovatnoću nesporazuma, stvaranja stereotipa i konflikta.“⁵

Goethe Institut, jedan od partnera ovog projekta, tvrdi da postojanje ovog predmeta u školama „daje poseban naglasak razvoju i ohrabriranju tolerancije i suživota svih naroda BiH, time što ističe sličnosti između četiri vodeće religije u BiH.“ Međutim, upravo je taj aspekt ovog predmeta naišao na otpor vjerskih zajednica, koje su pretpostavile da će dati predmet dati generalnu sliku principa svake pojedinačne religije u okviru svog neutralnoga i naučnoga pristupa. Istovremeno, Goethe Institut smatra da se predmet „Kultura religija“ zapravo samo nadograđuje na znanje stečeno prethodnim konfesionalnim vjerskim obrazovanjem.

Trenutno, predmet „Kultura religija“ primjenjuje se u srednjim školama u Goraždu, Zeničko-dobojskom kantonu te Kantonu Sarajevu, a uvest će se u srednje škole u Republici Srpskoj od februara 2009. godine.

Međutim, jedan od primarnih problema ovog projekta je nedostatak pokroviteljstva projekta od strane državnih, lokalnih ili čak školskih vlasti. Kako je projekt smatran inicijativom mreže donatora, te je trenutno u testnoj fazi, „trenutno ne postoji domaći pouzdani izvor informacija o njegovoj trenutnoj ili budućoj implementaciji. Čak i nadležni za obrazovanje u zemlji imaju jako malo podataka o tome koliko je, u okviru njihove nadležnosti, projekt „Kultura religija“ zapravo uspješan.“⁶ Ipak, u toku iscrpnih razgovora sa Koordinatorom projekta „Kultura religija“ u okviru Goethe Instituta Andrejom Dugandžić, saznali smo da je saradnja koju oni imaju sa Ministarstvom obrazovanja Republike Srpske, tačnije sa ministrom Antonom Kasipovićem i njegovim saradnicima Danicom Krunic i Slavicom Kuprešanović pozitivna i produktivna.

Kao rezultat toga, ovo Ministarstvo će nadgledati provedbu pilot-projekta, koja će trajati od februara 2009. do jula 2009., u svakoj od 87 srednjih škola u Republici Srpskoj. Predmet će predavati profesori filo-

zofije, sociologije i povijesti koji su završili specijaliziranu obuku za organiziranje nastave iz predmeta „Kultura religija“. Potrebno je međutim naglasiti da se ovaj projekt smatra ne trajnim, već eksperimentalnim. Predmet će se sastojati iz ukupno 18 obaveznih radnih sati (jedna sesija sedmično), te se ocjene iz ovog predmeta neće uračunavati u ukupan prosjek ocjena učenika.

Sociolog Ivan Siljaković očekuje pozitivne rezultate ove eksperimentalne faze projekta, a istovremeno naglašava da će konačni rezultati predmeta zavistiti od nastavnika i njihovog pristupa nastavi ovog predmeta. On je dodao da je veoma važno da se nijednoj vjeri ne daje povlašteni status tokom nastavnog procesa, te da se neće voditi teološke rasprave, nego će se upoznavati s različitim religijama i njihovim značenjima.

Pitanje nastavnog materijala ipak je uzrokovalo kontroverze i probleme. Goethe Institut i OSCE su angažirali dva autora, Dinu Abazović, profesora sociologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, i Zilku Spahić-Šiljak, koordinatoricu postdiplomskog programa „Religijske studije“ pri Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, te pet konsultanata uredništva, koji su izradili udžbenik za predmet „Kultura religija“. Isti je predložen Komisiji za udžbenike RS. Komisija je dala kritike na ovaj udžbenik, te je na kraju potpuno odbacila njegovu korigiranu, unaprijeđenu verziju. Kao rezultat toga, pilot-projekt će se u Republici Srpskoj koristiti udžbenikom autora kojeg je angažirao Pedagoški zavod RS, koji će, pak, biti dostupan u februaru 2009. godine. Goethe Institut ipak planira novu i unaprijeđenu verziju udžbenika „Kulture religija“ učiniti dostupnom i u RS, u obliku dodatnog nastavnog materijala.

Provedbu projekta nadgledat će specijalno oformljena komisija, sastavljena od predstavnika Pedagoškog zavoda RS-a, Ministarstva obrazovanja i OSCE-a. Mirko Banjac, direktor Pedagoškog zavoda RS-a kaže da će savjetnici u okviru projekta prisustvovati časovima, raditi ispitivanje nastavnika, učenika i roditelja, a ukoliko ovaj eksperimentalni predmet bude imao pozitivne

⁵ Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools (Toledo upute za nastavu o religijama i vjerama u državnim školama). Pripremio Savjetodavno vijeće eksperata religijskih i vjerskih sloboda. Ureda za demokratske institucije i ljudska prava OSCEa (ODIHR). Izdao ODIHR, 2007. godina.

⁶ *Towards Inter-Religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Course Culture of Religions* (Put ka međuvjerskom razumijevanju naroda Bosne i Hercegovine: Statusni izvještaj o pilot-predmetu "Kultura religija"). Misija OSCEa u Bosni i Hercegovini. Odsjek za obrazovanje. August, 2007. godina. Dostupno putem: <http://www.oscebih.org/documents/12567-eng.pdf>

rezultate, "nema razloga da Kultura religija ne postane redovan obavezni predmet u školama od naredne školske godine."

S druge strane, iskustva rada sa Federalnim ministarstvom obrazovanja su različita. Iako je projekt službeno predstavljen Ministarstvu, službenog odgovora nije bilo, niti preporuka za provedbu projekta. To ne znači da se predmet „Kultura religija“ ne predaje u Federaciji BiH. Na primjer, predmet je sasvim nezavisno o pilot- projektu službeno uveden u Kantonu Sarajevo (čiju obrazovnu politiku regulira Ministarstvo obrazovanja KS), te se, prema navodima Goethe Instituta, vrlo uspješno primjenjuje u Zeničko-dobojskom kantonu. Međutim, prema riječima Dugandžić, nema službenih podataka o tome kako se ovaj predmet organizira i primjenjuje u praktičnoj nastavi.

Na osnovu neslužbenih podataka Goethe Instituta, reakcija nastavnika, roditelja i učenika na ovaj predmet je pozitivna. Na primjer, učenici koji pohađaju predmet "Kultura religija" u sarajevskoj Trećoj gimnaziji postavili su i dramski komad u kojem su prikazali različite vjerske obrede sklapanje braka, pri čemu su u pripremi konsultirali i vjerske vlasti. Videosnimak ove predstave se na određeni način koristi kao promotivni materijal za ovaj predmet. Nadalje, učenici Srednje ekonomske škole stvorili su već nagrađivanu web-stranicu sa nastavnim materijalima predmeta. Priznavanje ovog predmeta od strane Federalnog i kantonalnih ministarstava, te nadzor istog, omogućit će da se nastavni proces za ovaj predmet formalizira, te da se kontroliraju materijali i metodologija nastave. A što je najvažnije, institucionalizacija ovoga predmeta osigurala bi njegovo trajnije i održivo postojanje.

U Brčko distriktu se predmet "Kultura religija" trenutno predaje samo u jednoj srednjoj školi, i to u Gimnaziji Brčko, što je rezultat individualnih napora predmetnog nastavnika Mire Đurović.

Za sada, OSCE, Goethe Institut i Sarajevo Open Center imaju kapacitete i spremni su pružiti "puni paket" podrške srednjim školama zainteresiranim za uvođenje ovog predmeta. Međutim, da bi nastavnici i

predstavnici škola mogli prisustvovati obuci, potrebno im je formalno odobrenje njihovih škola, koje opet za isto traže službenu preporuku nadležnih ministarstava. Trenutno obuku rade dva trenera, profesor filozofije i sociologije Zuhra Kalauzović i profesor pedagogije i psihologije Ranka Katalinski, koje provode obuku za nastavnike srednjih škola u kojima se podučava ili koje se pripremaju za podučavanje predmeta "Kultura religija". Programi za obučavanje dodatnih trenera zakazani su u toku 2009. godine.

Treninzi za nastavnike koji će podučavati predmet "Kultura religija" u RS organizirani su u kontinuitetu tokom 2008. godine. Pored predstavnika Sarajevo Open Centera, Goethe Instituta i Misije OSCE-a kao organizatora obuke i partnera projekta, prvim seminarima u okviru obuke prisustvovali su i predstavnici Ministarstva prosvjete RS koji koordiniraju provedbu ovog projekta. Predstavnici Ministarstva obratili su se nastavnicima na početku ova tri seminarra. Prof. Zoran Avramović sa Univerziteta u Istočnom Sarajevu i prof. Lazo Ristić sa Univerziteta u Banjoj Luci također su prisustvovali na dva seminarra da bi raspravili o mogućnostima saradnje kao treneri obuke. Pedagoški zavod RS poslao je svog savjetnika za vjersko obrazovanje Kstana Dubravca, u svojstvu posmatrača, "koji je imao prilično kritičan pogled na trening tj. na metodološki fokus obuke, koji je, prema njemu, razvijan na štetu fokusa na stvarnom sadržaju predmeta „Kultura religija“⁷.

Goethe institut naglašava važnost institucionalne podrške ovom projektu, jer su učesnici seminarra u više navrata zahtijevali da im se nadležne državne institucije obrate, da ih podržavaju i usmjeravaju. Indikativno je da Izvještaj o drugom ciklusu treninga počinje s primjedbama da je "obuka nastavnika ... počela loše, čim se uvidjelo da predstavnici Ministarstva obrazovanja neće prisustvovati otvorenju treninga, pri čemu su se trebali obratiti okupljenim nastavnicima i obavijestiti ih o odluci Ministarstva da odloži uvođenje predmeta do druge polovine godine. Vijest koju su dobili od trenera obeshrbrila je nastavnike i preokrenula tok prvog dana treninga. "Zbog toga ne čudi prva preporuka koju je izdao Sarajevo Open Center, koja je sugerirala da „obra-

⁷ Izvještaj o seminarima za nastavnike predmeta *Kultura religija* u Republici Srpskoj, Sarajevo Open Center

zovne vlasti Republike Srpske (Ministarstvo obrazovanja i Pedagoški zavod) trebaju pokazati svoju konkretnu podršku ovom predmetu te se uključiti u obuku.”⁸ Nastavnici koji su sudjelovali u treninzima su u svojim preporukama na još eksplicitniji način zahtijevali učešće i nadzor relevantnih državnih vlasti. U toku evaluacije seminara, nastavnici su se izjasnili na sljedeći način:

- Predstavnici Ministarstava obrazovanja trebaju dolaziti na otvaranje seminara, te tada informirati nastavnike o oficijelnim odlukama koje ih se direktno tiču, saslušati njihova pitanja, i pokazati službenu podršku obuci i samom projektu, te pokazati saglasnost sa aktivnostima OSCE-a i Goethe Instituta;
- Mora se osigurati oficijelni nastavni plan i program, udžbenik i priručnik za nastavnike predmeta „Kultura religija“ u RS;
- Mora se jasno odrediti status predmeta i njegova budućnost; vlasti moraju pokazati jasnu predanost ovom projektu te razviti plan za implementaciju predmeta;
- Ministarstva moraju sve službene odluke i informacije o predmetu „Kultura religija“ blagovremeno dostavljati školama i nastavnicima⁹.

Prema navodima OSCE-ovog Izvještaja o statusu pilot-predmeta “Kultura religija”, identificirano je pet problema u vezi sa implementacijom predmeta: nastavni planovi za predmet „Kultura religija“ se razlikuju u različitim školama; ne postoje udžbenici niti standardizirani materijali za nastavu iz ovog predmeta; seminari koji se organiziraju za sadašnje i buduće nastavnike „Kulture religija“ su ograničeni; vlast pruža malo ili nimalo nadzora i smjernica za nastavu predmeta; škole koje tek trebaju uvesti predmet već imaju dosta zahtjevan plan i program; i na kraju, vjerske zajednice, a pogotovo Katolička crkva, protive se ovom predmetu.

Nažalost, ovaj izuzetno kratki izvještaj (sa manje od 15 stranica, uključujući brojne tabele sa spiskovima škola i pojedinačnih učesnika) ne pruža kvalitativnu ocjenu implementacije ovog projekta, niti detaljne preporuke i/ili prijedloge za njegov daljnji razvoj.

Ova studija analizira implementaciju ovog pilot-projekta, sa naglaskom na kvalitativne mjere koje osiguravaju njegov uspjeh, pokušava sagledati mogućnost prevazilaženja prepoznatih prepreka, te daje temeljite preporuke za uspješnu implementaciju projekta u vidu srednjoškolskog predmeta, koji bi podržao vrijednosti inkluzivnog obrazovanja. Nadalje, ova studija ispituje izvodljivost institucionalizacije inicijative „Kulture religija“, te njenog prelaska iz stanja donatorskog projekta u projekt nadležnih državnih organa.

U pogledu gore identificiranih prepreka, u toku 2008. godine napravljeni su određeni iskoraci, koji su imali za cilj poboljšati ukupnu implementaciju predmeta „Kultura religija“. U slučaju Republike Srpske, nastavni program za ovaj predmet će u velikoj mjeri biti uniforman; udžbenik koji je još uvijek na evaluaciji, ući će u upotrebu u februaru 2009. godine; te su seminari za sadašnje i buduće nastavnike „Kulture religija“, koji su u 2007. godini smatrani nedovoljnima, u toku 2008. godine održani sa pozitivnijim rezultatima. Štaviše, vlasti RS sada u određenoj mjeri nadziru i pružaju smjernice za nastavu predmeta putem Ministarstva obrazovanja i Pedagoškog instituta. Preporuke mogućeg rješenja se, prema tome, trebaju pozabaviti i mogućnostima prijelaza ovog projekta iz eksperimentalne pilot-faze u RS, te izuzetno decentralizirane implementacije bez supervizije vlasti u Federaciji BiH, u stanje pune institucionalizacije, koja bi osigurala održivost predmeta. Pošto su napravljeni znatni pomaci i poboljšanja u razvoju nastavnih materijala i metodologija nastave „Kultura religija“, trebalo bi se, zaista, fokusirati na uključivanje državnih institucija u proces podrške i kontrole nastavnog procesa ovog predmeta.

⁸ Izvještaj o seminarima za nastavnike predmeta *Kultura religija* u Republici Srpskoj, Sarajevo Open Center, 2008. godina

⁹ Ibid.

Inkluzivno obrazovanje koje prevazilazi “Kulturu religija”: Studije slučaja najbolje prakse - Katoličkog školskog centra i Prve bošnjačke gimnazije

Katolički školski centar (KŠC) je multikonfesionalna i multietnička škola osnovana u Sarajevu 1994. godine od strane autoriteta Katoličke crkve (Vrhbosanske nadbiskupije). Škola je kasnije organizirala svoje ispostave u Tuzli, Zenici, Konjicu, Travniku i Žepču. Trenutno KŠC ima 1168 učenika, od kojih je 60% Hrvata, 25% Bošnjaka, 8% Srba, nekoliko učenika jevrejskog porijekla, te oko 25 učenika čiji su roditelji strane diplomate koji borave u Sarajevu. Ova institucija nije službeno vjerska škola - ne postoje organizirane molitve, u učionicama nema vjerskih simbola, dok se konfesionalno vjersko obrazovanje nudi kao neobavezni predmet. Ipak, nekoliko profesora škole su svećenici (uključujući i direktora škole); tu je i sedam časnih sestara obučanih za profesionalne nastavnice, te se sama škola uglavnom povezuje sa poglavarstvom Katoličke crkve u BiH.

U svom nastavnom programu, KŠC ima obavezni predmet „Kultura religija“, koji se predaje u prvom i drugom razredu gimnazije. Prema riječima Vič. Marija Ćosića, koji trenutno izvodi nastavu iz „Povijesti religija“ u Gimnaziji KŠC, iskustva u nastavi ovog predmeta su bila veoma pozitivna, te je ovaj projekt privukao i pažnju međunarodnih faktora. Vič. Ćosić ističe da učenici svih konfesija, kao i učenici koji se izjašnjavaju kao ateisti, pokazuju natprosječnu zainteresiranost za ovaj predmet, koji ih ohrabruje da istražuju vjerovanja svojih školskih drugova. Štaviše, Vič. Ćosić naglašava da interakcija između ovog predmeta i konfesionalnog vjerskog obrazovanja može imati samo pozitivan ishod, jer znanje koje se stiče predmetom „Kultura religija“ „samo se nadograđuje na znanje koje učenici stiču tokom konfesionalne vjerske nastave, koja se organizira u školama ili izvan njih“.

Maturanti Katoličkog školskog centra također imaju slične poglede na obrazovna iskustva stečena ovim predmetom. Jedna od svršenih učenica KŠC-a, Gorana Zagovec, koja trenutno pohađa postdiplomske studije iz Javnog međunarodnog prava na Univerzitetu u Oslu, kaže da je, kao dijete iz ateističko-miješanog braka, u početku bila skeptična po pitanju „Kulture religija“. „S obzirom na svakodnevni politički diskurs u BiH... pristup KŠC-a religijskom obrazovanju može se smatrati samo pozitivnim. Ja sada shvaćam da je, u društvu kakvo je BiH, u kojem težimo održati našu multikulturnu oazu sa više nacija i etničkih grupa, važno ponuditi takav neutralan pristup, u kojem se učenicima daje uvod u tradicije i običaje svih religija, te u kojem se religioznost smatra ličnim i intimnim vjerskim opredjeljenjem pojedinca.“

Pristup koji je uporediv pristupu i metodologiji KŠC-a može se pronaći u Prvoj bošnjačkoj gimnaziji (PBG), koju je 1995. godine u Sarajevu osnovao Rijaset Islamske zajednice. Iako je škola formalno sekularna, ona se zbog većinskog broja učenika islamske vjeroispovijesti uglavnom povezuje sa islamskom vjerskom zajednicom. Škola ima 530 učenika, od kojih 160 pohađa Cambridge Međunarodni Centar.

Predmet „Kultura religija“ uveden je u Prvu bošnjačku gimnaziju kao sastavni dio nastavnog programa 1995. godine. Bitno je također naglasiti da je u to vrijeme PBG bila jedina škola koja je nudila predmet „Kultura religija“ u BiH pod tim imenom. Tim islamskih teologa i teoloških komparativista proveo je više od godinu dana razvijajući nastavni plan i program ovog predmeta u PBG. Angažirana su tri profesora, jedan od njih sa zvanjem doktora nauka, te još jedan sa magisterijem iz islamskih studija. Učenicima su osigurani priručnik za nastavnike, te lista knjiga koje su profesori koristili za pripremu časova.

Tokom našeg intervjua i konsultacije sa Nerminom Baljević, koja već 13 godina radi kao nastavnica „Kulture religija“ u PBG, prof. Baljević je istakla inkluzivni pristupa učenju u ovoj školi. Taj pristup nije nimalo ugrožen činjenicom da prof. Baljević ima naučnu

pozadinu u teološkim studijama (Nakon paralelnog pohađanja i završetka Prve klasične gimnazije i Srednje islamske škole, prof. Baljević je diplomirala u prvoj generaciji teologa Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Prije nego što je postala profesorica u srednjoj školi, radila je kao posebna savjetnica u Asocijaciji Islamske zajednice u Sarajevu).

Prof. Baljević ističe da je PBG ispunila očekivanja kako učenika, tako i roditelja, jer je nekoliko njih izabralo tu školu između mnogih drugih upravo zbog činjenice da nudi predmet „Kultura religija“. „Naravno, neki su bili razočarani, jer su očekivali da će se predmet baviti islamskim učenjem, ili da će se religije posmatrati sa tačke gledišta islama. Nekad smo se nalazili u situaciji u kojoj smo morali učenicima i roditeljima dati detaljna objašnjenja cilja i koncepta ovog predmeta“. Ipak, „mnogo više je bilo onih koji su bili zadovoljni ponuđenim sadržajem, te interesiranjem i spremnošću, koje su učenici pokazali za samostalno istraživanje i na taj način, unapređenje svog znanja.“

Na početku, nastavni plan i program „Kulture religija“ pretpostavljao je samo jedan čas sedmično tokom prve dvije godine srednjoškolskog obrazovanja, a potom dva časa sedmično tokom posljednje dvije godine. Nastavni plan 2000. godine je u određenoj mjeri smanjen. Učenici sada pohađaju ovaj predmet tokom tri godine, sa ukupno četiri časa. Tokom prve dvije godine, nastava se izvodi jednom sedmično te dva puta sedmično u toku četvrte godine gimnazije. Ipak, PBG je i dalje škola koja nudi najveći broj časova iz ovog predmeta. Prema riječima prof. Baljević, „Sadržaj (predmeta) u suštini promovira univerzalne vjerske vrijednosti, s ciljem da putem učenja o drugima i drugačijima, naglasi zajedničku osnovu svih vjera, a da smanji fokus na razlikama između njih.“

U prvoj godini, nastavni plan i program sadrži sljedeće teme: Osnovno razumijevanje vjerovanja i religije; Božiji poslanici - nosioci Božije poruke; Božija otkrivenja i Svete knjige monoteističkih religija; pojmovi grijeha i grješnosti u monoteističkim religijama; pojam žrtvovanja u religijama.

Tokom druge godine gimnazije, tokom jednog časa nastave sedmično, naglasak „Kulture religija“ je na monoteističkim religijama: islamu, hrišćanstvu i njegovim usmjerenjima (katoličanstvu, pravoslavlju i protestantizmu); te judaizmu. Uvodna područja rada su: Narodi svetih knjiga, odnos između Biblije, Kur'ana i Tore; odnos Muhammeda a.s, Isusa i Mojsija.

Nastavni plan i program dodjeljuje jedan broj sedmica proučavanju različitih religija. Pet časova posvećeno je judaizmu: pojmovima blisko asociranim sa ovom religijom, njena povijest, narod, društvo i zakoni, a potom molitvama, obrazovnim običajima, ritualima, festivalima, svetkovinama i granama judaizma. Šest nastavnih sati posvećeno je hrišćanstvu: liku Isusa Krista i prirodi njegovih propovijedanja, društvenim i historijskim okolnostima njegova života i djelovanja, Crkvi, kršćanskim vjerovanjima, dogmama i sakramentima, blagdanima i glavnim crkvama u hrišćanstvu: katoličanstvu, pravoslavlju i protestantizmu. Šest časova posvećeno je islamu: značenju i interpretaciji islama, islamskim normama i osnovnom učenju, širenju islama kao religije (sa historijskog stanovišta), kategorizacija osoba prema Kur'anu, islamskoj etici, blagdanima, muslimanskim narodima i šiiizmu.

Teme koje se rade na četvrtoj godini, u toku dva časa sedmično su: religije u Bosni i Hercegovini (drevne religije, Bosanska crkva, manihejstvo, bogumili, hrišćanstvo, judaizam i islam); sekularizam; kulturne dimenzije religija; azijske religije (šamanizam, zoroastrizam, šintoizam i hinduizam, konfučijanstvo i taoizam); tolerancija kao osnovna vrijednost religije; uloga i značaj molitve u religiji; umjetnost u religijama; moral i religija; fenomen religioznosti; uloga porodice u čovjekovom životu; religija i ekologija; ljudska prava i religije; ekonomija i religije (načela tržišne ekonomije u religijama, islam i ekonomija, neke od teorija o ekonomiji i kamati u islamskom učenju); religija i zakoni, nauka o pravu i zakonske norme; primjena vjerskih normi; novi vjerski pokreti.

Predmet "Kultura religija" potiče učenike na samostalan rad i istraživanje. Neke od tema koje su učenici

istraživali i prezentirali su: kulturna, povijesna i vjerska baština naroda BiH, od antičkog doba do danas; etička slika svijeta kroz oči dramskog izraza; vjerski turizam; žena u monoteističkim religijama; ekonomija i bankarstvo u monoteističkim religijama; stav monoteističkih religija prema globalizaciji, te mnoge druge, a u svim temama korišten je komparativni pristup.

Uz gore opisane časove, Baljević isti predmet predaje i na engleskom jeziku i to u Cambridge International Centeru (CIC), koji se nalazi u Prvoj bošnjačkoj gimnaziji i koji ona vodi. Nastavni plan i program ovog predmeta, koji naglašava principe etike, razvija se u sjedištu Cambridge International Centera u Engleskoj. Prema riječima prof. Baljević, ovaj predmet je znatno doprinio njenom radu. Drugim riječima, svi njeni učenici, ne samo oni koji pohađaju program u CIC-u, izloženi su nastavnim metodama i materijalima, koje osigurava i redovno ažurira CIC.

Svako polugodište, prof. Baljević provodi ispitivanje o mišljenju učenika o ovom predmetu. Ispitivanje je anonimno i dopušta učenicima da daju svoje mišljenje i prijedloge u vezi sa pitanjem sadržaja i organizacije predmeta.

75 učenika je prisustvovalo datom ispitivanju. Od tog broja, 71 se izjasnilo kao Bošnjaci po nacionalnosti, a 4 kao Bosanci. Po pitanju vjerske orijentacije, 72 učenika su se izjasnila kao muslimani, a troje je izrazilo da nema jasne religijske orijentacije. Na pitanje „Da li mislite da je učenje i poznavanje kultura i religija drugih i drugačijih od Vas važno u Vašem obrazovanju?“, 72 učenika su odgovorila sa „Da“, dva učenika sa „Ne mogu trenutno reći“, jedan učenik je rekao „Mogao bih i bez toga“, dok nijedan učenik nije izabrao odgovor „Ne“.

Na pitanje „Da li predmet „Kultura religija“ koji pohađate pruža dovoljno informacija o drugima i drugačijima?“, 71 učenik je odgovorio sa „Da“, troje je odgovorilo „Ne mogu tačno reći“, jedan učenik je odgovorio sa „Trebam puno više informacija“, a nijedan učenik nije odabrao „Ne“ kao svoj odgovor.

Na pitanje „Šta biste istakli kao posebnu vrijednost, koju ste stekli/naučili pohađanjem predmeta „Kultura religija“?“, prof. Baljević kaže da su učenici odgovorili na sljedeći način: „Većina odgovora koje su učenici ponudili odnosila su se na veće poznavanje i više informacija o njima samima i drugim narodima i da smatraju da su sada bolje obrazovani, bogatiji, da bolje razumiju svijet oko sebe, te da imaju priliku čuti mnoge stvari koje bi im inače promakle, i tako dalje“. Konačno, na pitanje „Šta možete izdvojiti kao naročito loše što ste tokom pohađanja ovog predmeta čuli/primijetili/iskusili?“, nijedan učenik nije odgovorio negativno.

Kao zaključak, prof. Baljević kaže: „Ja vjerujem da je ovaj predmet potpuno opravdao mjesto koje mu je dato u obrazovnom sistemu u BiH, te da on može u velikoj mjeri doprinijeti boljem razumijevanju drugih ljudi, pogotovo onih koji smatraju vjeru bitnim dijelom svog života i identiteta.“

Na pitanje da dâ svoje mišljenje o dosta negativnoj saradnji između vjerskih vlasti u BiH i inicijative „Kultura religija“, prof. Baljević tvrdi da je oklijevanje vjerskih poglavarstava u neku ruku opravdano i razumljivo, prvenstveno zbog ozbiljnog nedostatka kvalificiranih nastavnika u BiH. Državne vlasti, kao i međunarodna donatorska zajednica, pomalo nerealno očekuju da nastavnici predmeta kao što su sociologija, psihologija, jezik, povijest, a prije nije marksizam, ili oni kod kojih je nastavna norma već popunjena, mogu biti obučeni za nastavu „Kulture religija“ u relativno kratkom roku (putem seminara vikendima). Prema riječima prof. Baljević, takva očekivanja se ne ispunjavaju. I država i donatorska zajednica moraju insistirati na tome da se učenicima osigura rad sa visokokvalificiranim i posebno obrazovanim kadrom. To se može postići saradnjom sa postojećim odsjecima teologije na bh. univerzitetima, čiji bi diplomanti prošli dodatnu specijaliziranu obuku iz metodologije nastave „Kulture religija“, ali koji već posjeduju osnovna znanja iz ove oblasti, koja stiču tokom studija. Ovakva saradnja može se uspostaviti i na institucionalnom i na školskom nivou, pri čemu se, kao što je slučaj u PBG, drže brojna gostujuća predavanja predstavnika različitih vjerskih zajednica i poglavarstava.

Kao rezultat ovakvih napora, istraživanje prof. Baljević, pod nazivom „*Nastava kulture religija u Sarajevu*“ je, nakon predstavljanja na Međunarodnoj konferenciji o školskom obrazovanju u vjerskim slobodama, koja je održana 2005. godine u Istanbulu, objavljeno u knjizi *Teaching for Tolerance in Muslim Majority Societies (Učenje o toleranciji u većinskim muslimanskim društvima)*, koju je objavio Centar za izučavanje vrijednosti i Oslo koalicija o slobodi religije i vjere.

Jedna od maturantica Prve bošnjačke gimnazije, Amila Karačić, koja je nakon srednje škole kao jedan od najboljih studenata diplomirala na Sarajevskoj školi za nauku i tehnologiju, stekavši diplomu iz infomacijskih sistema i političkih nauka, i koja trenutno radi pri Državnom ministarstvu civilnih poslova, vjeruje da je predmet „Kultura religija“ za nju i njene vršnjake bio od izuzetne obrazovne vrijednosti. „Uz četiri glavne religije u našoj zemlji, ovaj predmet nas je također naučio o svijetu izvan BiH, Balkana, pa čak i Evrope, tako što nam je predstavio različite religije svijeta. Predmet je proširio moje vidike i povećao moju svijest o raznolikosti u globalnom kontekstu.“

Šteta je što relevantna ministarstva, instituti i donatorska zajednica nisu iskoristili i ne koriste iskustvo, resurse i entuzijazam profesora kao što su Nermina Baljević i Vič. Mario Ćosić. Kako Vič. Ćosić, tako i prof. Baljević su izrazili svoju spremnost da sudjeluju u promociji ove vrste inkluzivnog učenja o religijama.

Evropska iskustva

U razvijanju odgovarajućeg pristupa definiranju uloge religije u školama, BiH nalazi svoje mjesto u raznolikom evropskom kontekstu, te je zbog toga potrebno ispitati evropske modele, s naglaskom na onima koji se mogu uporediti sa bh. kontekstom. Usprkos očitim razlikama, postoje i neke zajedničke karakteristike i trendovi u Evropi kada je riječ o vjerskom obrazovanju. Kao prvo, većina evropskih zemalja provodi vjersko obrazovanje u nekoj mjeri (obaveznoj ili neobaveznoj), dok je u tim zemljama vjerska i kulturna pluralnost istovremeno u porastu. Prema tome, dileme i izazovi sa kojim se suočavaju bh. zakonodavci javljaju se u mnogim drugim zemljama Evrope. To je razlog zašto evropski kontekst i iskustvo mogu i trebaju poslužiti kao vodilje u kreiranju modela pogodnog za BiH. Ovo poglavlje ispituje interakciju između konfesionalnog vjerskog obrazovanja i obrazovanja o religijama (kultura religija) u Austriji, te procjenjuje da li se austrijski model može primijeniti u BiH.

Prema riječima Petera Schreiner, evropski pristupi religiji i obrazovanju mogu se podijeliti na: religijski obrazovanje; obrazovanje o religijama i obrazovanje na osnovu religije. Tamo gdje je naglasak na religijskom obrazovanju, učenicima se predstavlja jedna zasebna vjerska tradicija, dok se obrazovanje o religijama tiče znanja i izučavanja u oblasti religija. Obrazovanje *na osnovu* religije obuhvaća inkluzivne principe, prema kojima se učenici navode na razmatranje više pristupa i odgovora na vjerska i moralna pitanja¹⁰. Ovi modeli mogu se koristiti istovremeno u okviru jedne zemlje. Ta je činjenica bitna u slučaju BiH, gdje bi naglasak mogao biti na slobodi izbora najprikladnijeg modela, i/ili na izboru više modela, a ne na odbijanju jednog modela ili preferiranju drugog.

Preciznije rečeno, odgovornost za pružanje vjerskog obrazovanja i obrazovanja o religijama u Evropi može se podijeliti na konfesionalno vjersko obrazovanje (za koje su odgovorne vjerske zajednice u saradnji sa državnim vlastima), nekonesionalno obrazovanje

¹⁰ Schreiner, Peter. Modeli religijskog obrazovanja u Evropi - Kako postojeći modeli mogu doprinijeti toleranciji i nediskriminaciji po pitanju slobode vjere i vjerovanja? Prezentacija za Seminar o strateškom razvoju Oslo Koalicije o slobodi vjere i vjerovanja, Oslo, 7. - 9. decembra 2002.

o religijama (što je isključiva odgovornost države), program koji kombinira ova dva pristupa, te programa bez ikakvog vjerskog obrazovanja ili obrazovanja o religijama (kao što je slučaj u Francuskoj i Sloveniji, gdje je takvo obrazovanje izričito zabranjeno u državnim školama). Ipak, „ovakva formalna podjela je ograničena zbog toga što pojmovi kao što su ‘konfesionalno’ ili nekonfesionalno’ imaju drugačija značenja u različitim jezicima uslijed povijesnih činjenica u različitim zemljama”.¹¹

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

Na primjer, u Austriji, Švicarskoj, Belgiji i Njemačkoj, gdje postoje različite opcije vjerskog konfesionalnog obrazovanja, učenici mogu umjesto ovog predmeta izabrati alternativne predmete, kao što su etika ili filozofija. Istovremeno, u zemljama kao što su Danska, Švedska, Norveška i Škotska, obrazovanje o religijama je strogo nekonfesionalno, te je pod isključivom kontrolom države. Ova dva modela često se smatraju suprotnim, ali to nije uvijek tako. Uspješna saradnja između države i vjerskih zajednica je moguća, a nekada i stvarna. Pod oznakom “Modela saradnje” između vjerskih zajednica i državnih agencija, npr. po pitanju sadržaja, obuke nastavnika, nastavnog plana i programa itd., nailazimo na konfesionalne modele (npr. u Njemačkoj, Italiji i Austriji, te nekonfesionalne modele (npr. u Engleskoj i Velsu, te u Škotskoj).¹²

Zemlja koja može poslužiti kao pogodan primjer inkluzivne prakse je Austrija, jer se u toj zemlji uspješno kombiniraju oba gore navedena pristupa: obavezno konfesionalno vjersko obrazovanje za različite državno priznate vjerske zajednice u osnovnim i srednjim školama, uz inkluzivno obrazovanje o Kulturi religija. “Učenici u Austriji se ne mogu požaliti na nedostatak izbora, jer su im dostupni časovi katoličanstva, protestantizma, pravoslavlja, novog apostolskog hrišćanstva, judaizma, islama i budizma.”¹³ Religija je obavezni predmet u školama, dok je alternativno, nekonfesionalno obrazovanje o religijama dostupno od 1997. godine. Iako je više monoteistična nego BiH¹⁴, Austrija pruža zaštitu pravno priznatim vjerskim institucijama, fondacijama, fondova za borbu protiv sekularizacije, te štiti pravo na osnivanje privatnih konfesionalnih škola i pravo na

vjersku nastavu u državnim školama. Prema austrijskom Zakonu o vjerskom obrazovanju djece, svaka osoba starija od četrnaest godina može slobodno birati svoju religiju. Vjersko obrazovanje u austrijskim školama nije ograničeno samo na rimokatoličanstvo. Učenici pripadnici manjih crkava i vjerskih zajednica imaju obrazovanje iz vlastitih vjera, dok njihove nastavnike plaćaju i nadziru državne vlasti.¹⁵ Pored tog obrazovanja, državne škole nude i obrazovanje o kulturi religija.

Vjerski sadržaji u austrijskim školama organizirani su na različite načine: putem posebnog predmeta pod nazivom „Religija”, kao dio drugih predmeta (npr. u okviru maternjeg jezika, historije ili društvenih studija), ili kao dio posebnog predmeta o različitim religijama. U nastavi predmeta „Vjersko obrazovanje” koriste se različite nastavne metode: studije slučaja, vježbe rješavanja problema i donošenje odluka, igre, preuzimanje uloga, prezentiranje i interpretiranje informacija, ocjena vlastitog rada, diskusije, rad u grupama, učenje na osnovu aktivnosti. Fokus u nastavi ovog predmeta jeste na integriranom učenju.¹⁶

“Ovaj predmet doprinosi pripremi učenika za život, razvijanju njihovog identiteta u pluralističkom društvu u kojem žive... te razumijevanju i razvoju tolerancije prema ljudima drugačijeg pogleda na svijet.”¹⁷ Ciljevi ovog predmeta dijele se u dvije grupe: objekti predmeta „Religija” koji nisu povezani sa konfesionalnom varijantom predmeta, te ciljevi predmeta koji su specifični za konkretnu religiju koja se izučava. Generalna svrha predmeta jeste da „ponudi holističko obrazovanje (kognitivno, afektivno, sa fokusom na realnim aktivnostima) kroz suočavanje sa različitim pogledima na svijet; da razvija osjetljivost učenika na vjerska iskustva, da im otvori put ka shvaćanju tajni ljudskog postojanja, te da vježba vizualno izražavanje učenika o vjeri; da učenicima omogućiti donošenje odgovornih odluka, razvije njihovu osjetljivost prema ljudima drugačijih shvaćanja i poštovanje.”¹⁸

Slično kao i u Austriji, u BiH također ima više uticajnih vjerskih zajednica koje uživaju javnu podršku i povjerenje. U Austriji, prava vjerskih zajednica

¹³ Teaching Religion the European Way (Nastava religije na evropski način), Deutsche Welle, <http://www.dw-world.de/dw/article/0,1564,1552191,00.htm>.

¹⁴ Prema popisu iz 2001. godine, 73,6% stanovništva bilo je rimokatoličke ispovijesti, dok je 4,7% bilo protestantske (uglavnom augsburške vjeroispovijesti). Broj muslimana se povećao na 4,2% zbog imigracionih trendova u proteklih deset godina. Nekih 3,5% stanovništva pripadnici su drugih vjeroispovijesti, 12% nemaju vjeroispovijesti, a 3,5% nisu naveli nijednu vjeroispovijest. Podaci Ministarstva vanjskih poslova Austrije.

¹⁵ Federalna novinska služba Austrije.

¹⁶ Bobinac, Ankima Marinković, *Komparativna analiza nastavnih planova vjerskog obrazovanja: Primjeri četiri katoličke zemlje*. Metodika 15 (2007), 425-443

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

da organizuju vjersko obrazovanje u okviru ili van okvira škola ne smatraju se ugroženim naporima da se učenici obrazuju o drugačijim religijama putem specijalnih predmeta, ili u okviru predmeta filozofije i etike. Također, prepoznaje se činjenica da "obaveza da se svi učenici, bez obzira na svoje vjersko porijeklo, moraju spojiti pod okriljem istog vjerskog obrazovanja mora biti širi cilj vjerskog obrazovanja u multikulturnom društvu, te će se time stvoriti i mogućnost otvorene rasprave, dijaloga i razumijevanja."¹⁹

Kako pokazuje austrijski model, ne postoji razlog zašto konfesionalno i nekonesionalno vjersko obrazovanje ne mogu postojati zajedno u okviru jednog obrazovnog sistema, koji bi tako prepoznao kako prava vjerskih zajednica, tako i potrebu obrazovanja građana svjetskih pogleda.

Moguća rješenja

Odnos između religije i obrazovanja u Bosni i Hercegovini je i dalje kontraverzan, u velikoj mjeri decentraliziran, te gotovo izvan dosega i kontrole relevantnih državnih tijela, posebno u slučaju Federacije Bosne i Hercegovine. Postoji nekoliko pristupa za rješenje takvog odnosa, od potpune sekularizacije obrazovnog sistema na osnovu razdvajanja nadležnosti crkve i države, sa jedne strane, do obaveznog uvođenja konfesionalnog vjerskog obrazovanja na svim nivoima obrazovnog sistema, s druge strane. Negdje između nalazi se donekle nejasan status quo. Možemo stoga ispitati razne opcije mogućih rješenja, na osnovu kriterija političke volje, izvodljivosti, održivosti i ljudskih prava.

Isključenje konfesionalne vjerske naobrazbe u osnovnim i srednjim školama u BiH zahtijevat će značajne ustavne promjene za koje, barem na ovom području, ima veoma malo ili nimalo političke volje. Sama dostupnost vjerskog obrazovanja ne nailazi na suprotstavljanje javnosti, ali nedostatak izbora i diskriminatorne prakse smatraju se problemima koji se moraju riješiti. Takav pokušaj bi bio upitno izvodljiv, s obzirom na status i javnu podršku koju uživaju vjerske vlasti u BiH. Sloboda organiziranja vjerskog obrazovanja u državnim školama smatra se Ustavom zajamčenim ljudskim pravom, te se posmatra kao pozitivan i demokratski pomak od komunističkog sistema, koji je jasnom i neprobojnom linijom razdvajao vjeru i državu.

Što se tiče statusa quo, očigledno je da su inicijative koje pokreću nevladine organizacije i donatorska zajednica ograničene brojem i trajanjem. Izuzetno decentralizirana vlast, pogotovo u Federaciji BiH, dopušta stvaranje individualiziranog pristupa uspostavljanju odnosa između vjere i obrazovanja, koje u nekim slučajevima daje izvanredno uspješne rezultate, kao npr. navedeni primjeri Katoličkog školskog centra i Prve bošnjačke gimnazije, kao i škole kao što su Treća gimnazija i Srednja ekonomska škola u Sarajevu. Istovremeno, više od polovine kantona u Federaciji su,

¹⁹ Kallioniemi, Arto. *European Solutions for Religious Education* (Evropska rješenja za religijsko obrazovanje). Dostupno putem: <http://www.ortoweb.fi/tartokallioniemi.htm>

aktivno ili pasivno, odbili da primijene predmet „Kultura religija“, navodeći kao razlog nedostatak formalne preporuke ili uputa odgovornih vladinih tijela. Federalno ministarstvo je izrazilo blagi interes za ovaj predmet, ali nije ponudilo nijedno konkretno rješenje za njegovu implementaciju. U Republici Srpskoj se „Kulturu religija“ podučava kao eksperimentalni predmet u trajanju od sedam mjeseci, nakon čega će projekt zavisiti od daljnje institucionalizacije. To znači da na osnovu uvjeta statusa quo možemo zaključiti da postoji određeni nivo političke volje i interesa za predmet „Kultura religija“ generalno u BiH. Prema tome, primarno pitanje je na koji način uspješno institucionalizirati ovaj proces te kako da se osigura njegova održivost. Tim pitanjem ćemo se baviti u Preporukama mogućih rješenja u narednom dijelu.

Preporuke i zaključak

S obzirom na trenutni status predmeta „Kultura religija“ u Bosni i Hercegovini, jasno je sa je sadašnji pristup u velikoj mjeri dvosmislen, te kao takav, neodrživ. Iako se značajni napori ulažu u implementaciju „Kulture religija“, ipak, u procesu stvaranja udžbenika, dodatnih materijala, obuke trenere i profesora u srednjim školama, glavni fokus treba biti na tome kako uključiti relevantne institucije i centralizovati sistem nastave „Kulture religija“ u Bosni i Hercegovini. Odgovornost se ne može isključivo pripisati Federalnom ministarstvu obrazovanja, zbog toga što, čak i ako Ministarstvo u potpunosti podrži ovaj projekt, te izda preporuku za njegovu implementaciju, nadležnost nad njim leži na kantonalnom nivou, na kojem se obrazovne politike i usvajaju. To znači da se napori za realizaciju ovog projekta moraju usmjeriti ka ministarstvima na oba gore spomenuta nivoa.

Nadalje, postojeći kapaciteti mogu se koristiti za promovisanje pozitivne interakcije između konfesionalnog i nekonesionalnog vjerskog obrazovanja. Na primjer, u Zapadnohercegovačkom kantonu, koji je potpuno odbio saradnju sa projektu „Kultura religija“, izvještaji Komisije za udžbenike ipak navode da materijali koji se koriste za obavezno konfesionalno vjersko obrazovanje u ovom kantonu ispunjavaju, pa čak i nadmašuju standarde materijala za obrazovanje iz oblasti drugih religija. U tome leži sličnost sa austrijskim modelom, u kojem, kao što je očigledno iz nastavnog plana prezentovanog u prethodnom tekstu, čak i konfesionalni vjerski predmeti nude elemente nekonesionalnog obrazovanja iz drugih religija. Tačnije, trebaju se poduzeti slijedeći koraci:

- Saradnja sa vjerskim autoritetima treba da se uspostavi, na osnovu već otvorenih komunikacijskih kanala, te na osnovu uvjerljivih argumenata pojedinih predstavnika vjerskih poglavarstava da interakcija između konfesionalnog i nekonesionalnog vjerskog obrazovanja može imati samo pozitivan ishod. Ovaj argument

treba koristiti kao primarno sredstvo saradnje sa kantonima u Federaciji, te sa onim subjektima koji su odbili uvesti predmet „Kultura religija“ zbog postojanja obaveznih konfesionalnih vjerskih predmeta. Iako je Međureligijsko vijeće do sada pokazalo pomalo negativan stav prema inicijativi „Kulture religija“, na osnovu gore prikazanog istraživanja i razgovora, sa određenom sigurnošću se može tvrditi da unutar tri dominantne vjerske grupe u BiH postoji dovoljno podrške za organizovanje dodatne nekonesionalne vjerske naobrazbe.

- Nadležna ministarstva moraju se obavijestiti o činjenici da u njihovom domenu već postoji predmet „Kultura religija“ u određenoj formi, da je politička volja za primjenu predmeta očigledna, te da su kapaciteti za nastavu ovog predmeta već razvijeni i/ili se mogu razviti među postojećim nastavnim kadrom.
 - Ministarstva obrazovanja moraju iskoristiti i maksimizirati znatni nivo međunarodne podrške, te prepoznati činjenicu da je došlo vrijeme da se izgradi trajna osnova za razvoj i implementaciju ovog predmeta.
 - Obuka novog nastavnog kadra za predmet „Kultura religija“ se mora organizirati u državnoj nadležnosti, te u saradnji sa postojećim bh. univerzitetima i nastavnicima predmeta koji su već prošli formalnu i specijaliziranu obuku. Ministarstva obrazovanja trebaju biti odgovorna za organizaciju obuke i certificiranja nastavnika „Kulture religija“. Takve aktivnosti će se implementirati na entitetskom nivou.
 - Uspostava mreže podrške nastavi predmeta „Kultura religija“, koja će uključivati dugogodišnje i stručne predavače predmeta, te predstavnike vjerskih zajednica, međunarodne zajednice, entitetskih i kantonalnih ministarstava obrazovanja.
 - Harmonizacija nastavnih materijala i metodologije „Kulture religija“ .
 - Promovisanje novog i unaprijeđenog izdanja udžbenika, koji bi bio samo dopuna postojećim nastavnim materijalima konfesionalnog vjerskog obrazovanja, kako u RS, tako u FBiH.
- Organizacija javne informativne kampanje, koja će javnost, roditelje, učenike, ali i vjerske zajednice informirati o pozitivnoj interakciji između konfesionalnog vjerskog obrazovanja i predmeta „Kultura religija“, uz podatke o lokalnim i međunarodnim primjerima takve uspješne interakcije.

Prema tome, održivost predmeta „Kultura religija“ postići će se putem lokalne kontrole nad ovim projektom, i podrške i poštovanosti nadležnih ministarstava obrazovanja.

Bibliografija i ostali izvori

Asocijacija nastavnika religije i teologije Istočne i Centralne Evrope (*Association of Religion and Theology Educators in Eastern and Central Europe*): <http://www.arteee.ru>

Bobinac, Ankima Marinković, *Komparativna analiza nastavnih planova vjerskog obrazovanja: Primjeri četiri katoličke zemlje*. Metodika 15 (2007), 425-443

Heimbrock, Hans-Gunter, Scheilke, Christoph, and Schreiner, Peter, *Towards Religious Competence: Diversity As a Challenge for Education in Europe* (U susret religijskoj kompetenciji: Raznolikost kao izazov obrazovanju u Evropi), (Münster, LIT Verlag, 2001.

Izveštaj o vjerskim slobodama u Bosni i Hercegovini (*International Religious Freedom Report*). State Department SADA, 2004. Dostupno putem: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35445.htm>

Koordinatoriska grupa za religiju u obrazovanju u Evropi (*Co-ordinating Group for Religion in Education in Europe (CoGREE)*): <http://www.cogree.com>

Međunarodni izvještaj o vjerskim slobodama u Bosni i Hercegovini (*International Religious Freedom Report*). State Department SADA, 2007. Dostupno putem: <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90167.htm>

Religija u obrazovanju: doprinos dijalogu ili faktor sukoba u mijenjajućim društvima zemalja u Evropi (*Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European Countries (REDCo)*): <http://www.redco.uni-hamburg.de/web/3480/3481/index.html>

Religija i obrazovanje u otvorenom društvu - Okvir za informirani dijalog (*Religion and Schooling in Open Society. A Framework for Informed Dialogue*). Institut Otvoreno društvo (OSI), 2004. godina. Dostupno putem: http://www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/reign_20041201

Schreiner, Peter. *Vjersko obrazovanje u Evropi* (Religious Education in Europe). Univerzitet u Oslu, 2005. godina.

Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools (Toledo upute za nastavu o religijama i vjerama u državnim školama). Pripremio Savjetodavno vijeće eksperata religijskih i vjerskih sloboda Ureda za demokratske institucije i ljudska prava OSCE-a (ODIHR). Izdao ODIHR, 2007. godina. Dostupno putem: http://www.osce.org/publications/odihr/2007/11/28314_993_en.pdf

Towards Inter-Religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Course Culture of Religions (Put ka međuvjerskom razumijevanju naroda Bosne i Hercegovine: Statusni izvještaj o pilot predmetu "Kultura religija"). Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini. Odsjek za obrazovanje. August, 2007. godina. Dostupno putem: <http://www.oscebih.org/documents/9906-eng.pdf>

TRES Mreža, Nastava religije u evropskom multikulturnom društvu (*Teaching Religion in a European multicultural Society*): <http://www.student.teol.uu.se/tres>

“Male” religijske manjine u sistemu verske nastave u BiH: Između nevidljivosti i negativnih stereotipa

Zlatiborka Popov - Momčinović

Ova studija se bavi problemom verskih zajednica koje ne pripadaju u dominantne tri, a koje su na različite načine marginalizovane, diskriminirane i nevidljive u bosansko-hercegovačkom društvu. Njihova deprivilegovana pozicija manifestuje se u okviru postojeće politike verske nastave u državnim školama, koja je konceptualizovana da zadovolji interese tri dominantne religijske zajednice - Islamske zajednice, Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve. Oni koji pripadaju manjinskim zajednicama su na različite strane isključeni i ostavljeni po strani, kada je reč o verskoj nastavi u javnim školama. Predstavnici “malih” verskih manjina nisu bili uključeni u proces konceptualizacije i praktikovanja verske nastave, deca iz ovih zajednica su onemogućena da upoznaju svoju kao i druge religije za vreme školskih časova, izložena su različitim oblicima stereotipa u udžbenicima dominantne tri konfesije, i ta njihova isključenost ima tendenciju da se proširi i na druge životne sfere. Istraživanje sprovedeno za potrebe ove studije, bazirano na kvalitativnoj metodologiji, potvrdilo je ove činjenice. Bez uključivanja manjih verskih zajednica u sistem religijskog obrazovanja, Bosna i Hercegovina će ostati restriktivno trokonfesionalno, umesto otvoreno i pluralno društvo.

Da bi se odredila opcija koja bi prevazišla postojeću i neodgovarajuću obrazovnu politiku, tri alternative su istaknute i elaborirane u ovoj studiji. Prva ostaje u okviru postojeće obrazovne politike, kao što je objašnjeno u poglavlju u kojem se definiše problem studije i istraživanja, i ne omogućava da se uzmu u obzir potrebe manjih verskih zajednica. Druga opcija bazirana je na principima

po kojima se verska nastava u javnim školama treba oblikovati u okviru koncepta ljudskih prava i principa kao što su: nepristrasnost, objektivnost, interdisciplinarnost i refleksivnost. Ovaj pristup primenjen je u OEBS-ovom projektu *Kultura religija* i sprovodi se kao pilot projekat u nekoliko srednjih škola. Međutim, ova opcija ostavlja po strani problem verske nastave u osnovnim školama. Osim toga, manje verske zajednice nisu participirale u ovom projektu, tako da ova opcija zapravo nije prava solucija za problem koji je u fokusu ove studije. Treća opcija - državno doniranje verske nastave za verske manjine u njihovim zajednicama, bazirana je na principima pozitivne diskriminacije i prepoznate potrebe da se marginalizovane grupe trebaju tretirati drukčije, da bi se ohrabrila njihova inkluzija i participacija u demokratskom društvu. Opcija je bazirana na iskustvima koja su već primenjivana u nekim zemljama, u kojima se verskim manjinama pruža posebna podrška i pomoć u negovanju vlastite religijske kulture. Ove zajednice su zvanično priznate kao integralni deo društva i podstaknute su da komuniciraju sa drugima. Prihvatanjem ove opcije u okviru našeg verskog obrazovnog sistema, odnosno pomaganjem manjim konfesijama da organizuju religijsku nastavu u vlastitim zajednicama i priznavanje ove prakse kao integralnog dela zvaničnog obrazovnog sistema, država će pokazati minimum pravednosti, podstaknuće inkluziju ovih zajednica u društvo, i doprineće socijalnom poverenju između ovih i većinskih konfesija. Ova opcija je ostvarljiva u kraćem vremenskom periodu, ohrabruje i omogućava inkluziju deprivilegovanih religijskih grupa u obrazovni sistem, ne zahteva dodatne resurse ni promenu zakonske regulative, a institucionalni kapaciteti za njeno sprovođenje su već tu.

Uvod

Počev od samog uvođenja verske nastave u javne škole u Bosni i Hercegovini, novi nastavni predmet je postao izvor brojnih kontraverzi, vrućih debata i prouzročivao je mnoga pitanja i dileme. Međutim, kako je uvođenje predmeta bilo ishitreno i odigralo se u ratnom periodu (Popov & Ofstadt, 2006: 74), mnoga od ovih pitanja su gurnuta u stranu, a verska nastava je prevashodno organizovana da izađe u susret interesima trima dominantnim nacionalnim i/li verskim zajednicama u različitim delovima zemlje. U takvoj konstelaciji, verska nastava je postala ispolitizovano pitanje, izvor kršenja ljudskih i prava deteta, a građanke i građani koji pripadaju manjinskim zajednicama su dodatno ranjivi. Mali broj pripadnika ovih zajednica u BiH (kao što su razne protestantske denominacije, jevrejska zajednica) čini ova kršenja teže vidljivim, što ih dalje dodatno pojačava i održava.

Kontekst problema - religija(e) i verska nastava u BiH

Da bi se stekao bolji uvid u probleme koje "male" verske manjine susreću u okviru BiH religijskog obrazovnog sistema, daće se kratak osvrt na status religije u sadašnjem društvenom okruženju kao i obrazovnom sistemu BiH. Bosna i Hercegovina je tokom devedesetih godina bila u ratnom vohoru, a sukobi su, takođe, imali i religijsku dimenziju. Kao što mnogi autori primećuju, rat u bivšoj Jugoslaviji nije bio u suštini verski jer nije u sebi sadržao elemente prozelitizma, ali je religija bila njegov kontekst i podtekst (Cvitković, 2004: 73). Kao što sociolog religije Milan Vukomanović navodi, religija je imala pomoćnu ulogu u ratu budući da je bilo lakše pomoću religije artikulirati dublje i složenije uzorke za mržnju i netoleranciju (Vukomanović, 2001: 97). Religija je, takođe, igrala značajnu ulogu u procesu izgradnje nacije i države, jer je ona glavno obeležje po kojem su se razdvajale etnički i jezički inače srodne grupe (Bošnjaci, Srbi i Hrvati). Na taj način, religije su ponovo zadobile značajnu ulogu u javnoj sferi, što je,

takođe, potvrđeno i kroz praksu konfesionalne verske nastave u javnim školama. U svim zemljama sukcesorima nekadašnje SFRJ koje su uvele versku nastavu u javnim školama, ova se izvodi kao konfesionalni predmet. Izuzetak je jedino Slovenija u kojoj je, na osnovu ustavnih odredbi o strogom razdvajanju države i crkve, konfesionalna verska nastava onemogućena, uprkos žestokim protivljenjima Katoličke crkve. Alternativni predmeti ponuđeni su u Srbiji (Građansko obrazovanje) i u Hrvatskoj u srednjim školama (Etika). Međutim, u Bosni i Hercegovini nije ponuđena nikakva alternativa. Prema ovdašnjem zakonu, verska nastava je u nadležnosti verskih zajednica, one definišu ciljeve i zadatke verske nastave, metodiku i nastavne jedinice, objavljuju udžbenike i imenuju veroučitelje. S obzirom na činjenicu da je predmet konfesionalan i katihetski po karakteru, verska nastava u BiH "poučava veru" i "poučava u veri", tj. "podučava verovanja, identitet, i rituale sa stajališta vernika insajdera" (Kuburić & Moe, 2005: 4).

Ovakav konfesionalan pristup opravdavan je činjenicom da je prethodni sistem bio diskriminatorski budući da nije dozvoljavao versku nastavu u javnim školama, kao i nekim navodima iz deklaracija o ljudskim pravima i slobodama veroispovesti u kojima se naglašava sloboda vere, sloboda njene manifestacije, sloboda da se vera uči i da se bude podučavan u veri. Takođe, naglašavano je da mnoge demokratske zemlje praktikuju konfesionalnu versku nastavu u javnim školama, a pozivalo se i na pomalo naivnu veru da će verska nastava pomoći u prevenciji i lečenju mnogih socijalnih bolesti (kao što su alkoholizam, narkomanija, maloletnička delikvencija itd.). Različiti socijalni akteri borili su se za uvođenje konfesionalne verske nastave pri čemu su verski zvaničnici imali vodeću ulogu, što je na kraju rezultovalo u uvođenju konfesionalne verske nastave u javnim školama u BiH. Ukupna retorika, koja je favorizovala konfesionalnu nastavu, bila je bazirana na tzv. kulturalnom argumentu. Centralna tema u takvoj retorici je da će deca bez konfesionalne verske nastave biti lišena vlastitog kulturnog nasleđa i onemogućena da razviju vlastiti kulturni identitet, koji je duboko ukorenjen u religijskoj tradiciji.

Sa druge strane, aspekti u vezi sa problemom verske nastave sistematski su zapostavljeni i prevideni, te je malo pažnje posvećeno mogućim problemima, neuspesima i kontraverzama koje mogu da proizađu iz striktno konfesionalnog pristupa izučavanju religija u javnim školama. Kao što mnogi autori naglašavaju¹, uvođenje novog predmeta bilo je ishitreno, nije bilo praćeno adekvatnom javnom debatom, nisu uzeta u obzir mišljenja eksperata neteologa, nastavno osoblje nije adekvatno pripremljeno (naročito nije poznato sa modernim didaktičkim i pedagoškim obrazovnim metodama), a problemi kao što su segregacija između učenika različite religijske pripadnosti gurnuti su u stranu. Pritisak za uvođenje konfesionalne nastave u ime zaštite ljudskih prava se dobrim delom bazirao na površnoj interpretaciji deklaracija o ljudskim pravima, budući da se u njima ništa ne navodi o obavezama i/ili pravima da se religija izučava u javnim školama. Naglašavani su primeri evropskih zemalja u kojima postoji konfesionalna nastava, bez navođenja drukčijih praksi u nekim drugim evropskim zemljama. Zanimljivo je da mnoge zemlje sa konfesionalnim verskim obrazovanjem sve više teže da ga prilagode savremenim izazovima pluralizma verovanja, vrednosti i načina života (Kodelja & Bassler, 2007: 25). Suočavajući se sa raznim izazovima, kao što su: povratak religije i obnavljanje religioznosti u savremenom svetu, stalni razvoj pluralizma verovanja i neverovanja, pretnja mogućih konflikata na verskoj osnovi, uočeno je da verska nastava treba da prevaziđe usko konfesionalne granice. S tim u vezi, mnoge međunarodne organizacije (OSCE, UNHCR) sve više rade na promociji takvog jednog modela verske nastave koji će omogućiti društvenu inkluziju i ispuniti standarde o ljudskim pravima². Kako je Bosna i Hercegovina ratifikovala sve konvencije o ljudskim pravima, njena je međunarodna obaveza da ispuni ove standarde i da, umesto tro-konfesionalne države, postane religijski pluralno društvo.

Definicija problema - isključenost "malih" verskih manjina iz sistema verske nastave u javnim školama

U okviru gore opisanog konfesionalnog karaktera verske nastave u javnim školama, građani koji pripadaju tzv. manjim konfesijama su na različite načine marginali-

zovani i diskriminirani. Neki autori čak tvrde da izvor diskriminacije leži u samom ustavu koji kao svoj integralni deo sadrži Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, ali ne obezbeđuje adekvatan mehanizam za zaštitu prava manjina³. Kada je reč o verskim pravima i slobodama, u Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini stoji da postoje četiri, istorijski utemeljene, "tradicionalne" verske zajednice (Islamska zajednica, Rimokatolička, Srpska pravoslavna i Jevrejska) dok druge moraju obavezno imati priznanje pravnog statusa od države. Prema bosanskohercegovačkom sociologu religije Ivanu Cvitkoviću, Islamska zajednica, Srpska pravoslavna i Rimo-katolička crkva su pod posebnom zaštitom države jer dobijaju finansijsku pomoć (plate za veroučitelje, osiguranje) dok druge moraju same sebi da obezbede sva sredstva (Cvitković, 2006: 59).

Izveštaj Američkog stejt dipartmenta (*American Department of State*) o verskim slobodama navodi da postoji diskriminacija prema pripadnicima i simpatizerima određenih vera koje se ne uklapaju u zvaničnu religijsku sliku. Diskriminacija "ostalnih" izražena je u verskom obrazovnom sistemu u javnim školama, kao i u drugim oblicima manifestacije religije u javnoj sferi. Tako naprimer pastori protestantskih zajednica koje sam intervjuisala za potrebe ovog istraživanja nisu članovi Međureligijskog vijeća Bosne i Hercegovine, te se susreću sa različitim problemima prilikom registracije i povratka imovine nacionalizovane za vreme SFRJ. Kada je reč o verskoj nastavi u javnim školama, njihova diskriminacija se može videti na više nivoa. Predstavnici "malih" verskih manjina nisu uključeni u proces konceptualizacije i praktikovanja verske nastave (Grupa autora, 2007: 146). Deca iz ovih zajednica lišena su mogućnosti da upoznaju svoju i druge religije za vreme školskih časova (Kuburić and Moe, 2006: 162); izložena su različitim oblicima stereotipa u udžbenicima tri dominantne konfesije u BiH. Ova isključenost ima tendenciju da se proširi na druge sfere života.

S tim u vezi, ova studija ima za cilj da se pozabavi glavnim problemima u vezi sa isključenosti malih verskih zajednica iz postojećeg obrazovnog sistema, kao i da predloži moguću alternativu koja bi pristupila ovom problemu na pravedan i proaktivan način.

¹ Kuburić & Moe, 2006; Grupa autora, 2007; Cvitković, 2004.

² Npr.: OEBS trenutno promovise Toledo vodeća načela o podučavanju o religijama i verovanjima u državnim školama.

³ Odnosno onih koji ne pripadaju trima konstitutivnim narodima, i koji se zvanično nazivaju „ostali“.

Metodologija i ograničenja studije

Da bi se pokazala praktična utemeljenost studije, kratko ćemo prikazati njenu metodologiju. Kao što svako istraživanje ima svoja ograničenja, i ona, takođe, moraju biti prikazana radi postizanja principa objektivnosti na samom početku studije. Metodologija korištena u ovoj studiji može se definisati kao kvalitativna, s obzirom na činjenicu da omogućava istraživaču da stekne dublji uvid u problem istraživanja i s obzirom na činjenicu da korišteni indikatori spadaju, više ili manje, u tzv. "meki" tip (teže pogodan kvantifikovanju) (Grix, 2001: 63).

Istraživanje je obavljeno uz pomoć dve kvalitativne tehnike za prikupljanje podataka: intervjua i analize sadržaja. Da bi se dobio dublji uvid u problem postojeće versko-obrazovne politike, naglasak je stavljen na nekoliko studija slučajeva, s obzirom na činjenicu da se studija slučajeva preporučuje kao organizaciona strategija kada se predmet istraživanja ne može jasno razgraničiti od svog konteksta, kao što je i slučaj sa "malim" verskim manjinama čiji se položaj mora istražiti u okviru šireg versko-obrazovnog konteksta u BiH, koji je uslovljen i određen od strane tri dominantne konfesije. Studije slučajeva se, takođe, oslanjaju na postojeće prakse i iskustva i uvid u njih doprinosi promeni prakse (Blaxter, Hughes & Tight, 2003: 173), kao što je inače i slučaj sa tzv. *policy* istraživanjima. U okviru ove studije, naglasak je stavljen na isključenost protestantskih zajednica s obzirom da ove imaju mali broj vernika i izložene su različitim stereotipnim prikazima od strane tri dominantne konfesije.

Intervjui su obavljeni u Adventističkoj crkvi i Baptističkoj crkvi u Sarajevu. Najpre su intervjuisani pastori iz ovih zajednica zbog položaja koji imaju u verskoj zajednici, lakoće u artikulaciji vlastitih pogleda i osećanja, više izražene svesti o religijskoj situaciji u zemlji i postojećim versko-obrazovnim politikama, kao i zbog činjenice da će na taj način ostali vernici imati više poverenja i želje da se uključe u istraživanje. Intervjuisani su pastor Želimir Stanić iz Adventističke crkve u Sarajevu i pastor Tomislav Dobutović iz Baptističke crkve u Sarajevu, kao i roditelji učenika koji pohađaju državne škole u BiH i pripadnici su ovih zajednica⁴, i koji su želeli da ostanu anonimni. Intervjui su obavljeni tokom januara 2009. godine. Pitanja su definisana i

postavljena da bi se uvidelo kako ove zajednice doživljavaju postojeći sistem verske nastave u javnim školama, na koji način su njihova ljudska prava ugrožena, kakve su posledice postojećih ograničenja u verskoj nastavi na njihov društveni status i osećaj ličnog dostojanstva, i na koje moguće promene oni pretenduju u odnosu na postojeću obrazovno-versku politiku u javnim školama. Uzimajući u obzir da se neki opštiji zaključci ne mogu izvesti iz ovog malog uzorka, takođe su kontaktirane i neke druge zajednice putem telefona i mejla da bi se došlo do još relevantnih podataka o njihovom položaju u društvu i obrazovnom sistemu. Iako tzv. on-line intervjui nisu direktna zamena za tradicionalnu tehniku intervjuisanja, oni mogu poslužiti kao pomoćno sredstvo u istraživanju, naročito jer omogućavaju prevazilaženje vremenskih i geografskih ograničenja (Coombes, 2001: 121-122). Informacije ovim putem dobijene su iz Pentakostalne crkve-Zenica od pastora Daria Kapina i Baptističke crkve iz Novog Travnika od pastora Aleksandra Trajkovskog. Takođe, treba navesti da su pastori i vernici iz ovih zajednica dobro informisani o situaciji u zemlji. Budući da su mala grupa, međusobno su upoznati i često su u kontaktu i posetama. Pastori iz ovih zajednica u toku "karijere" obično provedu nekoliko godina u jednoj lokalnoj crkvi a potom idu na službu u neko drugo mesto, i dobro su upoznati sa specifičnom situacijom skoro svake lokalne crkve u Bosni i Hercegovini. Iz tih razloga, fokusiranje na mali broj studija slučajeva ima smisla i ne dovodi validnost podataka u pitanje.

Ova *policy* studija urađena je u skladu sa *Vodičem za savjetnike u kreiranju javnih politika u Centralnoj Istočnoj Evropi*, čiji su autori Eoin Young and Lisa Quinn (Young & Quinn, 2003). Cilj studije je prikazati da se u okviru postojeće versko-obrazovne politike javljaju različiti problemi kada je reč o verskim manjinama, te da je neophodno aktivno zalaganje i nov pristup navedenom problemu. S ciljem adekvatnog i utemeljenog opisa problema, urađeno je empirijsko istraživanje, analizirani su različiti međunarodni dokumenti i preporuke, i različite versko-obrazovne politike u javnim školama. Moguće alternative postojećoj praksi su identifikovane za vreme istraživanja, uzimajući u obzir stavove i interese ciljane populacije, kao i analize drugih relevantnih istraživanja i obrazovnih praksi kada je reč o verskoj nastavi.

⁴ U Baptističkoj crkvi intervjuisana su četiri vernika - roditelja, a u Adventističkoj pet.

Opis problema

Pozadina problema - Bosna i Hercegovina kao restriktivno multikulturalno - multireligijsko društvo

Bez svake sumnje, Bosna i Hercegovina je multikulturalno društvo. Njena multikulturalnost uglavnom proizlazi iz religijskih različitosti, s obzirom na činjenicu da religije imaju glavnu ulogu u oblikovanju i preoblikovanju različitih grupnih identiteta. Jedna od glavnih uloga države je da omogući održavanje i reprodukciju komunalnih identiteta i vrednosnih sistema različitih grupa. Međutim, kao što Kuburić i Mo primećuju, reč je o restriktivnom multikulturalizmu jer sistem teži da reprodukuje religijska verovanja i norme definisane od strane verskih hijerarhija, ali ne podržava sve religijske tradicije. "Počasno mesto" zauzimaju dominantna verovanja kao nosioci nacionalnog identiteta, vrednosti i solidarnosti (Kuburić and Moe, 2006: 166).

To je uglavnom postignuto kroz obrazovni sistem, ali i kroz druge sfere u kojima religija može da ostvari svoj uticaj (medije, kulturu, umetnost, itd.). Zanimljivo je napomenuti da mnoga građanska udruženja i fondacije koje rade na promociji verske tolerancije i religijskog dijaloga polaze od ovakvog restriktivnog pristupa. Kao što mi je u intervjuu istakao pastor Želimir Stanić iz Adventističke crkve u Sarajevu, ova crkva, koja je inače najbrojnija protestantska zajednica u BiH, nije pozvana da učestvuje u mnogim aktivnostima organizovanih u ime promocije među-religijskog dijaloga: npr. Fondacija Konrad Adenauer Stiftung (Konrad Adenauer Stiftung), koja inače organizuje susrete mladih teologa iz BiH, nije pozvala protestantske teologe da učestvuju na tim susretima. Prema pastoru Staniću, štampani i elektronski mediji u BiH retko izveštavaju o aktivnostima protestantskih zajednica, a kada i izveste čine to površno i neprofesionalno, često izvlačeći izjave protestantskih pastora iz konteksta. Posavetovao me je da pogledam članak nedavno objavljen u *Nezavisnim novinama*, pod nazivom "Ne poštuju svece, obraćaju se direktno Bogu"⁵, a koji sam posle pronašla na

internetu. Sam naziv članka upućuje na zaključak da mu je namera fokusiranje na neke prakse protestantskih zajednica (u ovom slučaju nepoštovanje svetaca) koje izgledaju "čudno" od strane dve dominantne hrišćanske konfesije u BiH, bez davanja objašnjenja o njihovim teološkim, filozofskim ili sociološkim uzrocima. Kada sam pročitala čitav članak moje početna pretpostavka se potvrdila. Date su šture izjave predstavnika različitih protestantskih zajednica u obliku vrlo kratkih rečenica, bez daljih objašnjenja i van konteksta.

Sve gore navedeno potvrđuje tezu o postojanju Bosne i Hercegovine kao restriktivnog multikulturalnog društva. Mnoge međunarodne preporuke ukazuju na negativne aspekte ovakvo definisanog multikulturalizma. Kao što se navodi u "Beloj sveci o interkulturalnom dijalogu - živimo zajedno jednaki u dostojanstvu" Saveta Evrope, multikulturalizam prouzrokuje shematsku koncepciju društva, u kojem su suprotstavljeni većina i manjina, prisutna je segregacija različitih zajednica i njihovo nerazumevanje, i dolazi do kršenja prava pojedinaca u okviru ovih zajednica (Council of Europe, 2008: 10). Ovaj pristup često nije u stanju da obezbedi prostor onima koji ne pripadaju najbrojnijim zajednicama, najkarakterističnijim grupama i identitetima. U Bosni i Hercegovini se svuda mogu primetiti negativne posledice ovakvog restriktivnog multikulturalizma, multikulturalizma u strogom smislu reči. U obrazovnom sistemu to se najočiglednije manifestuje u fenomenima kao što su: "dve škole pod jednim krovom", postojanje tri zvanična obrazovna sistema sa školama kao etničkim enklavama, fragmentacija obrazovnog sistema sa trinaest ministarstava za obrazovanje, problematičan sadržaj tzv. nacionalne grupe predmeta (OSCE, 2006), itd.

Verska nastava takođe spada u nacionalnu grupu predmeta budući da se u BiH nacionalna pripadnost definiše na osnovu različite verske pripadnosti, a nacionalno i "sveto" su u udžbenicima tri dominantne konfesije prikazani kao povezani i isprepleteni (Popov-Momčinović, 2007). Konflikt i genocid na prostoru bivše Jugoslavije doprineo je stvaranju takve jedne percepcije identiteta u kojem se izjednačavaju stereotipne

⁵ Taušan, Marija (03.01.2009). „Ne poštuju svece, obraćaju se direktno Bogu“, *Nezavisne novine*, preuzeto 8. januara 2009. sa: www.nezavisne.com/medjeljnje/vijesti/35089/Ne-postuju-svece-obracaju-se-direktno-Bogu.html

predstave o verskom i etničkom (Jackson, 2006: 52). Iz različitih razloga, postojeći sistem verske nastave je u funkciji održavanja status quo-a u društvu, naglašava razlike i podstiče barijere između različitih grupa, te socijalnu inkluziju i koheziju čini teško ostvarljivim. Nastavni planovi i programi tri dominantne konfesije naglašavaju vlastitu superiornost i "čistotu" u poređenju sa "drugima", a paradoksalno - daju malo pažnje onima od kojih su navodno superiorni. "Male" verske manjine posebno su ranjive i izložene različitim oblicima stereotipa jer nemaju poziciju u društvu sa koje mogu da zahtevaju svoja prava i da se predstave drugima. Ove grupe zbog toga trebaju poseban tretman da bi se ispravila ova nejednakost, koja rezultuje u njihovoj stvarnoj diskriminaciji. Da bi se bosanskohercegovačko društvo izgradilo kao demokratsko i inkluzivno niko ne sme biti marginalizovan i definisan kao outsider. A to je upravo slučaj sa "malim" verskim manjinama u našem obrazovnom sistemu.

Isključenost "malih" verskih manjina iz postojeće versko-obrazovne politike

Kao što je napomenuto u uvodnom delu, isključenost malih verskih manjina u BiH može se posmatrati u različitim oblicima. Za potrebe ove studije njihova isključenost je istražena u sferi verske nastave u državnim školama. Isključenost je ispitivana na osnovu sledećih indikatora. Najpre, na osnovu dostupnosti verske nastave za ove zajednice u državnim školama, potom, njihovog vlastitog osećanja isključenosti i deprivacije, zatim na osnovu pažnje posvećene ovim zajednicama u kurikulumima tri dominantne konfesije i načina na koji su one predstavljene, i na kraju na osnovu prostora koji je dat važnosti verskog pluralizma, različitosti i promociji verske tolerancije od strane tri dominantne konfesije. Ovi indikatori isključenosti i marginalizacije mogu se detaljno analizirati u okviru postojeće versko-obrazovne politike, koja privileguje i toleriše samo konstitutivne većine. Kao što se može videti, fokus studije nije samo na položaju malih verskih manjina po sebi, već i na opštoj društvenoj klimi koja je najdirektnije oblikovana pod uticajem tri dominantne

konfesije. Uzimajući u obzir sveopštu raširenost hiper-religioznosti i visok nivo konfesionalne identifikacije Bošnjaka, Srba i Hrvata širom zemlje (Vrcan, 2001), kao i izražen nivo pohađanja konfesionalne nastave (Krnet, 2005), treba uzeti u obzir i način na koji ove zajednice tretiraju fenomene verskog pluralizma, verske tolerancije i slobode. One imaju prilično uticajan položaj u društvu i obrazovnom sistemu, i mogu i direktno i indirektno da utiču na odnos prema drugim zajednicama i pojedincima.

Pre predstavljanja detaljnije analize isključenosti, potrebno je osvrnuti se na međunarodne standarde i preporuke u vezi sa verskim slobodama, verskom nastavom i pitanju verskih manjina. Iako iz međunarodnih deklaracija i konvencija o ljudskim pravima nije sasvim jasno koji je oblik verske nastave najpoželjniji sa stanovišta zaštite ljudskih prava, svi ovi dokumenti naglašavaju obavezu negovanja tolerancije i nediskriminacije (Moe, 2005). S tim u vezi države uživaju izvestan stepen diskrecije kada je reč o verskoj nastavi, ali kao što eksplicitno stoji u mnogim dokumentima, bez obzira na oblik koji verska nastava ima, moraju se uzeti u obzir verske i obrazovne različitosti. Bilo koji oblik netolerancije u javnoj sferi je nedopustiv. Posebna pažnja je posvećena netoleranciji prema manjinama, s obzirom na činjenicu da su one često izložene različitim stereotipnim predstavama, stigmatizaciji i ne retko imaju ulogu "žrtvenog jarca" (Council of Europe, 2008: par. 132). Ovakvi stavovi prema manjinama mogu da izazovu ne samo gubljenje dostojanstva kod pripadnika manjinskih zajednica, već i da ih izlože pretnji i zastrašivanju (Council of Europe, 2008: par. 82). Mnogi dokumenti, takođe, striktno zabranjuju bilo kakav oblik diskriminacije. Tako se u Deklaraciji o zabrani svih oblika diskriminacije na osnovu religije i religijskih uverenja navodi da se dete mora zaštititi od svakog oblika diskriminacije na osnovu religije i verovanja. Ono se mora obrazovati u duhu razumevanja, tolerancije i saradnje među ljudima, mira i univerzalnog bratstva, poštovanja verskih sloboda i verovanja drugih. Na osnovu završnog dokumenta sa OEBS-ovog sastanka u Beču 1989. godine, države su obavezne da spreče i eliminišu diskriminaciju pojedinaca i zajednica na

osnovu religije, neguju klimu tolerancije i međusobnog razumevanja, poštuju prava drugih da daju ili primaju versku nastavu individualno ili u zajednici sa drugima (OSCE/ODIHR, 2007: 29). Mehanizmi za zaštitu ljudskih prava takođe naglašavaju da su ograničenja verskih sloboda dozvoljena samo ako su zaista neophodna - u strogom smislu te reči, za zaštitu ljudskih prava. Ograničenja verskih sloboda dozvoljavaju se samo u okviru takozvanih užih interpretacija, a u skladu sa načelima ekstenzivnog tumačenja ljudskih prava (OSCE/ODIHR, 2007: 31).

Da bi se stekao uvid u to koliko naše društvo teži ovim nediskriminatornim standardima u okviru versko-obrazovne politike, ispitani su sledeći indikatori koji najdirektnije reflektuju i mere položaj verskih manjina.

1. Dostupnost verske nastave u državnim školama "malim" verskim manjinama

Dostupnost (*accessibility*) je važan cilj i standard svakog obrazovnog sistema. Smatra se da je obrazovni sistem pravedan samo ako je dostupan svima. Dostupnost se u obrazovnom sistemu definiše kao nediskriminacija i kao fizička dostupnost svima (OSCE, 2006: 2). Iako je verska nastava u BiH, bar na deklarativnom nivou, uvedena radi zaštite verskih prava i sloboda, ona ne ispunjava standarde dostupnosti. Ona je organizovana samo za tri dominantne konfesije u BiH, tako da se slobode veroispovesti i verskog podučavanja definišu restriktivno, a bez adekvatne argumentacije. Iako su dobro "ušuškane" i zaštićene od strane države i uživaju podršku dominantnih političkih partija, tri većinske konfesije se, takođe, susreću sa teškoćama u sredinama u kojima su u manjinskom statusu kada pokušavaju organizovati versku nastavu. Na osnovu izveštaja *Američkog biroa za demokratiju, ljudska prava i rad* iz 2006. godine, škole organizuju versku nastavu u korist manjina samo ako "dovoljan" broj učenika date konfesije pohađa određenu školu - 15 učenika u Federaciji i 20 u Republici Srpskoj (Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, 2006). Situacija je još komplikovanija u ruralnim područjima usled manjka kvalifikovanog osoblja koje može da podučava veronauku malim grupama učenika (Popov & Ofstadt, 2006:

79). Međutim, kako ove dominantne konfesije uživaju privilegovan položaj u bosansko-hercegovačkim političkim okvirima, njihova izloženost različitim oblicima diskriminacije privlači pažnju javnosti. Ove zajednice imaju jako uporište u društvu i državnim institucijama, i stoga su u mogućnosti da se bore za svoja prava u slučaju njihovog kršenja.

Kada je reč o "malim" religijskim manjinama, one se nalaze van versko-obrazovnog sistema u državnim školama, i stoga njihova deprivacija retko privlači pažnju državnih zvaničnika, pa čak i akademske zajednice i NVO sektora. Jedan aktivista NVO-a, koji saraduje na OEBS-ovom projektu *Kultura religija*⁶, rekao mi je da su odnosi između verskih zajednica u BiH isuviše komplikovani, a postali bi još komplikovaniji kada bi uključili protestantske i ostale manje religijske zajednice u diskurs o verskoj nastavi. Na prvi pogled takva retorika izgleda racionalno, budući da je usmerena na srž problema - tj. na težnju da se poboljšaju odnosi između tri dominantne konfesije čiji su odnosi opterećeni konfliktima, uzajamnim sumnjama i tenzijama, pa da se potom krene dalje. Ali, ako idemo dublje u sadržaj problema, on upravo proizlazi iz tavnog restriktivnog, tro-konfesionalnog pristupa, i ne može se ni rešiti u njegovim okvirima. Sve dok takva retorika dominira, naše društvo neće biti u stanju da krene napred, i postane istinski demokratsko, otvoreno i inkluzivno.

2. Slika o sebi "malih" verskih manjina

Demokratsko društvo temelji se na aktivnoj participaciji svih građana u javnoj sferi. Obrazovni sistem jedan je od najvažnijih kanala socijalne promocije, mobilnosti i izgradnje aktivnog građanstva. Oni koji su na bilo koji način isključeni iz obrazovnog sistema su, takođe, lišeni mogućnosti da potpuno i aktivno participiraju u demokratskom građanstvu. Ova isključenost utiče na načine na koje su ove grupe definisane od drugih, ali i na izgradnju njihove slike o sebi.

Proces oblikovanja slike o sebi dosta je istražen, i njegov koncept je razvijen u okviru psihologije. Reč je o prilično kompleksnom fenomenu koji se ne može u potpunosti prikazati u ovoj studiji, ali je bitno naglasiti

⁶ Ovdje treba naglasiti da je to objavljeno za vreme neformalnog razgovora, i da nije zvaničan stav te nevladine organizacije (*Sarajevski otvoreni centar*) o položaju verskih manjina. Ali, kao što se često ističe u društvenim naukama, neformalne izjave mogu biti od veće koristi od izjava dobijenih za vreme formalnih intervjua, s obzirom na činjenicu da ispitanici ponekad žele da sakriju prave stavove i odnose prema određenim fenomenima.

⁷ Obično se mere na jedanaestostepenoj skali, saa bipolarnom dimenzijom.

njegovu važnost za razvoj pozitivnih ili negativnih stavova o sebi⁷. Različita istraživanja u svetu i našem regionu potvrdila su da su protestantske porodice i deca iz ovih porodica perfekcionista, sa sistemom vrednosti i ponašanja u kom se naglašava etika rada, reda i odgovornosti. Imaju razvijeniji super-ego i stroge moralne standarde (Kuburić, 1998: 479). Međutim, u sredinama u kojima su u manjinskom statusu a posebno u onima u kojima su odbačeni od drugih, dolazi do ometanja nekih aspekata njihove lične samoevaluacije: npr. može doći do različitih blokada u komunikaciji i destabilizacije strukture *self* koncepta (Kuburić, 2006: 99). Za vreme istraživanja, saznala sam da se protestantski vernici osećaju sve vreme odbačeno od društva. Kao što mi je podvukao pastor Aleksandar Trajkovski iz Baptističke crkve u Novom Travniku, to osećaju i deca i roditelji. Takođe je rekao da je to "nešto što moramo prihvatiti i živeti sa tim... jer i Isus je svim ljudima činio samo dobro pa su ga ipak proganjali i razapeli". Pastor iz Adventističke crkve rekao je učtivo i skromno: "Navikli smo se na to". Takav oblik mirenja sa nepravednom stvarnošću može da vodi u još veću izolaciju ovih grupa iz društva i jačanja njihove isključenosti i različitih predrasuda prema njima. Sa druge strane, neke protestantske zajednice žele da više budu uključene u naše društvo i da doprinesu njenoj poratnoj obnovi i demokratskoj konsolidaciji. Na veb stranici Hrišćanske adventističke crkve u BiH upravo stoji da se na protestantske zajednice često gleda kao na društveni nusproizvod. Ipak, one teže da budu priznati deo društva i doprinesu njegovom razvoju, kao što su činili i još čine mnogi ugledni članovi ove verske zajednice⁸.

Jedan od mogućih mehanizama za razbijanje začaranog kruga njihove "nevidljivosti" i izolacionizma je obrazovni sistem, uzimajući u obzir nezamenljivu funkciju koju on ima u modernim društvima, kao i velik javni značaj koji se daje verskoj nastavi u javnim školama od strane mnogih interesnih grupa u našem društvu i međunarodno zajednici.

3. Slike o "malim" verskim zajednicama u nastavnim planovima tri dominantne konfesije

Način na koji nas drugi gledaju i definišu utiče na način

na koji gledamo sebe, i hteli mi to ili ne, utiče i na naše delovanje. Naročito ako su ti drugi "značajni", i čine model za naše ponašanje ili pak imaju moćniju poziciju od nas. Uzimajući u obzir da tri dominantne konfesije u BiH imaju uticajnu poziciju iz više razloga (kao što su broj vernika, podrška države, istorijska pozicija, politički uticaj i sl.), način na koji one gledaju na manje zajednice takođe treba prikazati. To je u funkciji naglašavanja glavne argumentacije studije, a to je da je postojeća versko-obrazovna politika u javnim školama neadekvatna kada je reč o verskim manjinama. Na osnovu kvalitativne analize udžbenika za versku nastavu tri dominantne konfesije, došlo se do sledećih zaključaka.

Udžbenici islamske veronauke su usko konfesionalni. Ovaj zaključak baziran je na pažljivoj analizi verskih udžbenika islamske veronauke od 1. do 9. razreda osnovne škole. Udžbenici su pisani sa pozicije posedovanja apsolutne istine, a cilj im je kako se navodi stvaranje vernih i praktičnih sledbenika Muhameda a.s. (Omerdić & Haljdžisilahiović, 2004: 5). Islam je opisan kao savršena religija, a jevrejski i hrišćanski proroci su samo pripremili put za dolazak poslednjeg i najsavršenijeg proroka Muhameda. Dete je predstavljeno u kontekstu homogenog muslimanskog okruženja. U udžbeniku za šesti razred se čak tvrdi da se svako dete rodi u prirodi islama, ali ga njegovi roditelji učine Jevrejinom ili hrišćaninom (Čatović, 2004: 22). Šta veruju drugi od kojih su muslimani navodno superiorniji nije, međutim, nigde spomenuto. Iz proste činjenice da "veće" i tradicionalnije konfesije nisu mogle da nađu mesto u udžbenicima islamske veronauke, logično sledi da i "manje" zajednice ostaju nevidljive.

Udžbenici pravoslavne veronauke su, takođe, čisto konfesionalni, što proizlazi iz analiza udžbenika od 1. do 9. razreda osnovne škole. Pisani su sa temeljnog polazišta da je Pravoslavna crkva jedina hrišćanska crkva koja je održala čistotu apostolske vere, dok, npr. Katolička organizuje crkvu po svom nahodaenju (Mojsilović, 2004: 21). Osnove pravoslavnog hrišćanstva prikazane su u vezi sa srpskom nacionalnom istorijom i različitim borbama za nacionalno oslobođenje. Vlastita grupa predstavljena je kao

⁸ Kostadinović, R. (March 26, 2008), *Molitveni međuvjerski dijalog u Adventističkoj crkvi Sarajevo*, preuzeto decembra 2008, sa <http://adventisti-bih.com>

konstantno proganjana tokom istorije. Skoro da i nema informacija o drugim religijama, ali su neki "drugi" privukli malo više pažnje autora udžbenika za osmi i deveti razred, i to u poglavlju o sektama (gde po autorima spadaju Satanisti, Adventisti, Pentakostalci, Jehovini svedoci). Tu je navedeno da je težnja sekta da unište osobu, porodicu i celo društvo. Sektaši su lažni učitelji i njihova učenja su usmerena protiv Hrista spasitelja (Mojsilović, 2004: 21). Njihove jeretičke knjige se ne smeju čitati, a sa njihovim članovima se ne sme stupati u kontakt. U udžbeniku za peti razred, u delu o ekumenizmu, odbačena je ideja jedinstva katolika i protestanata s obzirom na činjenicu da ne dele istu religiju - poslednji su je, naime, pokvarili svojim pogrešnim učenjima (Mojsilović, 2001: 55). Iz ovih razloga, može se zaključiti da udžbenici pravoslavne veronauke direktno podstiču stereotipe prema malim verskim zajednicama protestantskog nasleđa, stavljajući ih u isti kontekst sa satanistima i različitim kultovima.

Udžbenici za sve razrede katoličke veronauke u osnovnoj školi su, takođe, analizirani. Oni su isto konfesionalni, ali pisani u širem, otvorenijem okviru i stilu. Neka religijska pitanja stavljena su u kontekst ljudskih prava, a učenicima se daju osnovni podaci i o drugim religijama već od prvog razreda osnovne škole (Jakšić & Mićanović, 2004: 2, 11). Različite religijske tradicije predstavljene su na deskriptivan, neutralan način. Međutim, informacije o drugim religijama stavljene su u isuviše širok kontekst, sa skoro nikakvim specifičnim podacima o njihovoj prisutnosti u regiji. Uzimajući u obzir da je vlastita zajednica predstavljena kao stalno proganjana i ugrožavana tokom istorije pa sve do danas (naročito u udžbeniku za osmi razred koji se bavi istorijom katolicizma u Hrvata) upitno je da li "drugi" mogu biti tretirani na nepristrasan i fer način, iako se na prvi pogled čini da je to bio cilj.

4. Tolerancija i pluralizam u perspektivi dominantnih konfesija

Islamski i pravoslavni udžbenici samo mestimično navode svoju orijentaciju ka verskoj toleranciji, međutim stil kojim su pisani i različite izjave koje se u njima daju, ukazuju da se radi o čisto deklarativnom pristajanju na

toleranciju. Vlastita religija se posmatra kao sveobuhvatan i savršen sistem, iz čega implicitno sledi da su drugi religijski sistemi manje vredni. Takav koncept ne promovise poštovanje i razumevanje između različitih konfesija, i otežava socijalnu koheziju. U oba nastavna plana i programa izražena je jaka netolerancija prema ateistima. Ateisti su opisani kao dezorijentisani, nestabilni i grešni ljudi, bez smisla života (Čatović, 2005: 95; Vrhovac, 2004). Islamski i pravoslavni udžbenici stoga ne doprinose razvoju našeg društva kao pluralnog i tolerantnog. Imaju tendenciju da simplifikuju složena pitanja i predstavljaju društvene probleme i među-religijske odnose "crno - belo".

Udžbenici katoličke veronauke naglašavaju potrebu za dijalogom između različitih ljudi s obzirom na činjenicu da su svi ljudi povezani i da je svaka osoba važna za čovečanstvo. U njima se, takođe, navodi značaj pomirenja između različitih grana hrišćanstva i zajedničko nasleđe i uzajamno poštovanje Jevreja i hrišćana (Periš, 2004: 62). Dok se u islamskim i pravoslavnim udžbenicima samo pomalo, kratko navodi princip tolerancije⁹, u katoličkim udžbenicima ovaj princip je više razjašnjen i elaboriran, i stavljen u kontekst realnog življenja i ličnog iskustva svakog učenika. Tolerancija je definisana kao religijska vrednost i norma, te se na taj način može lakše preneti učenicima. Katolički udžbenici, takođe, kritikuju neke periode iz istorije Katoličke crkve i praksu svetih i krstaških ratova, zloupotrebu moći nekih papa, simoniju itd. (Periš, 2004: 107-109), što omogućava učenicima da razviju kritički odnos prema vlastitoj tradiciji i budu otvoreniji prema drugima. Navode se zanimljivi citati ne samo iz hrišćanskih svetih spisa, već i iz drugih svetih knjiga. Učenici su na taj način pripremljeniji za ulazak u pruralističko društvo. Međutim, nema tolerancije prema onima koji ne veruju u Boga. Ateisti su ljudi koji su zaboravili etičke i moralne principe. Ovde treba naglasiti da pluralnost verovanja podrazumeva i pluralnost neverovanja, i da je sloboda vere nerazdvojna od slobode i od vere.

Ako uzmemo u obzir da verska nastava ima mnogo potencijala za podsticanje poštovanja drugih i smanjenje konflikta, samo su katolički udžbenici delom

⁹ Npr.: u udžbeniku za šesti razred pravoslavne veronauke kratko je navedeno da Srbi moraju učiti svoju decu da budu verna svojoj religiji i tradiciji, ali i da poštuju druge (Pajić, 2004: 46). U islamskim udžbenicima navodi se, kroz pesnički oblik, da su svi muslimani braća, ali da islam ne propisuje mržnju prema drugima (Čatić & Stulanović, 2004: 101).

¹⁰ Tako u udžbeniku za peti razred stoji da Katolička crkva ne odbacuje ono što je istinito i sveto u drugim religijama, i da duboko poštuje njihova učenja i oblike ponašanja i života koji, iako različiti u mnogim aspektima od njenih stajališta, odražavaju svetlost božanske istine koja obasjava sve ljude (Razum, 2007: 33).

¹¹ To je naročito naglašeno u odnosu prema muslimanima - Turcima (Periš, 2004: 97), ali se može opaziti i kada je reč o odnosu prema drugim religijama. Tako su npr. Jevreji opisani kao „naša braća“ sa kojima delimo zajedničke vrednosti, ali u isto vreme je prisutan negativan prikaz Jevreja Hristovih savremenika. Kada je reč o protestantizmu, njegove osnovne karakteristike su opisane na neutralan i deskriptivan način, a na drugoj strani je Martin Luter prikazan kao isuviše „radikalan i nefleksibilan“ u svojim pogledima na reformaciju, što ga je dovelo do razdvajanja od Katoličke crkve (Periš et al., 2005: 130).

ostvarili taj potencijal. Katolički udžbenici eksplicitno odbacuju versku diskriminaciju, antisemitizam i otvaraju vrata za među-verski dijalog¹⁰. U njima se, takođe, sa kritičke distance govori o nekim periodima katoličke istorije, što nije slučaj u u pravoslavnim i islamskim udžbenicima. Učenje o drugim religijama i poštovanje drugih jedan je od ciljeva katoličke verske nastave, kao što je definisano u njenom planu i programu (Biskupska konferencija BiH, 2003: 10-11), a što nije slučaj sa planovima i programima druge dve konfesije. Najviše pažnje drugim religijama dato je u katoličkim udžbenicima, u kvantitativnom i kvalitativnom smislu (Smajić, 2008: 118). Sa druge strane, Katolička crkva proklamuje da poseduje posljednje istine, a u udžbenicima se mogu naći i neki negativni religijski prikazi drugih, iako doduše samo u istorijskom kontekstu¹¹. Iz ove kvalitativne analize udžbenika tri dominantne konfesije, gde smo takođe prepoznali njihove pretpostavljene tvrdnje, iznešene i neiznešene zaključke, možemo izvesti zaključak da je generalna socijalna i religijska klima u društvu nepovoljna za pripadnike malih verskih zajednica i za njihovu inkluziju u društvo.

Moguće alternative

Okvir analize

Problem o kom se raspravlja u ovoj studiji i koji se pokušava rešiti razmatran je na osnovu različitih i značajnih studija iz oblasti verskog obrazovanja, pri čemu su uzeti u obzir ne samo rezultati istraživanja sa naših prostora, već i šira perspektiva. Ovaj aspekt je, takođe, neophodan s obzirom na činjenicu da religija ima i globalnu i lokalnu dimenziju, i da se ljudska prava trebaju posmatrati iz univerzalne perspektive. Pozicije i stavovi onih koji su direktno diskriminirani postojećom politikom su u potpunosti integrisani u proces opisanja problema kao i u evaluaciji mogućih alternativnih politika. To je postignuto putem kvalitativne analize primenjene u studiji, odnosno putem intervjua i analize sadržaja, kao što je prikazano u sekciji opisa problema.

U sledećem delu su prikazane razmotrene tri alternative u versko-obrazovnom sistemu u državnim školama. Prezentacija i evaluacija alternativa je bazirana na rezultatima mog istraživanja, kao i na značajnim istraživanjima sprovedenim u ovoj oblasti i različitim versko-obrazovnim politikama u različitim zemljama, njihovim prednostima i nedostacima. Težište je na inkluziji marginalizovanih verskih manjina u obrazovnom sistemu u BiH, podizanju njihovog dostojanstva i ohrabivanju da u potpunosti participiraju i uživaju građanska prava. Pored inkluzije, korišteni su sledeći kriterijumi na osnovu kojih je izvršena evaluacija predloženih alternativa: pedagoško-didaktičke teškoće, zaštita ljudskih prava, politička izvodljivost, kapaciteti institucija, vreme implementacije, javno odobravanje i dodatni troškovi.

Alternativa 1: Održavanje postojeće versko-obrazovne politike

Prva alternativa sastoji se u održavanju postojećeg stanja u versko-obrazovnoj politici u javnim školama.

Budući da mnoge značajne i uticajne interesne grupe podržavaju postojeći, striktno konfesionalni model, on takođe treba biti razmotren kao opcija i upoređen sa ostalima.

Iako često kritikovan od strane mnogih međunarodnih organizacija, predstavnika civilnog društva i naučnika zbog kršenja ljudskih prava, nametanja segregacije između učenika, nepromovisanja tolerancije i otvorenosti prema drugim verskim grupama, ovaj pristup je donekle baziran na retorici ljudskih prava. Naime, naglašava se da prema mnogim međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima, roditelji imaju pravo da za decu obezbede obrazovanje u skladu sa vlastitim verovanjima i vrednostima¹². Međutim, u Bosni i Hercegovini to važi samo za tri većinske konfesije. S obzirom na činjenicu da pripadnici manjinskih konfesija žive "rasuto" po BiH, organizovanje posebnih časova za ovu grupu učenika nailazi na različite institucionalne prepreke: nedostatak kvalifikovanih nastavnika, manjak prostora u školama, nedovoljan broj učenika koji bi pohađao ove časove itd.

Drugi niz argumenata ističe da svaki pristup verskoj nastavi bar implicitno sadrži pretpostavku o istinitosti religijskih verovanja, i da konfesionalna nastava jedina ima jasni epistemološki i didaktički okvir (Popov & Ofstadt, 2006: 99). Tvrdi se da je nekonfesionalan pristup kontradiktoran, budući da je nemoguće izučavanje bez jasnog odnosa i stava o onome što se izučava. Uprkos zvaničnim tvrdnjama da je nekonfesionalan, takav pristup je ili baziran na zamaskiranom konfesionalnom modelu ili daje radikalni pluralizam koji ne nudi nikakva sredstva za rešavanje (Thompson, 2004: 66).

Međutim, mnogi istraživači tvrde da dobar deo ove argumentacije nije utemeljen. Tako naprimer nije jasno zbog čega bi bilo neizvodljivo učenje o religiji na otvorenoj i neutralnoj osnovi, bez namere prenošenja partikularnih verovanja. Ovaj pristup pokreće mnoga ozbiljna etička i politička pitanja, kao što su poštovanje prava dece i mladih i njihove lične autonomije, zapostavljanje dinamičkog odnosa između individualne religioznosti i grupno utemeljene vere (Jackson, 2006:

38), i što je najvažnije sa aspekta problema kojim se ovde bavimo, održavanje postojeće striktno konfesionalne versko-obrazovne politike gde samo većinske konfesije imaju pristup u javnim školama, što je nedopustivo. Manjinske konfesije će i dalje ostati isključene i nevidljive za sistem.

Alternativa 2: Uvođenje nekonfesionalnog predmeta u državnim školama

U mnogim evropskim zemljama verska nastava u javnim školama izvodi se samo kao nekonfesionalni predmet. Zagovornici ovog pristupa navode da se samo na taj način može garantovati princip odvojenosti države i crkve. Ovaj pravac, takođe, održava potrebe i tokove modernih društava, koja se sve više i više suočavaju sa razvojem pluralizma verovanja i neverovanja. On priprema učenike za konstruktivan ulazak u pluralno društvo i osposobljava ih da sagledaju i negativne fenomene koji mogu proizaći iz religija (Smrke & Rakar, 2006: 26). Predmet je koncipiran u kontekstu ljudskih prava, bori se protiv različitih stereotipa o drugim konfesijama, inkluzivan je u procesima konceptualizacije i u sadržaju, profesionalan, refleksivan, evaluativan, ukazuje na raznolikosti u okvirima religijskih i sekularnih sistema, omogućava učenicima da izraze i formulišu vlastite pozicije. Glavna zamerka ovom pristupu od strane zagovornika konfesionalnog modela je da on promoviše indiferentnost prema religiji i agnosticizam (Jackson, 2006: 38). Međutim, to ne proizlazi iz samog pristupa, već iz načina na koji se ovaj predmet izvodi, nastavnikovih sposobnosti da motiviše učenike, njihovog pedagoškog uvida u sposobnosti učenika, i mogućnosti da učenje o religijama učine interesantnim i relevantnim za učenike (OSCE/ ODIHR 2007: 58). Jedna od najvažnijih teškoća u vezi sa ovim pristupom proizlazi iz liberalne perpektive, odnosno problema kako balansirati empatički tretman sa kritičkim koji reflektuje moderne liberalne vrednosti (Kuburić & Moe, 2006: 5).

Misija OEBS-a u Bosni i Hercegovini je 2000. pokrenula pilot projekat *Kultura religija* s ciljem uvođenja nekonfesionalnog nastavnog predmeta u srednjim školama.

¹² Npr. član 18 (4) *Međunarodne deklaracije o građanskim i političkim pravima (ICCPR-International Covenant on Civil and Political Rights)*.

¹³ Prema OEBS-ovom izveštaju, Katolička crkva je intervenisala da bi sprečila hrvatskog predstavnika iz ministarstva obrazovanja da učestvuje u projektu (OSCE, 2007: 5).

Predmet nije zamišljen kao alternativa konfesionalnoj veronauki, već kao dodatni predmet u zajedničkom kurikulumu (Popov & Ofstadt, 2006: 97). Crkveni zvaničnici u našoj zemlji bili su prilično skeptični prema čitavom projektu, a naročito predstavnici Katoličke crkve¹³, iako su neki od njih priznali da novi predmet može da podstakne poštovanje prema drugim religijama i njihovo bolje međusobno razumevanje (Isanović, 2001: 7). Na regionalnoj konferenciji koju je OEBS organizovao u Sarajevu oktobra 2008. godine, a u kojoj sam i ja učestvovala, mnogi predstavnici verskih zajednica kritikovali su novi predmet. Glavna argumentacija bila je da je religija već dovoljno prisutna u nastavnim planovima i programima (prvenstveno kroz konfesionalnu nastavu, ali se o religiji uči i na časovima istorije, književnosti, umetnosti itd.) i da učenici mogu izgubiti svoje interesovanje za religiju. Neki učesnici konferencije odbacili su predmet zbog njegovog navodnog relativizma, sinkretizma i trivijalizacije vere. Iako se čini da su mnogi verski zvaničnici, koji su inače najuticajnije interesna grupa kada je reč o verskoj nastavi u javnim školama, protivnici novog predmeta, on se od ove školske godine uvodi u mnogim srednjim školama u BiH. Predmet je trenutno uveden kao eksperimentalan u srednjim školama u Republici Srpskoj, redovno se izvodi u nekim kantonima Federacije, ali ne u kantonima sa hrvatskom većinom. Udžbenici su nedavno odštampani, a nastavnici su prošli različite treninge i učestvovali na različitim konferencijama.

Kada je reč o položaju malih verskih zajednica i njihove isključenosti iz versko-obrazovne politike u javnim školama, na prvi pogled se čini da će ovaj predmet obezbediti njihovu inkluziju. Predmet je koncipiran u okviru Toledo vodećih načela o podučavanju o religijama i verovanjima u državnim školama, gde se navodi da je "važno dopustiti što većem broju vjerskih zajednica da se izraze i da ih se tretira uz dužno poštovanje... Ne smije se zaboraviti da je većina dobro afirmiranih vjera počela kao mala i nekonvencionalna i da ih je društvo uveliko odbacivalo" (OSCE/ODIHR, 2007: 51). Međutim, javlja se više problema kada je reč o isključenosti malih verskih zajednica. Iako ovaj pristup treba da omogućiti i manjinskim zajednicama da se

izraze, predstavnici pretestantskih zajednica koje sam intervjuisala navode da nisu pozvani da učestvuju u projektu *Kultura religija*. S tim u vezi upitno je da li će ove zajednice dobiti priliku da se predstavljaju drugima kroz novi predmet. Pastor iz Baptističke crkve iz Sarajeva Tomislav Dobutović bio je prilično skeptičan prema čitavom projektu, smatrajući ga delom političke zloupotrebe religije u bosansko-hercegovačkom društvu. Kada je reč o drugim kontraverzama, jedna od njih je da se predmet uvodi u srednje škole, ali ostaje pitanje da li je u stanju otkloniti sve nedostatke konfesionalne nastave u osnovnim školama. Uzimajući u obzir da je većina dece već izložena nekim oblicima verske indoktrinacije za vreme konfesionalne veronauke, upitno je kako će ona reagovati na novi predmet. Ako pak ovaj pristup razmotrimo šire, odnosno ako bismo zagovarali njegovo uvođenje i u osnovnim školama, to bi naišlo na različite teškoće, kao što su: neodobravanje javnosti, institucionalne prepreke i visoki finansijski troškovi. Međutim, trenutna OEBS-ova alternativa ne omogućava uključivanje malih verskih zajednica i ne uzima u obzir njihove interese. Njihovoj poziciji treba pristupiti sa stanovišta afirmativne akcije: treba ih tretirati različito od drugih radi postizanja principa pravednosti i podsticanja njihove društvene participacije.

Alternativa 3: Afirmativna akcija: državno doniranje verske nastave za religijske manjine u njihovim zajednicama

Treća alternativa koja se analizira u ovoj studiji bazirana je na teoriji i praksi afirmativne akcije (ili pozitivne diskriminacije). Osnovna ideja je da se oni u manjinskoj poziciji, koji su diskriminirani ili deprivilegovani iz različitih razloga, trebaju pomoći i podržati, odnosno tretirati različito ali pozitivno. U ovom slučaju radi se o tzv. slaboj pozitivnoj diskriminaciji (*weak positive discrimination*) s obzirom na činjenicu da ne dolazi do diskriminacije većinskih zajednica u korist manjinskih. U mnogim zemljama uvode se različite politike bazirane na principima afirmativne akcije da bi se adekvatno pristupilo potrebama manjinskih grupa i omogućilo njihovo uključivanje u društvenu zajednicu.

Tako je naprimer u Velikoj Britaniji država 1997. godine pokrenula program doniranja škola religijskih manjina. Ova politika pokrenuta je sa ciljem ostvarivanja načela pravednosti, dobrih odnosa u zajednici i uključivanja ovih grupa u društvo (Jackson, 2006: 41). Tako su mnoge škole verskih manjina dobile donacije od države, a među njima su islamske škole, škole Sika, Adventista sedmog dana, Grka pravoslavaca i dr. Iako su se javile i brojne kontraverze kao npr. da li demokratska država treba da donira verske škole i da li će to povećati religijske, verske i kulturne razlike, uvidelo se da će se putem ove politike ostvariti integracija različitih verskih manjina u britansko društvo i podstaći njihova participacija u demokratskim ustanovama i procesima (Jackson, 2006: 50). Prihvatanjem ovog pristupa u našem obrazovnom sistemu, odnosno pomaganjem manjim verskim zajednicama da organizuju versku nastavu u svojim zajednicama i priznavanje toga kao integralnog dela zvanične obrazovno-verske politike, država bi pokazala minimum pravednosti i podstakla njihovu društvenu inkluziju, i doprinela izgradnji poverenja između ovih i većinskih zajednica. Sličan pristup primenjuje se u susednoj Hrvatskoj gde učenici koji nisu katolici mogu da zahtevaju od države da im se časovi veronauke obezbede u njihovim zajednicama (OSCE, 2007: 4).

Uzimajući u obzir evaluacione kriterijume iz okvira analize, ovaj pristup je najpreporučljiviji. Ostvarljiv je u kratkom vremenskom periodu, ohrabruje uključenost deprivilegovanih grupa u obrazovni sistem, ne zahteva značajne dodatne troškove ni promenu zakonskih procedura. Institucionalni kapaciteti za njegovu primenu već postoje. Dodatni troškovi neophodni za ovu opciju relativno su niski - država bi bila obavezna da obezbedi plate za mali broj novih nastavnika (s obzirom na mali broj vernika i dece iz ovih zajednica) i pomogne u obezbeđivanju udžbenika. Ovaj pristup, takođe, ne nailazi na protivljenje javnosti s obzirom na činjenicu da će većinske konfesije nastaviti da organizuju svoju versku nastavu u javnim školama. On je u skladu sa stavovima mnogih protestantskih vernika koji su za potpunu razdvojenost crkve i države. Neki od njih, takođe, tvrde da se religijsko znanje i iskustvo ne može steći u školi,

već samo u porodici i verskoj zajednici (to su naročito naglasili pastor Tomislav Dobutović¹⁴ iz Baptističke crkve iz Sarajeva i pastor Dario Kapin iz Pentakostalne crkve iz Zenice). Ovaj pristup je u skladu sa njihovim stavovima i verovanjima, i omogućava im da održavaju svoje religijske i moralne vrednosti i prenose ih u šire društvo koje će početi da ih prepoznaje i respektuje. Postavši na taj način institucionalno priznate, ove zajednice će dobiti mogućnost da uzmu značajniju ulogu u javnim debatama o religiji i pluralnosti, i da doprinesu socijalnoj koheziji kroz komunikaciju i dijalog.

¹⁴ Ovde je interesantno primetiti da baptistički pastor iz Novog Travnika, iako iz iste crkve kao pastor Dobutović, nije izrazio tako radikalno protivljenje izvođenju verske nastave u školama. To je, verovatno, posledica činjenice da mnoge protestantske zajednice nemaju zvaničan stav u vezi sa ovim pitanjem, kao i da mnoge od njih, naročito baptističke, uživaju visok stepen autonomije svojih lokalnih crkava.

Zaključci i preporuke

Glavni zaključci ove studije potvrđuju isključenost i marginalizaciju malih verskih zajednica u bosansko-hercegovačkom društvu, što je dodatno pospešeno kroz postojeću versko-obrazovnu politiku. Činjenica da je verska nastava u državnim školama nedostupna ovim zajednicama, da su one izložene različitim oblicima stereotipa i tretirane na nepravedan i pristrasan način, dokazuje da je potrebna akcija s ciljem implementacije alternative koja bi adekvatno rešila ovaj problem. U poglavlju studije u kojem se razmatraju različite alternative analizirane su tri opcije, a treća je evaluarana kao najpovoljnija. Ona se bazira na principima afirmativne akcije po kojima marginalne grupe treba tretirati drukčije od drugih da bi se omogućila njihova uključenost u društvo. Ova opcija ne zahteva značajne dodatne resurse s obzirom na činjenicu da su kapaciteti za njenu implementaciju već prisutni u samim protestantskim zajednicama, i ne nailazi na odbijanje javnosti s obzirom na činjenicu da ne dovodi u pitanje postojeći model konfesionalne nastave koji preferiraju tri dominantne konfesije.

Pokretanje ove opcije ne nailazi na značajne teškoće, ali je neophodno postići da obrazovne institucije - ministarstva obrazovanja i uprave škola - prihvate ovu opciju. Ona ne zahteva nikakve zakonodavne promene, s obzirom na činjenicu da je prema zakonu sprovođenje verske nastave u nadležnosti crkvi i verskih zajednica. Opcija zahteva samo adekvatniju primenu ovog principa da bi se zadovoljile potrebe ovih zajednica i da bi obrazovni sistem koji izlazi u susret interesima ovih zajednica bio fleksibilniji. Takođe, neophodno je definisati nadležnosti svih institucija u sprovođenju ove opcije da bi se izbegle nejasnoće. Religijske zajednice će obezbediti nastavno osoblje i formulisati nastavni plan i program. Ministarstva obrazovanja će pomoći u izdavanju udžbenika i obezbediti plate za nastavnike. Škole će prihvatiti pisane izveštaje o verskoj nastavi iz zajednica i uključiti ih u svoje izveštaje. Na taj način, deca iz ovih zajednica će ostvariti jednak tretman sa učenicima iz većinskih konfesija koja pohađaju

veronauku u državnim školama. To će ih podstaknuti da aktivno učestvuju u školskom sistemu koji će početi da ih uvažava, i ohrabriti da komuniciraju i razmenjuju vlastita religijska iskustva sa drugima. Nastavnici iz ovih zajednica će biti podstaknuti da komuniciraju sa kolegama iz drugih verskih zajednica, da razmenjuju znanja i učestvuju u među-religijskom dijalogu. Na taj način biće opskrbljene dodatnim mogućnostima da se predstave drugima i razbiju začarani krug stereotipa i isključenosti malih verskih zajednica iz našeg društva.

Među mogućim preprekama primene ove opcije treba napomenuti da nije sasvim jasno da li će sve protestantske zajednice uzeti aktivno učešće u njenoj primeni. To je posledica značajnog stepena autonomije koju uživaju mnoge protestantske lokalne crkve, ali i kontraverznog pitanja do koje mere je isključenost ovih zajednica prepoznata u ovoj studiji uslovljena njihovom društvenom isključenošću. Kao što primećuje Kristijan Mo, neke od malih protestantskih zajednica suočenih sa društvenom isključenošću su i same vrlo ekskluzivističke, pa se postavlja pitanje u kojoj meri su marginalizovane po svom izboru (Moe, 2008: 13). Odgovor na ovo pitanje je van dometa ove studije, ali moguće rešenje ove kontraverze leži u postupnoj primeni ove alternative. To znači da će se ona primenjivati najpre u onim zajednicama koje su najotvorenije prema njoj - u ovom slučaju u Adventističkoj crkvi, koja je uz to po broju vernika, dece i lokalnih crkvi i najzastupljenija u BiH, a kasnije u drugoj fazi i u drugim zajednicama.

Bibliografija

- Biskupska konferencija (2003). *Plan i program katoličkoga vjeronauka u osnovnoj školi*. Zagreb i Sarajevo: Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine
- Blaxter, L. & Hughes, C. & Tight, M. (2003). *How to Research*. Maidenhead & Berkshire: Open University Press
- Cvitković, I. (2005). *Religije suvremenog svijeta*. Sarajevo: DES
- Cvitković, I. (2006). The Relation of „Historically Based“ Religious Communities towards Protestant Communities in Bosnia and Herzegovina. *Protestantism on the Balkans in the Past, Today and the Future*, 51- 61.
- Ćatović, M. (2004). *Vjeronauka za šesti razred osnovne škole*. Sarajevo: El- Kalem
- Council of Europe. *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (Council of Europe, 1950). Retrieved on May 8, 2008, from <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/005.htm>.
- Council of Europe (2008). *White Paper on Intercultural Dialogue „Living Together as Equals in Dignity“*. 118th Session of the Committee of Ministers, Strasbourg, 7 May 2008
- Government of BIH. Framework Law on Primary and Secondary Education. *Official Gazette*
- Grix, J. (2001). *Demystifying Postgraduate Research*. Birmingham: University of Birmingham Press
- Grupa autora (2007): *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja nacionalne grupe predmeta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine
- Isanović, N. (2001). Kultura religija - zamjena za vjeronauku ili novi predmet. *Novi horizonti* 21, 6-10.
- Jackson, R. (2006). *Rethinking Religious Education and Plurality. Issues in Diversity and Pedagogy*. London and New York: Routledge Falmer
- Kodelja, Z. & Bassler, T. (2007). *Religija i obrazovanje u otvorenom društvu*. Sarajevo: Open Society Institute
- Kostadinović, R. (March 26, 2008), *Molitveni međuvjerski dijalog u Adventističkoj crkvi Sarajevo*, Retrieved on December 2008, from <http://adventisti-bih.com>
- Krneta, D. (2005). Vjeronauka u školi u Republici Srpskoj: Između apologetike i osporavanja. *Religija i tolerancija* 3, 7- 21.
- Kuburić, Z. (1998). Images of God in Religious Experience. *Facta Universitatis, Vol. 1, No 5*, 471-484.
- Kuburić, Z. (2005). Uvod u metodiku verske nastave. *Religija i tolerancija*, 3, 24- 40.
- Kuburić, Z. & Moe, C. (Eds.) (2006). *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkans*. Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network
- Kuburić, Z. (2006). Protestant Family - Between Blessing and Prosperity. *Protestantism on the Balkans in the Past, Today and the Future*, 95-101.
- Moe, C. (2005). Religious Human Rights and Religion in Schools. Paper presented at the international conference “*Religion in Schools: Problems of Pluralism in the Public Sphere*”, Kotor, Montenegro, 22-24 April, 2005
- Moe, C. (Ed.). (2008). *Images of the Religious Other: Discourse and Distance in the Western Balkans*. Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network
- Mojsilović, N. (2004). *Pravoslavna vjeronauka za V razred osnovne škole*. Banja Luka: Katihetski odbor

- Ništović, H. (2005). *Vjeronauka za drugi razred osnovne škole*. Sarajevo: El- kalem
- OSCE BIH (2005). *Raising Debate: Is BiH Respecting its International Commitments in the field of Education. Question for the Citizens of BiH*. Retrieved on August 20, 2008 from <http://www.oscebih.org/documents/1501-eng.pdf>
- OSCE/ODIHR (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*. Warsaw: OSCE
- OSCE BIH (2007). *Towards Inter-Religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Course Culture of Religion*. OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, Education Department. Retrieved on December 14, 2008, from <http://www.oscebih.org/documents/9906-eng.pdf>
- Pajić, N. (2002). *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve sa Narodnom Istorijom. Pravoslavna vjeronauka za VI razred osnovne škole*. Banja Luka: Katihetski odbor SPC u RS (Reprinted in 2007).
- Pašalic - Krešo, Adila (2004). *Ustav i obrazovanje u BiH*. Preuzeto 8. juna 2008, sa: www.soros.org.ba/docs_pravo/ustav_txt/prof_dr_adila_kreso.doc
- Periš, J. et al. (2004). *S Kristom u život: Vjeronaučni udžbenik za osmi razred osnovne škole*. Zagreb - Sarajevo: Kršćanska sadašnjost (A 3rd ed. was published in 2007).
- Periš, J. et al (2005). *Zajedno u ljubavi: Vjeronaučni udžbenik za sedmi razred osnovne škole*. Zagreb & Sarajevo: Kršćanska sadašnjost.
- Popov, Z. & Ofstadt, A. (2006). Religious Education in Bosnia and Herzegovina. In C. Moe and Z. Kuburić (Eds.), *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkans* (pp. 73- 107). Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network
- Popov-Momčinović, Z. (2007). Udžbenici za islamski, pravoslavni i katolički veronauk u Bosni i Hercegovini. *Religija i tolerancija*, 7, 95- 106.
- Račić, A. et al. (2005). *Vjeronauka za peti razred osnovne škole*. Sarajevo: El- kalem
- Razum, R. (2004). *Pozvani na slobodu: vjeronaučni udžbenik za 6 razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost
- Razum, R. (2007). *Ja sam put: vjeronaučni udžbenik za 5 razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost (5th improved ed.)
- Silverman, D. (1993). *Interpreting Qualitative Data: Methods of Analysing Talk, Text and Interaction*. London: Sage
- Smajić, A. (2008). Images of Religious Others in Religious Education Textbooks for Primary Schools in Bosnia and Herzegovina. In C. Moe (Ed.), *Images of the Religious Other: Discourse and Distance in the Western Balkans*. Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network
- Smrke, M. & Rakar, T. (2006). Religious Education in Slovenia. In C. Moe and Z. Kuburić (Eds.), *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkans* (pp. 9- 38). Novi Sad: CEIR in cooperation with the Kotor Network
- Stojanović, V. (2002). *Dogmatsko bogoslovlje: Pravoslavna vjeronauka za VII razred osnovne škole*. Banja Luka: Katihetski Odbor SPC u RS
- Taušan, M. (03.01.2009). „Ne poštuju svece, obraćaju se direktno Bogu“, *Nezavisne novine*. Retrieved on January 8, 2009, from www.nezavisne.com/nedjeljnje/vijesti/35089/Ne-postuju-svece-obracaju-se-direktno-Bogu.html
- Thompson, A. (1996). *Critical Reasoning: A Practical Introduction*. London: Routledge

Thompson, P. (2004). Whose Confession? Which Tradition?. *British Journal of Religious Education*, 26, 61-72.

UN. *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (UN, 1966/1976)*. Retrieved on April 8, 2008, from <http://www.ohchr.org/english/law/cescr.htm>

U.S. Department of State (2006). *Bosnia and Herzegovina; International Religious Freedom Report 2006*. Washington DC: Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. Retrieved on June 5, 2008 from <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71372.htm>

Vrhovac, S. (2004). *Pravoslavna vjeronauka za IX razred osnove škole: Pravoslavna etika*. Banja Luka: Katihetski odbor

Vukomanović, M. (2001). *Sveto i mnoštvo: izazovi religijskog pluralizma*. Beograd: Čigoja štampa

Young, E. & Quinn, L. (2003). *Writing Affective Policy Research Papers: A guide for Policy Advisors in Central and Eastern Europe*. Budapest: ISI/LGI

Religijska uključenost: Vjeronauka za religijsku toleranciju - koraci ka istinski demokratskom društvu

Amina Mulabdić

Fokus ovog istraživanja je obrazovna politika vezana za vjeronauku u državnim školama. U tom smislu se pretpostavlja da je vjeronauka konfesionalna vjeronauka u državnim školama. Međutim, ova studija će istražiti koncept vjeronauke koji uključuje oba oblika, konfesionalni i nekonfesionalni.

U uvodom dijelu se analiziraju trenutna pitanja koja se u bh. društvu postavljaju oko vjeronauke. Ovaj problem ima veliki publicitet u svim medijima, mogu se čuti različita mišljenja, ali ni jedna odgovorna strana ne istupa da pokuša riješiti problem. Sa jedne strane, vjerske zajednice su nepopustljive u pokušajima da održe vjeronauku u školama, a sa druge strane neke političke stranke sa većinom medija pokušavaju da potpuno ukinu vjeronauku.

Analiza situacije u regionu nije utješna. Sve tri izabrane zemlje (Hrvatska, Srbija i Makedonija) su u prilično teškoj situaciji, tako da ne predstavljaju model koji bi Bosna i Hercegovina mogla pratiti.

S obzirom da je Bosna i Hercegovina prilično jedinstvena u zakonskoj strukturi i organizaciji u političkom, društvenom kao i religijskom smislu, bilo bi vrlo teško naći primjenjiv model koji bi se mogao 'kopirati i primjeniti' ('cut & paste' model). Zbog toga, moguća rješenja za pitanje vjeronauke u državnim školama moraju biti namjenski smišljena za Bosnu. Pregled mogućih opcija je vrlo informativan. Prva opcija bi bila da sve ostane status quo, što znači da još uvijek nema suradnje između države i vjerskih institucija. Druga

opcija bi pretpostavila ukidanje svih oblika vjeronauke iz državnih škola. Treća opcija bi stvorila platformu po kojoj bi konfesionalna i nekonfesionalna vjeronauka mogle biti udružene bez isključivanja jedne druge. Ova opcija je izabrana kao eksperimentalno, a ipak vrlo vjerovatno rješenje koje bi sastavilo dvije suprotne strane i koje bi funkcionisalo kao jedna, ujedinjena smjernica djelovanja.

Uvod

Kroz istoriju ljudskog društva religija se predstavila kao izvor konflikta i pomirenja. Suvremena istorija je obilježena razornim činovima terorizma u New Yorku, Washingtonu, Londonu i Madridu, kada su ljudi, navodno u ime religije počinili zastašujuća nasilna djela i ubistva nad nevinim žrtvama. Međutim, usprkos ovim tragedijama, kao njihova posljedica desilo se nešto izuzetno. Ljudi u SAD-u, Velikoj Britaniji, Španiji i u cijelom svijetu su počeli da pokazuju interesovanje za druge religije, ne samo svoje; postali su svjesni uloge religije u svojim životima, kao i njenog društvenog i političkog grananja. Može donijeti mir ali i voditi rat.

Bosna i Hercegovina je jedna takva zemlja. Kroz svoju kompleksnu istoriju, Bosna je prošla veličanje i razaranje sa temeljnom temom religije. Jasno je da je skorašnji rat u Bosni navođen etničkim i religijskim neprijateljstvom. Kao nigdje drugo, etnička pripadnost u Bosni se skoro automatski izjednačava sa vjerskom pripadnošću i obratno. Ovo je razlog zašto se religija u Bosni i Hercegovini ne smije olako shvatati. Vjeronauka u državnim školama se mora posmatrati i ciljati kao prioritetni problem u odlukama koje se tiču obrazovanja uopšte. Mora biti uključena u obrazovanje mladih ljudi da bi se ponovno izgradilo povjerenje, razumjevanje i koegzistencija četiri glavne religijske grupe.

U ovoj studiji će se opsežno raspravljati o vjeronauci, s osvrtom na sve oblike vjeronauke: konfesionalne ili nekonesionalne. Konfesionalna vjeronauka se odnosi na podučavanje vjerskih obreda i vjerovanja sa svrhom obrazovanja jedne jedine vjerske grupe. Nekonesionalna vjeronauka se odnosi na obrazovanje o religiji. Cilj ove studije je da otkrije koji su istinski problemi vezani za postojanje i razvoj vjeronauke u demokratskom, multikulturalnom i pluralističkom društvu kao što je društvo Bosne i Hercegovine. Analizirati će se najbolji primjenjivi primjeri susjednih zemalja koje su takođe iskusile nemire i tranziciju. Zaključak će ponuditi pragmatičan i inovativan pristup rješavanju određenih problema vezanih za vjeronauku u državnim školama

sa ciljem trajne suradnje i izgradnje povjerenja između vjerskih institucija i vladinih organa, raspravljajući kakva politika može uticati na poboljšanje trenutne situacije u religijskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, i ponuditi uvid u sadašnjost, prošlost i moguću budućnost nastavnog predmeta Kultura religija.

Opis problema

Sporno pitanje religije uopšte, je vrlo osjetljivo u suvremenom društvu, i uglavnom je zasnovano na ličnim uvjerenjima a ne na profesionalnoj orijentaciji. Sporno pitanje vjeronauke u državnim školama je još osjetljivije jer utiče na buduće generacije i pitanje tolerancije i razumjevanja među vjerskim grupama. U Bosni i Hercegovini, vjerska opredjeljenost je skoro sinonim za etničku pripadnost. Iako je to očigledno, prisustvo, ili čak moguće prisustvo vjeronauke u bilo kojem obliku u državnim školama je izazvao pobunu u bosanskom društvu. Mnogi ljudi, javne osobe, fizička lica, i organizacije su vidjeli vjeronauku kao prijetnju ovom ratom rastrganom i traumatiziranom društvu. Vjeruje se da će vjeronauka još više produbiti segregaciju u školama, da će uvesti neprimjerene sadržaje u školske udžbenike i razrede i diskriminirati manjine. S druge strane, škole i udžbenici su postali bojno polje neodgovornih političara koji teže svojim ciljevima i koji stvaraju okruženje netolerancije i nepovjerenja.

Istorija Bosne je puna različitih faza kada su u pitanju religija i vjeronauka. Ateizam je bio norma i imperativ komunističkog perioda koji je trajao pedeset godina. Prakticiranje religije je bilo zabranjeno i čak kažnjivo. Zbog toga pitanje vjeronauke čak nije ni postojalo. Moralno se ignorisati. Međutim, kako se bližio pad komunističkog režima, i 90-te godine prošlog stoljeća, religija je brzo postala 'vruća' tema. Zbog zabrane spominjanja i prakticiranja vjerskih ubjeđenja, eksplozija vjerskih emocija i izričaja je bila nevjerojatna. U biti, ova navala religioznosti je njegovala izgradnju nacionalističkih tendencija naroda bivše Jugoslavije. Danas, vjerske zajednice insistiraju na vjeronauci, u smislu konfesionalne vjeronauke, da bi osigurali da se ništa slično ne ponovi. Međutim, postoje strane koje se protive konfesionalnoj vjeronauci, tvrdeći da će to samo dublje podijeliti već podijeljeno društvo.

Zakonodavna struktura i organizacija vlasti još dodatno otežavaju situaciju. Za jednu zemlju relativno mala, populacija od 4 miliona je organizovana u okviru haotične

vlade gdje su pozicije na kojima se donose važne odluke raspoređene, ne prema stručnosti i iskustvu, nego po nacionalnom ključu. Sa tri predsjednika (gdje svaki predstavlja jednu konstitutivnu nacionalnu pripadnost), četiri nivoa vlasti (državni, entitetski, kantonalni i općinski), preko stotinu ministara i veoma velikom, skupom, i zastarjelom državnom administracijom, država predstavlja demokratski kaos. Iako je donio očajnički potreban prekid vatre, Deytonski sporazum je ostavio zemlju u organizacionom haosu iz kojeg se ne može izvući.

Sadašnji obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini je veoma komplikovan. Kao rezultat Deytonskog sporazuma zemlja je podjeljena na dva entiteta, koji su dalje podjeljeni. U slučaju Republike Srpske, vlast je centralizovana i općine su direktno odgovorne vladi. Situacija u Federaciji Bosne i Hercegovine je mnogo kompleksnija. FBiH je podjeljena u kantone, a onda dalje u općine, čineći tako čitav sistem komplikovaniji i skuplji. Na državnom nivou ne postoji Ministarstvo obrazovanja, tako da je ovlast za obrazovni sistem smještena na entitetski nivo. Dalje je podjeljeno na kantone (u slučaju Federacije BiH). Ovaj decentralizovani okvir obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini stvara nesrazmjern obrazovni okvir.

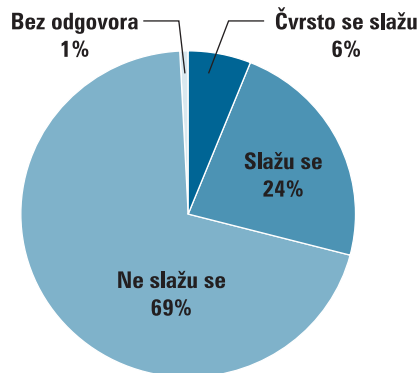
Da li je tolerancija problem u Bosni i Hercegovini?

Problem politike u okviru religije i školovanja u demokratskom i pluralističkom društvu kao što je društvo u Bosni i Hercegovini je **vjerska ne tolerancija u konfesionalnoj vjeronauci**, gdje se pod *konfesionalna* podrazumjeva izučavanje i prakticiranje određene religije nasuprot *nekonfesionalnoj* ili izučavanju religija.¹ Ovo znači da postojanje konfesionalne vjeronauke kao takve ne bi trebalo biti upitno, ali bi trebalo biti prepušteno izboru. Ovo je društvo kojim toliko upravlja vjerska emocija i etnička pripadnost, da bi vjeronauka trebala biti korištena kao sredstvo za promovisanje tolerancije i sloboda. Ovo bi se možda moglo postići kroz spajanje konfesionalne i nekonfesionalne vjeronauke. U tom smislu, nastavni predmet Kultura religija bi trebao biti isprepleten sa nastavnim planom i programom vjeronauke.

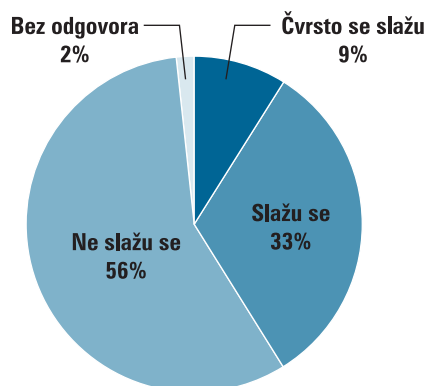
¹ www.iarf.net

U svrhu ovog istraživačkog rada, a u cilju demonstracije postojanja tolerancije u školama u Bosni, nasumice su izabrane dvije osnovne škole, jedna u Republici Srpskoj a druga u Federaciji Bosne i Hercegovine. Uzorak je rađen u po dva razreda u svakoj školi. Svaki razred je imao između 25 i 32 učenika. Zbog dogovora postignutog između škola i autora studije, imena škola se neće navoditi jer su to anonimni uzorci korišteni samo u svrhu ovog istraživanja. Kriterij koji je korišten za izbor razreda je da je razred multikulturalan, tj. da predstavlja najmanje dvije etničke/vjerske grupe po uzorku. Pitanje koje je postavljeno glasi: *Da li misliš da tvoje razredne kolege izbjegavaju djecu drugačije vjeroispovjesti ili etničke pripadnosti?* Ovo pitanje nudi mali, ali u isto vrijeme značajan pokazatelj stepena tolerancije koji je danas prisutan u školama u Bosni. Naravno da uzorak ne pokazuje pravo stanje u cijeloj Bosni. Međutim, ovi rezultati se mogu koristiti za indikaciju etničkih i religijskih uvjerenja u državnim školama. Analiza rezultata nudi sljedeće pokazatelje.

Djeca koja tvrde da njihovi vršnjaci izbjegavaju djecu druge etničke/vjerske pripadnosti u FBiH

Djeca koja tvrde da njihovi vršnjaci izbjegavaju djecu druge etničke/vjerske pripadnosti u RS

Vidljivo je da se više od polovine djece u svakom slučaju ne slažu sa stanovištem da djeca izbjegavaju drugu djecu različite vjerske ili etničke pripadnosti. Međutim, broj djece koja se veoma slažu i slažu sa ovim stanovištem nije zanemariv. U FBiH to je 30%, a u RS 41%. To je dovoljno veliki broj da izazove zabrinutost. Moramo uzeti u obzir da ovo znači da se ovaj procenat djece ne osjeća društveno prihvatljivim ili društveno uključenim. Ovo je pokazatelj općeg osjećaja današnjih stanovnika u Bosni. Zbog toga je koncept tolerancije jedino rješenje koje je moguće primjeniti u praksi i koje bi moglo voditi Bosnu i Hercegovinu ka putu istinski multikulturalnog društva. Kao što je ranije napomenuto, ovo će se postići kroz kombinaciju konfesionalne i nekonfesionalne vjeronauke.

Konfesionalno ili nekonfesionalno obrazovanje (ili oba)?

Vjerske zajednice u BiH su odlučne da zadrže konfesionalnu vjeronauku u državnim školama, i vrlo su rječiti u vezi toga. Činjenica je da je njihovo ustavno pravo da zahtijevaju vjeronauku u državnim školama u skladu sa Državnim zakonom o vjerskim slobodama. Zbog toga bi bilo veoma teško pokušati ukinuti vjeronauku u državnim školama. Ovdje bi cilj bio kombinovati vjersko i sekularno. Tačnije, dozvoliti vjerskim zajednicama pravo na vjeronauku u državnim školama sa njihovim nastavnim planom i programom, a za vladine institucije, prije svega Ministarstva obrazovanja u svakom pojedinom entitetu, omogućiti nadgledanje u cilju obezbjeđivanja promocije tolerancije na časovim vjeronauke. Problemi konfesionalne vjeronauke u Bosni su:

- Činjenica da sve škole nemaju konfesionalnu vjeronauku u nastavnim planu i programu,
- Vjerske zajednice imaju slobodu da u nastavni plan i program uključe ono što oni smatraju neophodnim,
- Vlada nema pravo glasa u nacrtu nastavnog plana i programa,
- Postoji mnogo protivljenja od strane medija, nekih političkih stranki i nekih osoba iz javnog života čak i postojanju konfesionalne vjeronauke u državnim školama.

S druge strane, nekonfesionalna vjeronauka se predstavlja, smatraju neki, kao opozicija u debati konfesionalna ili nekonfesionalna vjeronauka. OSCE je u suradnji sa Goethe Institutom i nevladinom organizacijom Otvoreni centar Sarajevo 2000. godine pokusno predstavio nastavni predmet *Kultura religija* koji bi podučavao učenike o četiri glavne bosanskohercegovačke religije kroz uključiv, nekonfesionalan pristup sa ciljem promovisanja tolerancije i razumjevanja. Međutim, ovaj projekat je imao ograničen uspjeh zbog ustrajne polarizacije debate o vjeronauci.

Kultura religija je kreirana za učenike koji pohađaju zadnji razred osnovnog obrazovanja ili prvi razred srednjeg obrazovanja. Početna faza eksperimentalnih časova Kulture religija se trebala primjeniti u 21 školi - po jednoj u svakom kantonu, deset u Republici Srpskoj i jednoj u Brčko Distriktu. Iako je predmet prvobitno kreiran za zadnji razred osnovne škole ili prvi razred srednje škole, nedostatak standarda na državnom nivou omogućio je ministrima obrazovanja da predmet uvedu u različitim razredima. Tako je u Republici Srpskoj Kultura religija uvedena u 9-tom razredu osnovne škole, dok su škole u Federaciji i Brčko Distriktu nudile predmet u prvom razredu srednje škole. Ministar obrazovanja u Republici Srpskoj je takođe svake godine

odredio nove škole da eksperimentišu sa predmetom. 2005. godine je još osam škola izabrano da primjene ekperimentalni predmet Kultura religija. Međutim, mnoge škole koje su izabrane nisu primjenile program.

Osnovne škole u Republici Srpskoj koje imaju nastavni predmet Kultura religija u svom nastavnom planu i programu

Ime osnovne škole	Grad
OŠ Jovan Jovanović Zmaj	Trebinje
OŠ Sveti Sava	Bileća
OŠ Njegoš	Berkovići
OŠ Đura Jakšić	Šargovac, Banja Luka
OŠ Petar Kočić	Han-Kula, Banja Luka
OŠ Petar Kočić	Mrkonjić Grad
OŠ Petar Kočić	Prijedor
OŠ Vuk Karadžić	Omarska, Prijedor
OŠ Radoje Domanović	Doboj
OŠ Vuk Karadžić	Ročević, Zvornik
OŠ Jovan Dučić	Bijeljina
OŠ Sutjeska	Modriča
OŠ Branko Ćopić	Donji Agići, Novi Grad

Kantoni u Federaciji Bosne i Hercegovine gdje škole uključuju Kultura religija kao nastavni predmet u nastavnom planu i programu

Kanton	Škole koje imaju ovaj predmet	Trenutni status
Unasko-sanski	0	Ne podučava se
Posavski	0	Ministarstvo obrazovanja nije ništa poduzelo
Tuzlanski	Sve	Dostupno kao alternativa nastavi vjeronauke u svim razredima osnovne škole i u prvom razredu srednje škole
Zeničko-dobojski	1	Podučava se samo u Srednjoj tehničkoj školi Zenica; Pedagoški zavod u Zenica planira da uvede predmet u sve osnovne škole u 4-tom razredu.
Bosansko-podrinjski	0	Ranije se predmet podučava u srednjoj školi Enver Pozderović. Sa revidovanim nastavnim planom i programom za osnovnu školu, predmet će se podučavati u 4-tom razredu svih osnovnih škola. Početak za dvije godine.
Srednjobosanski	0	Ministarstvo obrazovanja je odbilo da primjeni predmet
Hercegovačko-neretvanski	0	Ministarstvo obrazovanja nije ništa poduzelo
Zapadno hercegovački	0	Ministarstvo obrazovanja nije odobrilo
Sarajevski	Sve	Obavezan predmet u četvrtom razredu srednje škole, na trećoj godini Pedagoške akademije i u osmom razredu osnovne škole

Iz prethodne tabele je vidljivo da implementacija nastavnog predmeta Kultura religija varira u Federaciji. Zbog intervencije Katoličke crkve, većinsko hrvatski kantoni odbijaju da učestvuju u eksperimentalnom programu. Nasuprot tome, neki kantoni su u potpunosti prihvatili *Kulturu religija* pa je predmet dostupan u svakoj školi, naravno u zavisnosti da li se podučava u osnovnoj ili srednjoj školi.

Sljedeće stavke predstavljaju poteškoću za budućnost nastavnog predmeta Kultura religija:

- Nastavni plan i program Kulture religija se razlikuje od škole do škole,
- Ne postoje udžbenici ili standardizovani obrazovni materijal,
- Seminari za sadašnje i buduće nastavnike Kulture religija su ograničeni,
- Vlada malo ili nikako nadgleda ili pruža smjernice za podučavanje predmeta,
- Ako žele da uvedu Kulturu religija, škole se susreću sa već zahtjevnim nastavnim planom i programom.
- Vjerske zajednice, a najviše Katolička crkva, se protive predmetu.

Toledo vodeći principi o podučavanju o religijama i vjerovanjima u državnim školama (*The Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*) mogu biti vodič za nekonfesionalni nastavni plan i program vjeronauke. U njima se navode sljedeći razlozi za podučavanje o religijama i vjerovanjima:

Religije i vjerovanja su važne snage u životima pojedinca i zajednica i stoga imaju ogroman značaj za društvo u cjelini. Shvatanje ovih uvjerenja je neophodno ako ljudi pokazuju razumjevanje jedni za druge u našim različitim društvima i ako cijene značaj prava koja im garantuju zaštitu.

Učenje o religijama i vjerovanjima doprinosi stvaranju i razvoju samorazumjevanja, uključujući i uvažavanje vlastite religije ili vjerovanja. Učenje o religijama i vjerovanjima otvara vidike učenika

ka ispitivanju značenja i svrhe i izlaže učenika kritičkim etičkim pitanjima kojima se ljudska rasa bavi kroz istoriju.

Veliki dio istorije, književnosti i kulture je nejasno bez znanja o religiji i vjerovanju. Stoga je izučavanje o religijama i vjerovanjima bitan element dobro zaokruženog obrazovanja koji proširuje vidike, i daje uvid u kompleksnost i prošlosti i sadašnjosti.

Znanje o religijama može pomoći u promovisanju ponašanja koje podrazumjeva poštovanje drugog i jača društvenu koheziju. U ovom smislu, svi članovi društva, neovisno o njihovom uvjerenju, imaju koristi od znanja o sistemu religija i vjerovanja drugih,²

Toledo vodeće principe o podučavanju o religijama i vjerovanjima u državnim školama je potpisalo 56 država članica OSCE-a uključujući i Bosnu i Hercegovinu, što znači da je vjeronauka normativ obrazovanja u bosanskom društvu. Toledo principi su izrađeni kako bi doprinijeli boljem razumjevanju rastuće različitosti religija na svjetskom nivou i rastućoj prisutnosti religija u javnoj sferi. Oni su zasnovani na dva glavna načela: prvo, da postoji pozitivna vrijednost u podučavanju koja ističe poštivanje svačijeg prava na slobodu vjeroispovjesti i vjerovanja, a drugo, da podučavanje o religijama i vjerovanju može smanjiti štetna nerazumjevanja i stereotipe.

Iako Toledo principi nude pravilan pristup problemu nekonfesionalne vjeronauke, oni još uvijek nisu zaživio u okvirima vjeronauke u Bosni i Hercegovini.

Komparativna analiza zemalja regiona

Na području Balkana su se 90-tih godina prošlog vijeka dešavali nemiri. Glavna razlika između zemalja regiona i Bosne i Hercegovine je da one imaju monoteističko/etničko društvo. Ostale religijske/etničke pripadnosti su u ovim zemljama u manjini. Tako da su problemi u

² OSCE/ODIHR, acipi iz *Toleda o podučavanju o religijama i vjerovanjima u državnim školama, Varšava, 2007, str. 19.*

Hrvatskoj, Srbiji i Makedoniji drugačiji od problema u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina je jedinstvena po tom pitanju. Kao što je ranije napomenuto, u Bosni i Hercegovini postoje tri konstitutivne etničke grupe/vjerske zajednice, i sve se smatraju jednakim. Svima bi trebala biti dozvoljena sloboda vjeroispovjesti. Međutim, u svrhu ove studije, neophodno je imati pregled situacije u cijelom regionu da bi se izabralo najbolje rješenje za Bosnu i Hercegovinu.

U Republici Hrvatskoj, katolička vjeronauka je dio nastavnog plana i programa. Učenici koji izaberu da ne pohađaju nastavu iz vjeronauke mogu zahtijevati da se njihova nastava iz vjeronauke vrši preko njihove vjerske zajednice. Iako su mnoge nevladine organizacije radile sa učenicima i nastavnicima u cilju promoviranja 'obrazovanja za mir', hrvatska vlada je obeshrabrivala nastavnike da pohađaju ovakve seminare osim ako ih ne bi sankcionisali. U skladu s tim, vlada je organizovala samo nekoliko seminara vezano za temu, i nije došlo do značajnog poboljšanja.

Republika Srbija je u nastavni plan i program za prve razrede osnovnog i srednjeg obrazovanja uvela vjeronauku kao izborni predmet 2001. godine. Sedam religija je dobilo odobrenje da nude vjeronauku u školama. Uveden je nastavni predmet 'Građansko obrazovanje' za učenike koji odluče da ne pohađaju vjeronauku. Vjerske vlasti su kritikovale ovaj čin uz argument da naziv izbornog predmeta implicira da se građanske vrijednosti ne podučavaju na vjeronauci.

Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija je primjenila drugačiji pristup. 2000. godine planirano je uvođenje nastavnog predmeta Kultura religija, ali je njegova implementacija proglašena upitno ilegalnom. Kao rezultat, odlukom Ustavnog suda ukinuta je bilo kakva vjeronauka u državnim školama. Makedonska vlada od tada dodatno diskutuje o predmetu sa Pravoslavnom crkvom, ali do danas kompromis nije pronađen. Kotor Network je objavio da mnogi Makedonci zagovaraju uvođenje predmeta sličnog sadržaja kao što je Kultura religija da bi se bolje odrazila multireligijska strana Makedonije.

Tri veoma različita pristupa u tri zemlje, a svi se još uvijek preispituju i sva tri pristupa su još uvijek tema debate. Iz ovog pregleda je jasno da sve ove zemlje eksperimentišu sa vjeronaukom koja je za njih još uvijek neistraženo područje. Hrvatska je zauzela monoteistički pristup vjeronauci, i potpuno je zanemarila nekonzfesionalnu vjeronauku. Srbija je pokušala uključiti sve religije u konzfesionalnu vjeronauku kombinujući je sa kulturom religija kao izbornim predmetom. Ovo je izazvalo još više ispitivanja od strane vjerskih zajednica. Makedonija je sa druge strane potpuno ukinula vjeronauku i vratila se na početak, pokušavajući da pronađe način da uključi religiju u nastavni plan i program državnih škola. Svi primjeri ovih zemalja dokazuju da je vjeronauka vrlo osjetljivo i komplikovano pitanje koje se treba pažljivo rješavati uz dosta nadziranja i procjene da bi se pronašao najuspješniji model.

Uloga vlade?

Vlada Bosne i Hercegovine, sa entitetima i kantonima, ima indirektnu ulogu u pitanju vjeronauke. Vjerske zajednice su dobile pravo da po svojoj volji organizuju konzfesionalnu vjeronauku. Sa druge strane, primjena projekta Kultura religija je bila sa mnogo poteškoća, za što u najvećem slučaju treba kriviti samu vladu jer nije u potpunosti implementirala projekat. Drugi problem sa nastavnim planom Kultura religija je da je postavljen kao suprotan i 'eliminirajući' predmet konzfesionalnoj vjeronauci, što je od samog početka pogrešan koncept. Ideja Goethe instituta je da nastavni predmet Kultura religija bude dodatak konzfesionalnom vjerskom učenju. Da bi sve uključene strane bile zadovoljne, ministri obrazovanja treba da preuzmu aktivniju ulogu po pitanju vjeronauke.

Moguće opcije

U Bosni i Hercegovini trenutno nema ujedinenog sistema vjeronauke, bez obzira da li je konfesionalna ili nekonfesionalna, i to je problem sa statusom quo. Ova vrlo osjetljiva tema bi potencijalno mogla izazvati ozbiljan razdor jer je izbjegavaju i političari i stručnjaci. Vjeronauka u Bosni i Hercegovini mora podučiti učenike o njihovom porijeklu i porijeklu njihovih kolega da bi se dozvolilo razvijanje multikulturalne sredine u Bosni i Hercegovini. Trenutno stanje to ne omogućava. Nastavni predmet Kultura religija nije održiv jer stvara dodatni teret na već opterećen nastavni plan i program. Konfesionalna vjeronauka ne nudi uvid u religije regiona, i kao takva nije obuhvatna nastava koju bi trebali pohađati svi učenici. Mora se pronaći drugi model koji će dozvoliti da vjeronauka obuhvati i konfesionalni i nekonfesionalni pristup.

Opcije koje ova studija razmatra će ponuditi uvid u kompleksnost problema i osjetljivu prirodu mogućih rješenja. Jasno je da vjeronauka nije egzaktna nauka, nego varira u zavisnosti i od okruženja i od vremena implementacije. Kriteriji za moguće opcije su:

- Društvena prihvatljivost,
- Uključenost i kooperacija državnih i vjerskih institucija,
- Prilagodljivost nastavnih planova i programa,
- Troškovi/održivost,
- Nivo prihvaćenosti od strane učenika,
- Nivo prihvaćenosti od strane škole (direktor, nastavnici, administracija), i
- Primjenjivost.

1. opcija

Prva opcija bi bila da se zadrži status quo, tj. izabrati da se ne mjenja trenutna politika nego da se i dalje primjenjuje, ali da se uz nadzor i procjenu pokuša poboljšati. Pilot projekat OSCE-a Kultura religija je dovoljno prikazan u prethodnom dijelu. Još jednom,

problemi ovog pristupa su da se predmet razlikuje od škole do škole, nema udžbenika i standardiziranih materijala za nastavu, nema dovoljno seminara za sadašnje i buduće nastavnike Kulture religija, vlada ne pruža dovoljan uvid niti daje smjernice za podučavanje predmeta, škole koje treba da uvedu Kulturu religija već imaju zahtjevan nastavni plan i program. Ovi problemi otežavaju nastavnom predmetu Kultura religija da ga učenici i školske administracije ozbiljno shvate. Projekat Kultura religija se pokazao kao veoma skup ako se uzmu u obzir obuke nastavnika, primjena strategija, kao i da ministarstva obrazovanja u svakom kantonu i u svakom entitetu moraju proći kroz proces implementacije ovog projekta. Pored toga, dugo će trajati da se ovaj nastavni predmet uvede u svaku školu u Bosni i Hercegovini i da se pravilno nadgleda i procjenjuje. Činjenica je da sa trenutnim stanjem u kakvom se nalaze vladine institucije malo je vjerovatno da se može provesti bilo kakav tip nadzora, a da ne pominjemo procjenu ovog projekta. Najblaže rečeno bio bi to veliki zadatak. Pored toga, u slučaju Kulture religija, postoje dokazi da se vjerske institucije protive ovom vidu vjerskog obrazovanja; a sa druge strane, država je ograničila svoju uključenost u implementaciju ovog nastavnog predmeta.

2. opcija

Druga opcija bi bilo radikalno smjer djelovanja, a to je da se potpuno ukine vjeronauka iz državnih škola, kao što je već ranije opisano u slučaju Makedonije. U ovom slučaju bi sva odgovornost i kontrola za obrazovanje djece o religiji i vjerovanju bila u rukama vjerskih institucija, bez bilo kakve uključenosti državnih institucija. U tom slučaju država ne bi imala nikakav uvid u nastavne planove i programe, niti bi imala pravo glasa kada je u pitanju vjeronauka. Ova opcija ne bi dozvoljavala nekonfesionalnom vjeronauku, a samim tim bi najvjerovatnije bila izgubljena ideja o promovisanju vjerske tolerancije, uzajamnog razumjevanja i suživota. Ovo ne znači da same vjerske institucije ne bi uzele udio u razvoju multikulturalnog društva, ali bi oni imali ograničene resurse zato što bi fokus njihovog

učenja bila vjerska konfesionalna učenja. Ovo bi dalje omogućilo produbljenje vjerskog isključivanja većinskih grupa u Bosni i Hercegovini i ne bi stvaralo okruženje tolerancije i razumijevanja. Pored toga, Član 9 Zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini jasno navodi da je: *vjeronauka izborni i redovni predmet u osnovnom i srednjem obrazovanju*³, što znači da bi takvo djelovanje bilo neustavno i samim tim nezakonito.

3. opcija

Posljednja opcija bi bila pokušaj kreiranja simbioze konfesionalne i nekonfesionalne vjeronauke, gdje bi konfesionalna vjeronauka bila osvježena nekonfesionalnim predavanjima i radionicama. Ova vrsta obrazovanja ne bi uključivala dodatne časove u osnovnim i srednjim školama, nego bi uključili 'Kulturu religija' u nastavu konfesionalne vjeronauke. Nastavnici koji bi podučavali ovakvu nastavu bi već prošli obuku koju sami izaberu: to bi bili imami ili sveštenici koji predaju konfesionalnu vjeronauku; to bi bili nastavnici koji bi članovima drugih vjerskih grupa prenijeli znanje o svojoj religiji. To bi bili takozvani 'putujući sveštenici' koji bi radili u nekoliko škola koje bi im bile dodjeljene i za koje bi bili odgovorni. U ovom slučaju, vjerske institucije šalju svoje 'uposlenike' sa jasnim instrukcijama šta da kažu i kako da podučavaju u druge vjerske razrede. Ovo, naravno, ne bi bilo deduktivno podučavanje o vjerovanjima učenika, nego informisanje o njihovim vjerskim običajima i uvjerenjima sa ciljem predstavljanja religije u najboljem mogućem svjetlu.

Veoma važan aspekt ovog pristupa je da vjerske institucije neće biti ugrožene uvođenjem ovakve vrste podučavanja o religijama, sa njihovim vlastitim vjerskim predavačima, što nije slučaj sa predmetom *Kultura religija*, na koje vjerske institucije, a posebno Katolička crkva, imaju primjedbe. Ova opcija im pruža mogućnost da odlučuju o nekonfesionalnoj vjeronauci, o nastavnom planu i programu, o načinu na koji bi njihova religija bila predstavljena i o uposlenicima koji bi bili uključeni u proces.

Cilj je omogućiti učenicima da uče iz prve ruke o religiji razrednih kolega. Država bi dala upute vjerskim institucijama o metodologiji nastave a zauzvrat bi bila u mogućnosti da nadgleda šta se dešava u razredima vjeronauke, što ranije nije bio slučaj. Implementacija ne bi iziskivala dodatne napore škole, a država i vjerske institucije bi bile odgovorne.

Međutim, ovaj pristup takođe ima jedan nedostatak koji se ne smije zanemariti. Ova vrsta nastave ne bi uključivala djecu koja ne pohađaju konfesionalnu vjeronauku, a to bi stvorilo jaz. To znači da bi oni bili prepušteni sami sebi da izaberu vjeronauku koja im se sviđa, što nije adekvatno rješenje.

Ovo se takođe može prevazići. Ako uzmemo u obzir prednosti nastavnog predmeta *Kultura religija*, ovaj predmet se može koristiti kao dodatak za one koji nemaju nikakvu nastavu o religijama i koji izaberu da ne pohađaju časove konfesionalne vjeronauke.

³ Vlada BiH (2003) Okvir zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, Službene novine BiH, br. 18/03

Preporuke

Prethodni dijelovi studije nude pozadinu pitanja vjeronauke. Vjeronauka je kompleksno pitanje koje postavlja mnoge prepreke, posebno u kontekstu Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina je specifičan slučaj gdje pitanje nije problem manjina. Problem je u tri konstitutivna naroda (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) i u njihovim religijama (islam, pravoslavlje i katoličanstvo). Da bi se i pokušalo zblížiti ove narode da žive u okruženju tolerancije i razumjevanja, neophodno je pripremiti buduće generacije za multikulturalno društvo u pravom smislu te riječi. Samo tada se može pristupiti pravima manjina u Bosni i Hercegovini na nediskriminirajući način.

Iako možda postoje druga prihvatljiva rješenja ovog problema, simbioza ili spajanje konfesionalne i nekonfesionalne vjeronauke bi bila najprimjenjivija opcija od svih ponuđenih u prethodnom poglavlju. Ovo bi omogućilo obuhvatnu vjeronauku za učenike koji pohađaju časove i koji dozvoljavaju komparativno viđenje religije i vjerovanja. Ova opcija nudi sljedeće:

- Predavači bi prošli obuku u skladu sa Toledo principima podučavanja o religijama i vjerovanjima u državnim školama,
- Predavanja ne bi bila iz udžbenika nego sa slajdova za prezentacije i prospekata,
- Vjerske institucije bi dostavile preporuke o metodologiji ove vrste vjeronauke,
- Državne institucije bi imale mogućnost da nadgledaju i kontrolišu nastavu da bi se održao nivo kvalitete i tolerancije,
- Procjenu bi vršila nepristrasna agencija koja bi ponudila uvid u moguća ograničenja. Ova ograničenja bi bila prevaziđena zajedničkim naporima državnih i vjerskih institucija.

Ova opcija bi bila implementirana kroz 10 pilot projekata u srednjim školama širom Bosne i Hercegovine, podjeljenih između dva entiteta. Srednje škole su posebno izabrane iz razloga što su u uzrastu od 14-18 godina učenici u mogućnosti kritički razmišljati

i rezonovati probleme postavljene ispred njih. U svakom entitetu bi tri pilot projekta bila implementirana u urbanom području, a dva u ruralnom. Razlog za ovo je taj što ruralna područja imaju veći procenat monoteističke religije/etničke grupe, nego je slučaj u urbanim sredinama i kao takvi trebaju biti predstavljeni mnogo jasnijom slikom tokom faze evaluacije. Tri vjerska službenika iz tri religije (katoličanstvo, islam i pravoslavlje) će biti izabrani da putuju iz jednog mjesta u drugo i da održe predavanje i radionicu o svojoj religiji. Kao rezultat toga svaki razred bi imao diskusiju gdje bi učenici mogli postavljati pitanja i nuditi komparativno viđenje religije koja je tema razgovora i svoje vlastite religije.

Državne institucije i vjerske zajednice bi direktno uzele učešće u ovoj opciji. Državne institucije koje bi bile uključene su Ministarstvo civilnih poslova u Bosni i Hercegovini (kao dio zakonodavnog okvira), entitetska ministarstva obrazovanja (kao izvršni ogranak koji bi na sebe preuzeo implementaciju pilot projekta), kao i kantonalni i općinski sektori za obrazovanje. Općinski nivoi vlasti bi vršili nadzor efikasnosti pilot projekta i izvještavali bi entitetska ministarstva.

Sa druge strane, vjerske zajednice bi ponudile nastavne planove i programe koji se odnose na ono što oni smatraju neophodno da bi prezentovali i podučavali druge dvije vjerske grupe o svojim vjerskim ubjeđenjima, i takođe bi izabrali svećenike iz svojih redova koji bi podučavali ove razrede. Ovo je neophodno prije svega zbog logistike, jer su svećenici najbolji stručnjaci u podučavanju o svojoj vlastitoj religiji. S druge strane, ovo je mogućnost da se izgradi povjerenje među religijskim institucijama i vladom, i šansa za njih da izgrade trajni odnos kroz ovaj pilot projekat. OSCE može organizovati obuku nastavnika za obrazovanje na temu religije slijedeći Toledo principe. Ovo bi takođe bila još jedna šansa da se poprave pokidane veze jer postoje tenzije između OSCE-a i vjerskih institucija baš zbog pitanja vjeronauke. Izgradnja povjerenja između vjerskih institucija i međunarodne zajednice će takođe učvrstiti veze i omogućiti suradnju na rješavanju drugih pitanja.

Ovaj pilot projekat bi se primjenjivao godinu dana prije nego bi se uradila procjena napretka. Najefikasnije bi bilo kada bi procjenu obavila treća strana – nepristrasna agencija, da bi se procjenio tačan rezultat i uticaj spajanja konfesionalne vjeronauke sa nekonfesionalnom vjeronaukom.

Konačno, nakon procjene, i u skladu sa rezultatima, vjerske zajednice i vlada bi imali obavezu da dalje implementiraju i proširuju ovaj pilot projekat. Ovo bi uključilo sve zainteresovane strane, a pored toga, stvorila bi nove mreže za druga pitanja. Otvoreni umovi učenika izabranih srednjih škola, koji bi mogli posvjedočiti o raznim sličnostima i razlikama između religija, i da ti učenici uvide da nisu drugačiji od svojih kolega iz druge sredine je najvažniji rezultat pilot projekta. To bi stvorilo platformu za razvoj atmosfere razumjevanja i tolerancije, što je i bio prvobitan cilj ovih pilot projekata.

Zaključak

Na kraju, veoma je inspirativan primjer iz svakodnevnice i dokaz da je upravo ova opcija predstavljena u ovoj studiji kao najpogodnija za ovo podneblje prenesena u zbilju. Vijest koja je došla iz Livna u periodu dok je ova studija došla do samog završetka, samo je dodatno podržala tezu iz preporuke o opcijama za vjersko obrazovanje. U dva odjeljenja petih razreda Osnovne škole „Fra Lovro Karaula“ održan je zajednički čas vjeronauke iz sve tri monoteističke religije u Bosni i Hercegovini. Predavači su bili livanjski župnik fra Marko Gelo, paroh Željko urica i imam Samir onlagić. Voditeljica ovog projekta je bila psihologinja Jasminka Borković. Dječija pitanju na ovom času su bila u isto vrijeme naivna i od najtežeg teološkog značaja, kao na primjer: „Je li Bog vremenski i prostorno ograničen, zašto je Bog žrtvovao svog sina i je li se zlo moglo pobijediti na drugi način, može li se Bogu moliti samo u crkvi i u džamiji?“ Atmosfera u učionici je bila puna poštovanja i dobronamjernih istupa i pitanja, a interakcija između predavača i učenika je bila intenzivna i otvorena. Iako ovaj primjer nije *verbatim* isti kao prijedlog ove studije, on samo potvrđuje da postoji mogućnost i prilika da se ovakva inicijativa realizuje. U ovom slučaju su učestvovala i vjerske zajednice sa postavkom svojih vjeroučitelja u razred sa učenicima osnovne škole, i vladine institucije, konkretnije Ministarstvo obrazovanja koje je dopustilo takvu inicijativu. Prema tome, saradnja je sasvim moguća i može samo doprinijeti generalnom poboljšanju uslova za vjersko obrazovanje u Bosni i Hercegovini.

Uz to, inicijativu su pozdravili i mediji, koji su istovremeno najveći protivnici vjerskog obrazovanja. Po pisanju političkog magazina *Dani* (20. 03. 2009. godine): „... u okolnostima u kojima religije i njihovi predstavnici mnogo češće produbljuju društvenu podijeljenost i nesklad, livanjski svećenici, uprava škole i voditeljica projekta predstavljaju izvanredan izuzetak i zaslužuju svaku pohvalu.“

Bibliografija

Cohen, Louis; Manion, Lawrence; Morrison, Keith, *Research Methods in Education*, 5th edition, London, RoutledgeFalmer.

Green, Judith L.; Camilli, Gregory; Elmore, Patricia B.; Skukauskaite, Audra; Grace, Elizabeth, *Handbook of Complementary Methods in Education Research*, Routledge, 2006

Haynes, Charles C., *Finding Common Ground: A First Amendment Guide to Religion and Public Education*, The Freedom Forum First Amendment Center, 1995, Vanderbilt University.

Štipan, Machaee, *Islamsko obrazovanje u postkomunističkom Balkanu u periodu od 1990 do 2005. godine (Islamic Education in the Post-Communist Balkans in the Period from 1990 to 2005)*, Novi Muallim, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 33/2008.

Taylor, Charles; Drees, Willem B. & Sjoerd van Koningsveld, Pieter, *Multiculturalism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Thompson, Penny (2005) *Whatever Happened to Religious Education?*, The Lutterworth Press, Cambridge.

The Study of Religion and the Training of Muslim Clergy in Europe: Academic and Religious Freedom in the 21st Century (2008) Leiden University Press, Leiden.

Open Society Foundation Bosnia & Herzegovina and ProMENTE Social Research Sarajevo *Education in Bosnia and Herzegovina: What are we teaching our children?* Content Analysis of all School Textbooks in Geography, History, Language and Religion,.

Međureligijsko vijeće u Bosni i Hercegovini (Interreligious Council in Bosnia-Herzegovina), *Izveštaj o stanju Prava na slobodu vjere u Bosni i Hercegovini* (novembar 2006 – decembar 2007), Sarajevo, 2008.

Government of BH (2003) Framework Law on Primary and Secondary Education in Bosnia-Herzegovina, Official Gazette of Bosnia-Herzegovina, No. 18/03
Government of BH (2004) Law on Freedom of Religion and Legal Position of Churches and Religious Communities in BiH, Official Gazette of Bosnia-Herzegovina, No. 5/04.

OSCE/ODIHR (2007) *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*, Warsaw.

UNCRC (2004) *Izveštaj nevladinih organizacija o stanju prava djece BiH*

http://www.katolici.org/dogadjanja.php?action=c_vidi&id=2536

http://www.mrv.ba/upload/Monitoring_BOS.doc

http://www.mrv.ba/shared_moral_commitement.pdf

http://www.islamskazajednica.org/index.php?option=com_ezine&task=read&page=2&category=11&article=1497

<http://www.glassrpske.com/vijest/2/novosti/7469/lat/Srpski-narod-vraca-se-vjeri-svojih-predaka.html>

www.bhdani.com

<http://www.oscebih.org/documents/9906-eng.pdf>

Preispitivanje modela religijskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini

Emina Abrahamsdotter

Religijsko obrazovanje u Bosni i Hercegovini je konfesionalne prirode. Uvedeno je u sistem javnog obrazovanja, bez javne debate ili uključivanja roditelja. Ipak, neka istraživanja nagovještavaju, a vjerske zajednice uvjeravaju da velika većina roditelja podržava konfesionalni model podučavanja religija. Ovo istraživanje detaljno ispituje razloge zbog kojih roditelji podržavaju konfesionalno religijsko obrazovanje u osnovnim školama, kao i njihove stavove o pitanju predmeta Kultura religija. Trenutni jednoreligijski model predstavlja niz izazova. Učenici se razdvajaju na časovima religijskog obrazovanja prema vjerskim i etničkim linijama i njihovo znanje o religiji ograničeno je na izučavanje njihove vlastite religijske tradicije. Neki učenici su isključeni iz religijskog obrazovanja i nije im pružena smisljena alternativa. Ključni empirijski rezultati pokazuju da se podrška roditelja trenutnom modelu religijskog obrazovanja odnosi na pitanja identiteta, pitanje pripadnosti i nedostatka smislenih alternativa ponuđenom modelu religijskog obrazovanje. Svi su roditelji, također, izrazili pozitivan stav o Kulturi religija zbog znanja, društvene inkluzije i mira u državi. Ova studija zagovara religijsko obrazovanje zasnovano na četiri osnovna stuba obrazovanja UNESCO-a i Toledo vodećim principima o podučavanju o religijama i vjerovanjima u državnim školama. Studija, također, raspravlja o tri moguće političke opcije zagovarajući model međureligijskog obrazovanja u

državnim školama koji afirmira i uključuje sve učenike bez obzira na njihovu religijsku pripadnost. Sačinjen je niz preporuka za tvorce politika, vjerske zajednice i roditelje.

Uvod

Problem i metode istraživanja

Da li političku elitu zanima šta roditelji misle o religijskom obrazovanju u državnim školama? Imaju li roditelji dovoljno informacija, znanja i prilika za raspravu o ovom pitanju? Da li im je ponuđena ikakva smislena i razumna alternativa trenutnom modelu jednoreligijskog podučavanja? U bivšoj Jugoslaviji je religijsko obrazovanje bilo u potpunosti zabranjeno u sistemu javnog obrazovanja od 1952. godine. Tada se roditelji o ovome nisu ništa pitali. Jedino religijsko obrazovanje koje je bilo omogućeno bilo je ono koje se organiziralo u parohijskim crkvama i džamijama i bilo je isključivo konfesionalno. Trenutna situacija u Bosni i Hercegovini je bitno drugačija. Od 1993. godine, od sredine rata u BiH, religijsko obrazovanje je prisutno u sistemu javnog školstva. Opet se roditelji o ovome nisu ništa pitali. Iako nemamo detaljna istraživanja o stajalištima roditelja o religijskom obrazovanju, neke prethodne kvantitativne analize, koje je proveo *Fond otvoreno društvo BiH* i predstavio ih u svojoj publikaciji *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu?*, pokazuju da velik broj roditelja podržava konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama. Zašto je to tako? Kakva mišljenja roditelji stvarno imaju o religijskom obrazovanju? Ova studija pokušava razumjeti pozadinske razloge za roditeljsku podršku konfesionalnom religijskom obrazovanju, raspravlja o posljedicama trenutnog modela religijskog obrazovanja i predlaže neke moguće alternative. Raspravlja, također, i o interesu i spremnosti roditelja da podrže nekonfesionalni školski predmet kao alternativu. Na kraju studija, također, predstavlja tri moguće opcije i iznosi niz konstruktivnih preporuka relevantnim interesnim stranama kao što su donosioci političkih odluka, vjerske zajednice i roditelji, kako bi se ponovno razmatrile trenutne politike o religijskom obrazovanju u Bosni i Hercegovini.

Podaci za ovu studiju su sakupljeni i iz primarnih i iz sekundarnih izvora. Krajem 2008. i početkom 2009. godine obavljeno je osamnaest dubinskih, nestruktuiranih

intervjuja ili fokusiranih intervjuja sa roditeljima. Za razliku od kvantitativnih anketa, intervjui pružaju dobar uvid u mišljenja, vrijednosti, stavove i osjećaje ljudi (May 2001, str. 120) i daju nam mogućnost za ono što Weber naziva *Verstehen*. Njihov otvoreni karakter može otkriti šta roditelji misle o religiji u obrazovanju i kako tumače njeno značenje i vrijednost. Ovaj metod istraživanja i vrsta intervjuja mogu, također, olakšati bolje razumijevanje procesa kojim su roditelji usvojili svoje određeno stajalište o podučavanju religije u javnim školama, te prepoznati izvore u ovom procesu koji su uticali na formiranje njihovog stajališta. Uz pomoć intervjuja želim sagledati ovo pitanje "očima roditelja" (Bryman 2004, str. 279). Kao što to Bryman sugerira (2004, str. 280) problem istraživanja se mora razumijeti i protumačiti iz njihove vlastite perspektive. Da bi se razumjeli društveni postupci, moramo shvatiti značaj koji sudionici pridaju svojim postupcima. Uz to, Bryman naglašava bitnost opisivanja i razumijevanja konteksta u kojem se određeni društveni postupak odvija.

Intervjui su održani u Sarajevu, Mostaru, Donjem Vakufu, Bugojnu i Banja Luci. Većina intervjuja je organizirana u Federaciji Bosne i Hercegovine gdje je religijsko obrazovanje u vidu vjeronauke u osnovnim školama izborni predmet, što nije slučaj u Republici Srpskoj. Sagovornici su bili, petnaest žena i tri muškarca, različitog nivoa obrazovanja - od niskog do visokog. Svi roditelji su rekli da su vjernici. Uz to, pregledani su i bitni zakoni, istraživanja i izvještaji.

Polazna tačka: UNESCO-vi stubovi obrazovanja i Toledo principi

Ova studija raspravlja o religijskom obrazovanju u državnim školama u Bosni i Hercegovini i u odnosu na moderno obrazovanje općenito i u odnosu na podučavanje o religijama i vjerovanjima konkretno. Krenula sam od ideje sveobuhvatnog obrazovanja zasnovanog na četiri osnovna stuba obrazovanja, kao što je to predloženo u izvještaju koji je objavila Obrazovna, naučna i kulturna organizacija Ujedinjenih

nacija (UNESCO) 1996. godine pod nazivom *Sposobnost učenja: Naše skriveno blago*, i takozvanim *Toledo vodećim principima o podučavanju o religijama i vjerovanjima u javnim školama*, koji nam pružaju korisne smjernice o tome kako podučavati o religijama. Četiri stuba obrazovanja odnose se na *učenje da bi se postiglo znanje, učenje da bi se djelovalo, učenje kako bi se živjelo zajedno i učenje za čitav život*. Oni su svi međusobno povezani i podjednako važni, a obrazovanje je shvaćeno kao proces koji traje čitav život i koji je povezan sa životom. Shvatanje sveobuhvatnog obrazovanja zasnovanog na ova četiri stuba je detaljno opisano u slijedećem citatu:

“Neke od karakteristika u vezi sa ovim su: solidarnost, odlučnost, kreativnost, istrajnost, raznolikost, zajednica, rizici. Sveobuhvatno obrazovanje posmatra osobe kao potpuna bića; okrenuto je procesu, dinamično, eksperimentalno, inovativno, stvara odnose, inkluzivno je, daje život; prihvata različitosti, zasnovano je na kontekstu . . . sveobuhvatno obrazovanje znači pomoći u ostvarenju mogućnosti, u osnaživanju; ono omogućava ljudima da uzmu svoj život pod kontrolu. U svemu tome, cjelovito obrazovanje mora biti međureligijsko, međukonfesionalno, međugeneracijsko i međudisciplinarno, a metodologija koja se koristi predstavlja pristup koji je usmjeren na dijalog i kvalitet, pridavanje pažnje procesu i usmjerenost kako na pojedinca tako i na zajednicu (Schreiner 2005, str. 31).”

Sve u svemu, mogli bismo reći da religijsko obrazovanje ne primjenjuje ni jedan od gore predstavljenih stubova obrazovanja, ili barem ne u onoj mjeri koja je potrebna unutar sveobuhvatnog obrazovanja. Učenje da bi se postiglo znanje obično se svodi na učenje podataka i koncepata o islamu ili kršćanstvu i često se posmatra kao primarni cilj. Učenje da bi se djelovalo obično se svodi na molitve i vjerske rituale. Učenje kako bi se živjelo zajedno, izgleda, nije u fokusu trenutnog religijskog obrazovanja, a to je ozbiljno pitanje koje je neophodno uključiti. Takav pristup u religijskom

Osnovni stubovi obrazovanja	Objašnjenje
Učenje da bi se postiglo znanje	Učenje <i>da bi se postiglo znanje</i> ne tiče se usvajanja određene količine određenih podataka, već sticanja vještina za ovladavanje znanjem.
Učenje da bi se djelovalo	Učenje <i>da bi se djelovalo</i> odnosi se na razvoj životnih vještina kao što su vještine komuniciranja, sposobnost rada u timu, vještine rješavanja problema i vještine upravljanja sukobima.
Učenje kako bi se živjelo zajedno	Učenje <i>kako bi se živjelo zajedno</i> uključuje otkrivanje drugih i djelovanje ka zajedničkim ciljevima. Ovo znači da neko mora prvo upoznati sebe prije nego postane sposoban da razumije druge, ali isto tako, razumijevanje drugih veoma doprinosi sopstvenom razvoju.
Učenje za čitav život	Učenje <i>za čitav život</i> znači da bi obrazovanje trebalo ohrabrivati individualno, kritičko razmišljanje i pomoći učenicima i učenicama da stvore vlastite sudove. Samo će ovako pojedinac i pojedinka biti sposobni da odrede šta je ispravno uraditi u određenim situacijama. Ovo se, također, odnosi na naš odnos sa zajednicom.

obrazovanju bi onda aktivno uključivao borbu protiv nacionalizma, rasizma, netolerancije i neznanja, djelujući u interesu mira i stabilnosti. Ovi stubovi obrazovanja bi, ukoliko bi se primijenili na religijsko obrazovanje u državnim školama, doprinijeli promjenama *“iz uskogrudnog nacionalizma u univerzalizam, iz etničkih i kulturoloških predrasuda u toleranciju, razumijevanje i pluralizam, iz autokratije u demokratiju u svojim raznim oblicima, te iz tehnološki podijeljenog svijeta, u kojem je visoka tehnologija privilegija nekolicine, u tehnološki ujedinjen svijet”* (Delors 1996, str. 141).

Uz UNESCO-ova četiri osnovna stuba obrazovanja, koristim se, također, takozvanim *Toledo vodećim načelima o podučavanju o religijama i vjerovanjima u javnim školama* koji su razvijeni kako bi se “doprinijelo poboljšanom shvatanju rastuće vjerske raznolikosti svijeta i rastućeg prisustva vjere u javnoj sferi. Njihova osnova zasniva se na dva suštinska principa: prvom,

Tabela 1:
Četiri osnovna stuba obrazovanja prema UNESCO-u¹.

¹ Ovaj izvještaj je dostupan na: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/15_62.pdf

da postoji pozitivna vrijednost u podučavanju koje naglašava poštovanje *svačijih* prava na slobodu vjere i vjerovanja, i drugom, da podučavanje o religijama i vjerovanjima može umanjiti štetne nesporazume i stereotipe“ (Toeldo vodeća načela 2007, str. 2).

Vodeća Toeldo načela zasnivaju se na slijedećim konačnim zaključcima:

Tabela 2:
Vodeći principi iz
Toleda o podučavanju o
religijama i vjerovanjima²

1. Znanje o religijama i vjerovanjima može ojačati shvatanje važnosti poštivanja svačijeg prava na slobodu vjeroispovjesti ili vjerovanja, njegovanje demokratskog građanskog prava, promoviranje razumijevanja društvenih različitosti i, u isto vrijeme, jačati društvenu koheziju.
2. Znanje o religijama i vjerovanjima ima vrijedan potencijal za smanjivanje sukoba koji su zasnovani na nedostatku razumijevanja za vjerovanja drugih i za ohrabrivanje poštivanja njihovih prava.
3. Znanje o religijama i vjerovanjima je vrlo važan dio kvaliteta obrazovanja. Kvalitetno obrazovanje podrazumjeva dobro poznavanje historije, književnosti i umjetnosti te pomaže u proširivanju kulturološkog vidokruga pojedinca i pojedinke i produbljuje shvatanje o kompleksnosti prošlosti i sadašnjosti.
4. Podučavanje o religijama i vjerovanjima je najefikasnije kada se kombinira sa naporima da se osnaži poštivanje prava drugih, čak i kada postoji neslaganje o religijama ili vjerovanjima. Pravo na slobodu vjeroispovjesti ili vjerovanja je univerzalno pravo i sa sobom nosi obavezu zaštite prava drugih, uključujući i poštivanje dostojanstva svih ljudskih bića.
5. Lična religijska (ili nereligijska) uvjerenja pojedinca i pojedinke ne pružaju dovoljan razlog za isključenje osobe iz podučavanja o religijama i vjerovanjima. Najvažnije što bi trebalo razmotriti u vezi sa ovim se odnosi na stručno znanje, kao i za osnovni odnos prema ljudskim pravima ili predanost ljudskim pravima uopćeno, te slobodi vjeroispovjesti ili vjerovanja posebno.
6. Potrebno je prilagođavanje politika djelovanja kao odgovor na posebne religijske potrebe kako bi se izbjeglo kršenje prava na slobodu vjeroispovjesti ili vjerovanja. Čak i kada nisu izričito neophodna u smislu zakona, takva prilagođavanja i fleksibilnost doprinose izgradnji ambijenta tolerancije i uzajamnog poštivanja.
7. Kada je predmet koji podučava o religijama i vjerovanjima obavezan i pri tom se predaje na zadovoljavajuće neutralan i objektivan način, zahtijevanje prisustva na tim časovima ne predstavlja kršenje slobode vjeroispovjesti i vjerovanja (iako je državama ostavljena mogućnost djelimičnog ili potpunog ograđivanja od ovakvih postavki).

² Ova knjiga je dostupna na: http://www.osce.org/publications/od-ih/2007/11/28314_993_en.pdf

Ključni rezultati

Roditelji podržavaju konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama iz niza razloga. Tokom intervjua su prepoznati ključni razlozi koji su izloženi u tabeli:

porijeklom skrenuli su pažnju na pitanje pritiska koji vrše lokalni predstavnici katoličke crkve. Roditelji sa pravoslavnom porijeklom, koji žive u Republici Srpskoj, izrazili su veliko nezadovoljstvo činjenicom da je religijsko obrazovanje tamo obavezno za svu djecu pravoslavne ispovijesti.

Razlozi za podržavanje religijskog obrazovanja prema riječima roditelja	Prikazivanje postojećeg problema
Roditelji žele da njihova djeca razviju religijski identitet. Neki od roditelja su povezali svoja bolna ratna iskustva sa nedostatkom dovoljno jakog religijskog identiteta koji se sada mora ojačati. Podrška se, također, objašnjava činjenicom da je religijsko obrazovanje bilo marginalizirano u bivšoj Jugoslaviji.	Religijsko obrazovanje je pitanje identiteta.
Roditelji misle da ne postoji predmet koji je smisljena alternativa religijskom obrazovanju. Također, podržavaju religijsko obrazovanje zato što ga podržavaju i druge vjerske skupine i zato što ga većina učenika i učenica pohađa. Uz to, roditeljima nije dato dovoljno informacija o razlici između konfesionalnog i nekonfesionalnog pristupa podučavanja o religiji.	Religijsko obrazovanje je problem izbora (ili nedostatka izbora).
Roditelji žele da njeguju osjećaj pripadnosti zajednici i da prenesu svoju tradiciju na djecu. Roditelji, također, žele da povećaju znanje svoje djece o vlastitoj vjeri. Vjeruju da religijsko obrazovanje u sistemu javnog školstva daje religijskom obrazovanju autoritet i legitimnost.	Religijsko obrazovanje je pitanje pripadanja i tradicije.
Roditelji vjeruju da će religijsko obrazovanje poboljšati moralne vrijednosti njihovog djeteta i društva općenito.	Religijsko obrazovanje je pitanje morala.

Ključni rezultati sugeriraju da su pozadinski razlozi za podržavanje religijskog obrazovanja u državnim školama, uglavnom, povezani sa pitanjem identiteta i pripadanja, ali, također, i sa nedostatkom bilo kakvih smislenih alternativa. Zapanjujući rezultat kod sagovornika sa niskim nivoom obrazovanja bio je značajni nedostatak znanja o religiji općenito, njenom značenju i funkcijama. Čak i znanje o njihovoj vlastitoj religiji je često površno i obično ograničeno na molitve i zajedničke vjerske rituale. Takvo neznanje ograničava sposobnost osobe da shvati i razmišlja o prednostima i nedostacima trenutnog modela religijskog obrazovanja. Ovo nalaže potrebu za konkretnijom javnom debatom na lokalnom nivou, nivou koji je blizak roditeljima. Još jedan dominantni rezultat koji je uočen je strah, naročito kod sagovornika muslimanskog porijekla, zasnovan na ranijim iskustvima, obično povezan sa prošlim ratom. Mnogi sagovornici su pojasnili svoje stajalište pozivajući se na gubitak bliske osobe, imovine i lično iskustvo nasilja. Također su izrazili strah za budućnost i vjeruju da će dopuštajući svojoj djeci da pohađaju konfesionalno religijsko obrazovanje pomoći da ona očuvaju svoj posebni vjerski i etnički identitet. Roditelji sa katoličkim

Bitno je naglasiti dva dodatna rezultata. Jedan od njih je u vezi sa činjenicom da su svi roditelji-sagovornici bili otvoreni i da su odobravali da njihova djeca uče o drugim religijama i zajedno sa učenicima različitog religijskog i nereligijskog svjetonazora. Ovo nije bilo očekivano jer postoji opće uvjerenje da roditelji vjernici ne podržavaju nekonfesionalno podučavanje o religiji. Mnogi roditelji su, također, prepoznali rizike trenutnog modela jednoreligijskog podučavanja u odnosu na mir, stabilnost i integraciju države. Još jedan bitan rezultat, a vezan za ovo je da većina roditelja šalje svoju djecu na religijsko obrazovanje koje se organizira u vjerskim zajednicama pošto smatraju da je znanje koje stiču o svojoj vjeri u državnim školama nedovoljno. Ovo je paradoks jer znači da količina religijskog obrazovanja koja je danas omogućena u državnim školama - što vjerske zajednice zahtijevaju i za šta se strastveno bore - ne ispunjava u potpunosti očekivanja roditelja vjernika.

Tabela 3:
Ključni rezultati koji su uočeni tokom intervjua

Religijsko obrazovanje u Bosni i Hercegovini

Od početka 1991. godine državne vlasti i vjerske zajednice su započele oblikovanje religijskog obrazovanja u državnim školama za sve konfesije u državi. Ova inicijativa je dovela do "Plana i programa islamske, pravoslavne, katoličke, jevrejske i adventističke vjeronauke" 1994. godine. Religijsko obrazovanje u vidu vjeronauke kao školskog predmeta je uvedeno u državne škole tokom rata zakonom Republike Bosne i Hercegovine. Taj zakon je, potom, 1996. godine prenesen u postdejtonske ustavne strukture. Vjeronauka je uređena Zakonom o slobodi religija i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini usvojenim 2004. godine. Zakon određuje pravo sve djece na vjeronauku i naglašava odgovornost i pravo vjerskih zajednica na primjenjivanje vjeronauke unutar sistema javnog školstva. Član 4 navodi:

... Svako ima pravo na vjersku pouku, koju će obavljati samo osobe koje na tu službu imenuje službeno tijelo ili predstavnik njegove Crkve ili vjerske zajednice, kako u vjerskim ustanovama tako u javnim i privatnim predškolskim ustanovama i osnovnim školama i višim razinama obrazovanja

Uz to, postoji i *Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju* koji važi u čitavoj državi, kao i zakoni o obrazovanju u svim kantonima. U tekstovima ovih zakona vjeronauka zauzima značajno mjesto i članovi koji se tiču vjeronauke obično se nalaze na početku zakona, zajedno sa članovima koji reguliraju jezike u školi. U svrhu ovog istraživanja korisno je citirati Član 9 *Okvirnog zakona* koji navodi: "Škole će unaprijediti i štiti vjerske slobode, toleranciju i kulturu dijaloga u BiH". Citirane odredbe ova dva zakona je, čini mi se, teško uskladiti i sprovesti u stvarnosti.

U trenutnom sistemu državne škole moraju ponuditi religijsko obrazovanje učenicima koji pripadaju određenoj vjerskoj tradiciji, zasnovanu na normativnoj teologiji i uz

konfesionalni pristup. U Federaciji Bosne i Hercegovine ovaj školski predmet je izborno-obavezan, što znači da roditelji imaju priliku birati i da, kada jednom pristanu, njihovo dijete mora pohađati konfesionalno religijsko obrazovanje tokom ostatka osnovnog obrazovanja. U Republici Srpskoj religijsko obrazovanje je obavezno za sve učenike tokom osnovnog obrazovanja i ni roditelji ni učenici nemaju izbora. Crkve i vjerske zajednice imaju veliki uticaj na religijsko obrazovanje i one su odgovorne za izradu nastavnog plana kao i za imenovanje nastavnog kadra. Obično se vjeronauka održava jedan čas sedmično, ali u nekoliko kantona državne škole omogućuju dva časa sedmično. Bosanskohercegovački zakoni pružaju mogućnosti za slične varijante i sa drugim predmetima koji bi bili alternativa vjeronauci. Ovo je, međutim, često teško provodivo u stvarnosti, uglavnom zbog nedostatka iskrene volje školskog rukovodstva da učenicima pruži smislaonu alternativu konfesionalnom religijskom obrazovanju.

Uz to, bitno je naznačiti da u oba entiteta ulogu školske inspekcije provode sama ministarstva ili ministarstva putem Pedagoških zavoda. Ovaj politički uticaj na izvršnu vlast političkog sistema zasigurno nije dio dobrih praksi vlasti po kojima je predviđeno razdvajanje politike i javne uprave u najboljem interesu svih (Funkcionalni pregled javne uprave sektora obrazovanja u BiH 2005, str. 9). Zakonski okvir i politički uticaj na škole putem inspekcija bitni su da bi se shvatio kontekst u kojem roditelji donose svoje odluke.

Religijsko obrazovanje u državnim školama može se organizirati u skladu sa različitim modelima³. Nekada je organizacija religijskog obrazovanja isključiva odgovornost državnih vlasti, nekada vjerskih zajednica, a nekada oni dijele odgovornost za religijsko obrazovanje po principu saradnje. Međutim, najčešća podjela leži između konfesionalnog i nekonfesionalnog modela religijskog obrazovanja. Njihove glavne karakteristike predstavljene su u slijedećoj tabeli.

Uz to, međunarodna zajednica, zajedno sa bosanskohercegovačkim vlastima, organizirala je uvođenje predmeta pod nazivom *Kultura religija* kao

³ Za detaljan komparativan pregled vidi "Religija i školovanje u otvorenom društvu", str. 42 - 48.

Konfesionalno religijsko obrazovanje	<ul style="list-style-type: none"> • Želi oblikovati religijski identitet vjernika i vjernica • Podučava za religiju • Sadržaj pripada jednoj vjerskoj tradiciji i zasnovan je na normativnoj teologiji • Ciljani su samo učenici i učenice koji pripadaju toj određenoj vjerskoj zajednici • Uključuje vjerske rituale, molitve, simbole, itd. • Obično je izborno • Organiziraju je i sprovode vjerske zajednice
Nekonfesionalno religijsko obrazovanje	<ul style="list-style-type: none"> • Primarni cilj je prijenos znanja i vrijednosti • Podučava o religiji • Sadržaj je zasnovan na objektivnijem naučnom znanju • Obično je obavezno za svu djecu • Ne uključuje rituale, molitve, simbole, itd. • Organiziraju je i provode državne vlasti

Tabela 4:
Glavne razlike između konfesionalnog i nekonzfesionalnog pristupa religijskom obrazovanju

pilot-projekat u nekim državnim školama širom zemlje. Ovaj predmet ima nekonzfesionalni pristup i podučava sve učenike i učenice o vjerovanjima i praksama većih religija koje su prisutne u Bosni i Hercegovini. Sprovođenje ovog pilot-projekta počelo je 2004. godine, ali njegovi počeci naziru se još na *Konferenciji ministara obrazovanja Bosne i Hercegovine* koja je održana 2000. godine. Na ovoj su se konferenciji entitetski ministri obrazovanja obavezali na niz ključnih reformi obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Oni su izjavili da bi se **“obrazovanje trebalo koristiti za spajanje (zajednica) i da one međusobno žive u toleranciji.”** Potvrđeno je da se kulturološko i lingvističko naslijeđe svih naroda u državi mora priznati i poštivati, njegujući u isto vrijeme **“međukulturalno razumijevanje i komunikaciju”**. Jedan konkretan način za ovo bilo bi uključivanje “podučavanje o svim većim religijama koje se prakticiraju u Bosni i Hercegovini.” (OSCE-ov Izvještaj o statusu pilot predmeta *Kultura religija*, 2007)⁴.

Primjena pilot-projekta uveliko se razlikovala širom države. Predmet *Kultura religija* organiziran je kao alternativna, dodatna ili vannastavna aktivnost. U Republici Srpskoj predmet je obavezni dodatak uz konfesionalno religijsko obrazovanje i nudi se u devetom razredu osnovne škole. Trenutno 13 škola podučava *Kulturu religija*. U Federaciji BiH se situacija u vezi sa ovim

pitanjem razlikuje. Kantoni u kojima su Hrvati većinsko stanovništvo odbili su da učestvuju u ovom pilot-projektu pošto ga Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nije podržala. U nekoliko drugih kantona, prije svega Tuzli i Sarajevu, *Kultura religija* se podučava.

⁴ Ovaj izvještaj je dostupan na: <http://www.oscebih.org/documents/9906-eng.pdf>

Saznanja i empirijski rezultati

Glavno pitanje koje je postavljeno sagovornicima bilo je "Koji su vaši razlozi za podržavanje konfesionalnog religijskog obrazovanja u državnim školama?" U odgovorima na ovo pitanje uočena je zanimljiva razlika u reakciji kod sagovornika i sagovornica sa niskim i visokim nivoom obrazovanja. Sagovornike sa niskim nivoom obrazovanja jako je iznenadilo uopće postavljanje takvog pitanja. Na početku nisu imali jasan stav o ovom pitanju. To da su dali svoj pristanak da djeca pohađaju konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama je, jednostavno, uzeto zdravo za gotovo i ovo pitanje nije ozbiljnije razmatrano. Visoko obrazovani sagovornici imali su jasniji stav o ovome. Analiza kvalitativnih intervjua otkrila je da su glavni razlozi za podršku konfesionalnog religijskog obrazovanja u državnim školama povezani sa pitanjem identiteta, pripadnosti, moralom i nedostatkom alternative i izbora.

Religijsko obrazovanje i identitet

Vjerska identifikacija sa nekom određenom vjerskom orijentacijom je jedno od najjačih obilježja identiteta kod naroda u Bosni i Hercegovini. Ovo je uočeno u svim intervjuiima koje sam radila. Svi sagovornici su duboko ukorijenjeni u vjeri svoje porodice i imali su naizgled stabilan i neupitan vjerski identitet. Ovo je bilo vidljivo u izjavama poput "zato što smo muslimani", "zato što je kršćanska vjera naše naslijeđe", "zato što želim da moja djeca znaju ko su" i "zato što jesam ono što jesam", koje su navodili kao glavne razloge za podržavanje konfesionalnog religijskog obrazovanja u državnim školama. U ovoj studiji koristim se pojmom identiteta kao sociološkim konceptom koji prije svega predstavlja vezu između pojedinca ili pojedinke i određenog kolektiva. Zasniva se na pretpostavljenoj istovjetnosti koja podrazumijeva različitost u odnosu na druge. Identitet je, stoga, proces klasifikacije i proces povezivanja sebe sa nekim ili nečim (Duijzings 2000, str. 18).

U kontekstu Bosne i Hercegovine vjerski identiteti se najčešće preklapaju sa etničkim identitetima. Stoga je katolik ili katolkinja u isto vrijeme Hrvat ili Hrvatica, musliman ili muslimanka je Bošnjak ili Bošnjakinja, a pravoslavac ili pravoslavka je Srbin ili Srkinja. Takva kategorizacija daje utisak da se radi o jedinstvenim neosporenim identitetima. Takva jasna podjela koja isključivo prati vjersku pripadnost je naslijeđe iz Osmanskog carstva (Lweis 1968, str. 14-15). Može se govoriti o američkim muslimanima ili arapskim kršćanima ali, muslimanski Srbin ili bošnjački katolik ili pravoslavni Hrvat su apsurdni i kontradiktorni pojmovi. Ova historijska podjela i trenutna politika identiteta isključuju svaku mogućnost etničkog stapanja u Bosni i Hercegovini. Međutim, kao što to predlaže Duijzings, dublja analiza otkriva mnoštvo identiteta koji nam govore da pojedinačni identiteti uvijek imaju više slojeva, tj. svaka osoba sadrži razne identitete i pripada u nekoliko kategorija i grupa ljudi u isto vrijeme.

Slijede izvodi iz provedenih intervjua. Filip i Božica su roditelji četvero djece i žive u Bugojnu, muslimansko - katoličkom gradu u srednjoj Bosni. Njihova dva sina pohađaju konfesionalno religijsko obrazovanje u lokalnoj državnoj školi i oba roditelja to podržavaju. Majka kaže da glavni razlog za podršku leži u njenom uvjerenju da "ko ne poštuje svoje ne poštuje ni tuđe". Ovo znači barem dvije stvari. Kao prvo, da je potreban preduvjet poznavanja vlastitog vjerskog identiteta da bi se iskazalo poštovanje prema drugim vjerskim identitetima. Tačnije, "moramo obrazovati ka identitetu, onda će se moći desiti komunikacija sa drugim i razumijevanje drugog" (Streib 2001, str. 138). Kao drugo, vjerskih normi, vrijednosti i stavova vlastite porodice ili zajednice je, čini se, ključna tačka u pozitivnoj interakciji sa drugim. Drugim riječima, izjava majke pretpostavlja da prvo dolazi identitet, pa onda komunikacija. Ovo se može tumačiti kao želja da se njeguje tolerancija prema drugom i drugačijem u društvu. Međutim, ja ne mislim da je ovo primarna svrha majčine izjave. Više sam sklona tome da shvatim njen izraz kao siguran način zaštite i očuvanja njenog određenog katoličko - hrvatskog identiteta. Ovaj pris-

tup koji je sažet u njenoj izjavi kontrolira ne samo izbor vjerskog identiteta njene djece već i sadržaj njihovog identiteta. Stoga je ostalo malo prostora da se isprobaju i razviju novi oblici vjerskog identiteta i pripadanja. Filip, otac u porodici, podržava konfesionalno religijsko obrazovanje **“zato što sam ja to što jesam i što volim da moje dijete zna to”**. Ova izjava je, također, povezana sa pitanjem identiteta kroz koje on izražava svoje jasno ubjeđenje da se njegov vlastiti vjerski identitet mora očuvati prijenosom na njegovu djecu. Njegova izjava otkriva niz pretpostavki. Kao prvo, on pretpostavlja da postoji “ja” koje odražava prirodno stanje njegovog bića. Kao drugo, ovo “ja” pretpostavlja postojanje jednog jedinstvenog identiteta. I konačno, njegova “samosvojnost” mora biti prenijeta na njegovu djecu i konfesionalno religijsko obrazovanje je jedan način da se ovo uradi.

Mirela, majka iz Mostara, izražava isti stav kada kaže: **“ko drži do svoje vjere drži i do tuđe”**. “Ja praktiram svoju vjeru”, kaže ona i nastavlja objašnjavati svoje duhovno iskustvo slijeđenja Križnog puta nekoliko dana ranije. Ona je ubijeđena da prakticiranje vjere daje ljudima dobrotu i međusobno poštovanje. Stoga, za nju vjersko iskustvo nije samo pitanje identiteta već, također, pitanje preobraženja i dostizanja višeg morala ljudskih bića. “Ti ljudi (vjernici) neće činiti zlo”, kaže ona, napominjući da djeca neće naučiti ništa loše na časovima religijskog obrazovanja. Na sličan način, Almira iz Donjeg Vakufa podržava religijsko obrazovanje jer “smo muslimani, jer smo islamske vjeroispovjesti, da se zna da smo muslimani”.

Većina roditelja-sagovornika shvata vjerski identitet kao nešto bitno, ali kao nešto što je nepromjenjivo i statično. Čini se da je to zatvorena i neupitna stvar. Međutim, “identitet ne treba smatrati imenicom, već glagolom, jer opisuje proces. Identitet se uvijek razvija, nikada nije dovršen i uvijek je fragmentiran” (Streib 2001, str. 139). Nadalje, ne može se govoriti o pojedinačnim identitetima već o višestrukome identitetu, o višestrukome sebi. Stoga je identitet “zasnovan na susretu sa Drugim; to je razumijevanje sebe kao drugog” (Streib 2001, str. 139). Razu-

mijevanje drugog i drugačijeg je ključno pitanje u bosanskohercegovačkom političkom i društvenom kontekstu. Stoga, međureligijski susret mora ovdje biti u središtu i ovaj susret koji je okarakteriziran znatiželjom, otvorenošću i međusobnim poštovanjem mora se odraziti na religijsko obrazovanje. Dakle, časovi religijskog obrazovanja moraju uzeti u obzir pluralnost u kojoj svi živimo, kao i naše višestruke identitete.

“Djeca žive u ideološki višestrukome i pluralnome društvu, u kojem moraju naučiti da razumiju sami sebe u društveno - emotivnom smislu i u kojem moraju naći svoje mjesto. . . Naglasak više nije primarno na prijenosu, već na potrebi za smislom i razvojem ličnog identiteta” (Kuindersma/Valster 2007, p. 123)

Istraživanje pokazuje da se djeca koja žive u multikulturalnome okruženju mogu kretati nesamosvjesno iz jedne kulture u drugu stvarajući “određene komplekse zbog djelimične identifikacije sa članovima svojih vlastitih vjerskih i etničkih grupa i drugih grupa, ali (to) ne ugrožava njihov integritet kao osoba” (Jacksons, str. 19). Istraživački rad sa mladim Hindusima, također, pokazuje da je “biti Hindus” središnji aspekt njihovog identiteta, ali da su višestruki uticaji kombinirani s ovim stvorili novu sintezu identiteta. Slično tome, druga studija o pakistanskoj muslimanskoj djeci koja žive u Oslu otkriva skup kulturnih i društvenih identiteta kod djece koji je nastao kroz proces interpretacije u kojem su ona razvila svoju samosvojnost i ono što istraživač Sisel Österberg naziva “integrirani pluralni identitet” (Jacksons, str. 19).

Politika identiteta u Bosni i Hercegovini ima za cilj stvaranje odvojenih i jedinstvenih identiteta među tri veće vjerske i etničke grupe da bi se postigli određeni politički i društveni ciljevi. Decentralizirane obrazovne strukture joj služe i ideja odvojenih i izoliranih vjerskih identiteta predstavlja politički prioritet a ne zajedničko razumijevanje koncepta građanina (Skeie 2001, str. 246-247). Konfesionalno religijsko obrazovanje, zasnovano na ideji razdvajanja i namjerne izolacije od alternativnih stavova, je efikasan način ostvarivanja

takve politike identiteta. Kao što je to rekao Todd Gitlin "Ništa ne osigurava neku vjeru bolje od institucionalizacije, čak i loše institucionalizacije (Gitlin 1998, str. 164). Nema sumnje da je konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama jedan od načina institucionalizacije politike identiteta zasnovane na nacionalizmu i etničkom i vjerskom separatizmu. Moglo bi se čak reći da je danas religijsko obrazovanje u državnim školama zamijenilo marksizam, ne samo kao moralni autoritet već, također, kao način kontroliranja razvoja vjerskih i etničkih identiteta. Ovo sprečava dublje razumijevanje odnosa između religije i identiteta i toga kako su ova dva koncepta povezana sa društvenim kontekstom u kojem živimo. Čini se da je jedan od primarnih ciljeva održavanje društvene kohezije zasnovane na nacionalizmu, odnosno, kako to Benedict Anderson kaže, zamišljenoj ideji o zajedničkim korijenima.

Religijsko obrazovanje i pitanje izbora

Pitanje izbora u vezi sa religijskim obrazovanjem je izuzetno problematično. Empirijski podaci pokazuju da roditelji nemaju uvijek izbor u pravom smislu te riječi. Pravi izbor pretpostavlja mogućnost biranja između barem dvije jednako dobre mogućnosti. U praksi se to svodi na izbor između vjeronauke i ničega. Prethodno provedeno istraživanje (Popov/Ofstad 2006, str. 96) o ovom pitanju pokazuje da su učenici koji ne pohađaju religijsko obrazovanje na gubitku u odnosu na učenike koji pohađaju, iako je zakonom propisano nešto sasvim suprotno. Kao što je navedeno ranije, u Republici Srpskoj religijsko obrazovanje je obavezno za učenike i učenice pravoslavne vjere tokom čitave osnovne škole. U Federaciji BiH predmet je izborno-obavezan, što znači da kada jednom roditelj da svoj pristanak, učenik ili učenica je mora pohađati do kraja osnovnog obrazovanja. Ovo istraživanje politike pokazuje da je izbor roditelja striktno ograničen na nekoliko načina. Uočena su slijedeća četiri problema u vezi sa pitanjem izbora:

- Učenicima nije omogućena alternativa za religijsko obrazovanje;

- Roditeljima se ne pružaju informacije o religijskom obrazovanju;
- Roditelji nemaju nikakav uticaj na sadržaj predmeta religijskog obrazovanja;
- Svjesno ili nesvjesno, roditelji osjećaju pritisak društvenog okruženja kada se opredjeljuju za religijsko obrazovanje.

Roditeljima u RS-u nije data bilo kakva mogućnost biranja i svi roditelji u intervjuiima su se bunili protiv takvog pristupa, iako podržavaju konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama. U Federaciji su skoro svi roditelji rekli da su morali potpisati papir kojim su dali dopuštenje da njihovo dijete pohađa religijsko obrazovanje, jedna majka nije se mogla sjetiti je li nešto potpisala ili ne, a jedna je rekla da nikada nije potpisala ništa. Jedna od roditelja, po profesiji učiteljica, se prisjeća:

"On (roditelj) dobija formular koji mora popuniti i potpisati. Možete zamisliti koliko je to teško za roditelja koji nema prethodno iskustvo (sa vjeronaukom) i koji nema mogućnost dalje rasprave po ovom pitanju. Svi roditelji uzimaju formular i potpisuju ga u tišini, čak ne pitajući dijete ... Ovo nije pošteno prema roditeljima. A većina roditelja si postavlja glavno pitanje: "Hoće li moje dijete ostati samo ukoliko ne potpišem?"

Druga majka je izrazila svoju brigu u vezi sa pritiskom koji vrše vjerske zajednice:

"One (vjerske zajednice) podržavaju podjele, upliću se u politiku i društvena dešavanja. Prisustvovanje religijskom obrazovanju je uslovljeno potvrdom u crkvi. Nije dovoljno ići u crkvu, već se mora pohađati i vjeronauka i ja mislim da je to svojevrsni pritisak."

Svi roditelji su rekli da im škola nikada nije ponudila nikakav alternativni predmet. Kako onda možemo pričati o izboru. Ovaj aspekt davanja mogućnosti izbora je u potpunosti formalan i beznačajan. Kako možemo razgovarati o izboru ako se učenicima ne pruža barem

još jedna dodatna smisla alternativa? Roditelji, također, govore da škola nikada nije javno raspravljala o prednostima i nedostacima konfesionalnog religijskog obrazovanja u odnosu, na primjer, na predmet Kultura religija. Većina roditelja nije čak ni znala razliku između ova dva školska predmeta.

Nalazi istraživanja su naročito zanimljivi kada se posmatraju u sklopu četiri stuba sveobuhvatnog obrazovanja o kojima sam prethodno govorila. Kroz kontinuirani proces razvoja sveobuhvatnog modela, obrazovanje predstavlja interakciju između pojma moć i pojma osnaživanja. Stoga sveobuhvatno obrazovanje za cilj ima omogućavanje ljudima da upravljaju svojim životima, s tim da i sveobuhvatno religijsko obrazovanje mora biti međureligijski, međukonfesionalno, međugeneracijski i međudisciplinarno usmjereno na dijalog i kvalitativni pristup služeći kako pojedincu i pojedinki tako i zajednici (Schreiner/Banev/Oxley 2005, Ostr. 31).

Stoga:

„ . . . Ako se jedan predmet treba izabrati umjesto drugog, bitno je znati kako se jedan razlikuje od drugog i zašto jednom treba dati prednost u odnosu na drugi kao sastavnom dijelu ukupnog iskustva i karaktera učenika. Kao drugo, . . . plan učenja može najbolje doprinijeti razvoju osobe ukoliko ima za cilj postizanje cjelosti jednog ljudskog bića“.

Kontekst religijskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini je pluralnost. Ovo se mora uzeti u obzir kada se raspravlja o pitanju religijskog obrazovanja u sistemu javnog školstva. U ovom kontekstu vjerske pluralnosti za očekivati je da bi ljudi biraju opciju koja bi im pružila najviše znanja i informacija o drugim vjerskim tradicijama. Međutim, nekada ljudi ne djeluju samo da bi u potpunosti iskoristili prednosti, već da bi dobili nešto ili izbjegli kaznu. Ove nagrade i kazne su utkane u društveno okruženje. Kako sam prikupljala više informacija, tako su mi sagovornice i sagovornici skrenuli pažnju na važnost pritiska grupe i na ideju da drugi u njihovom okruženju, također, podržavaju konfesionalno

religijsko obrazovanje. Jedan od njih je izrazio ovo mišljenje na slijedeći način: *“Ja želim da moje dijete ide kao što idu i sva druga djeca“*. Čini se da je ovo jedan od glavnih razloga pošto ga je potvrdilo mnogo roditelja u nekoliko navrata. Ovo jasno pokazuje da je postojanje identiteta jedne vjerske/etničke grupe u Bosni i Hercegovini izgrađeno u odnosu na druge dvije vjerske/etničke grupe. Sagovornici su, također, pomenuli da je njihova odluka da podrže religijsko obrazovanje u školama povezana sa njihovom pretpostavkom *da “oni (osobe koje pripadaju drugim konfesijama), također, pohađaju konfesionalno religijsko obrazovanje“*. Drugim riječima, logika *“mi to radimo jer oni to rade“* je osnovni razlog za njihovu odluku da podrže konfesionalno religijsko obrazovanje. Ovo je najbolje izraženo u slijedeće dvije izjave:

“Kao sto Bošnjaci uče o svojoj vjeri nisam protiv da moje dijete ide sa svojim narodom, neka svako uči po svom (vjerskom) zakonu.“

Majka iz Bugojna.

“U Republici Srpskoj svako dijete pohađa vjeronauku, a ako oni to rade zašto ne bismo mi.“

Otac iz Sarajeva.

Religijsko obrazovanje i pripadnost

Roditelji, također, podržavaju religijsko obrazovanje jer žele da njeguju osjećaj pripadnosti i da prenesu svoje vlastite tradicije i vrijednosti na svoju djecu. Njihovi odgovori sugeriraju bitnost zajednice pošto oni žele podržati zajednicu u školskom sistemu. Odgovori se, također, mogu shvatiti kao njihova želja da održe vezu sa svojom tradicijom i svojom prošlošću, nečim što može stvoriti osjećaj trajnosti i sigurnosti (Phenix 1964, str. 5). Pošto su svi sagovornici vjernici i izvorno dolaze iz religioznih porodica, možemo vidjeti kako su prednosti koje oni imaju usvojene kroz socijalizaciju i njihova vlastita prošla iskustva. Ovaj proces socijalizacije se nastavlja i njegovi elementi se prenose na njihovu vlastitu djecu. Iako su svi podržavali konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama, nisu

mogli objasniti zašto je bilo potrebno imati konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama umjesto u vjerskim zajednicama. Njihova podrška se na neki način kosila sa činjenicom da vikendom dobrovoljno šalju svoju djecu na dodatno religijsko obrazovanje u lokalne džamije i crkve. Kada ih se upitalo zašto, oni su odgovarali da je religijsko obrazovanje koje se pruža u državnim školama nedovoljno za sticanje iscrpnog i potrebnog znanja o vlastitim religijskim vjerovanjima, ritualima i praksama.

Konfesionalno religijsko obrazovanje ili Kultura religija

Roditelji su pitani i o njihovom stajalištu u vezi sa predmetom Kulture religija. Iznenadjujuće ili ne, velika većina roditelja je pozitivno ocijenila to da sva djeca pohađaju časove religijskog obrazovanja na kojima bi učili o svim religijama. Neki od roditelja pozvali su se na činjenicu da nikada nije bilo nikakve rasprave o ovom pitanju i da škole nisu nikada organizirale bilo kakav informativni sastanak ili diskusiju o ovome. Jedan od roditelja je izrazila svoje gledište o ovome:

“Proces biranja između dvije alternative (konfesionalnog religijskog obrazovanje i Kultura religija) išao bi postepeno. Prije bi svako pohađao časove religijskog obrazovanja, ali danas se to mijenja. Mislim da bi roditelji pažljivo prišli ovom pitanju da vide o čemu je riječ. Potrebno je vremena za sve. U Hrvatskoj već raspravljaju o uvođenju alternative. Ovdje nikada nismo imali raspravu i ja mislim da je velika greška što roditeljima nije data prilika da izraze svoje mišljenje i da utiču na to”

Ispod je nekoliko zanimljivih komentara koji su roditelji dali u vezi sa Kulturom religija:

“Morala bih vidjeti program da zauzmen stav, ali ako je riječ o uvažavanju i učenju o svim religijama i sticanju opće kulture koja mu treba kroz život, onda bih ja to prihvatila za svoje dijete”

“Nisam nikada čula za Kulturu religija. Ne bi mi smetalo da bude prisutan, ali ne paralelno sa vjeronaukom jer bi to bilo previše predmeta u školi. A kad bih birala, morala bih razmisliti. Prednost bi bila što bi svi bili prisutni na času, a ne hodali po hodnicima. Nemam dovoljno informacija da bih donijela odluku, nikad nisam bila uključena u debatu.”

“Škola ne organizuje alternativne aktivnosti za djecu koja ne pohađaju vjeronauk, a škola se uvijek izvlači . . . Socijalna inkluzija je bitna, da su sva djeca uključena.”

“. . . ne bi bilo loše da uče i o svim religijama . . . nikad se ne zna gdje ga put može odvesti . . . pozitivno je da ima znanje.”

“Ja bih to (Kulturu religija) podržala. Zato da djeca znaju, da uče, pa jel’ škola za znanje . . . Podržala bih to zbog znanja, a da ima religiju u svojoj vjerskoj zajednici, i zbog mira u zemlji.”

“. . . to (Kultura religija) je dobro, gledaj, ako hoćeš multietničku Bosnu onda je to važno. Ja bih bio najsretniji da djeca sve znaju.”

Ono što roditelji govore je da moraju znati više, da moraju biti informirani kako bi donijeli ispravnu odluku. Kako sada stvari stoje, oni su niti informirani niti im je data neka alternativa. Također, roditelji žele svu djecu u jednoj učionici, otvoreni su i imaju pozitivno mišljenje o tome da njihova djeca stiču znanje o svim religijama. Roditelji razumiju širi kontekst države u odnosu na mir i integracije i vide vezu između tih društvenih procesa i konfesionalnog modela religijskog obrazovanja.

Prema cjelovitom i integrativnom religijskom obrazovanju

Početna tačka ove studije jeste ta da je religija bitan školski predmet o kojem treba učiti i kojem treba kritički raspravljati. Politika i škole ne smiju biti "religijski slijepi" kao što je to slučaj u Francuskoj i Turskoj. U isto vrijeme je ključno ne praviti veću štetu nego korist. U vezi sa ovim je bitno obratiti pažnju na to kako se religija podučava. Podučavanje religije iz čisto konfesionalne perspektive predstavlja niz izazova u bosanskohercegovačkom kontekstu, koji karakterizira pluralitet vjerovanja i načina življenja kao i iskustava o nedavnom ratnom sukobu. Konfesionalno religijsko obrazovanje je po prirodi isključivo s obzirom da je usmjereno samo na učenike koji pripadaju jednoj od glavnih vjerskih grupa i čija je praktična i pedagoška organizacija privilegija crkava i vjerskih zajednica. Ovaj oblik religijskog obrazovanja ne osigurava potrebni senzibilitet, intelektualnu ispravnost i pravičnost, i obično ohrabruje uskogrudan pogled na kompleksan i fascinantant društveni fenomen, kao što je to religija. Također, pojačava tradicionalizam i opća stereotipna mišljenja o drugim vjerskim zajednicama. Njegov primarni cilj je da prenese znanje o religijskim doktrinarnim istinama, te vrijednostima i moralom, povezanim sa njima. Nema transformacije znanja i priznavanja raznolike, pluralne i bogate ljudske religioznosti i učenje o njoj je strogo ograničeno.

Konfesionalno religijsko obrazovanje se, također, može posmatrati kao produženje sukoba zasnovanog na konfesionalnoj nejednakosti, netoleranciji, isključenju i odvajanju i/ili segregaciji školske djece. Ako se ispravno shvati, ova tvrdnja je svakako bitna. U bosanskohercegovačkom poslijeratnom kontekstu takav pristup religijskom obrazovanju otežava prevazilaženje razlika i sprečavanje sukoba. Pošto je religija bitan i temeljan element identiteta naroda, ovdje religija nikada ne smije biti zapostavljena ili marginalizirana. Takav pristup bi samo stvorio

osjećaj otuđenja i otpora. Ali, mi ne možemo odbaciti istraživanja i otvorene rasprave o posljedicama koje trenutni model podučavanja religije stvara za budućnost bosanskohercegovačkog društva – istraživanja i rasprave kojih danas nema. Veliki izazov leži u pronalaženju modela podučavanja o religijama i vjerovnjima koji poštuju niz osjetljivih pitanja iz domena religije u zemlji.

Međureligijsko obrazovanje

U gore predstavljenoj diskusiji smo vidjeli kako je bosanskohercegovačka politika odabrala da riješi trenutne izazove multietničnosti, integracije i izgradnje mira. Ali, šta roditelji misle o Kulturi religija? Kada su upitani da li bi podržali međukonfesionalno religijsko obrazovanje, svi roditelji su odgovorili potvrdno. Tokom rasprave u vezi sa prednostima i nedostacima postojanja sveobuhvatnog religijskog obrazovanja u odnosu na postojanje dogmatskog i jednostranog pristupa ovoj tematici, roditelji su izrazili ključne razloge zabrinutosti. Svi roditelji bili su mišljenja da bi inkluzivni pristup u podučavanju religijskog obrazovanja u pluralnom društvu povećao znanje, njegovao demokratiju, mir i suživot i smanjio vjerske i etničke sukobe i segregaciju. Nedostatak znanja i upoznavanja često vodi do nerazumijevanja kao što je to izrazio jedna od roditelja iz Mostara.

"Evidentno je da djeca ne znaju ništa o drugim religijama i mislim da to nije dobro. Zašto? Zato što živimo u multinacionalnom i multikonfesionalnom sustavu i djecu treba odgajati u tome da je ljepota u našim različitostima, a i da se ima više znanja. Evo na primjer, jedan je učenik opsovao Boga pa kaže "Nisam ja učiteljice opsovao Boga, opsovao sam Allaha". Je li žalosno da dijete ima 70 sati vjeronauke a da ne zna da je Bog jednako Allah?"

Glavna briga u vezi sa uvođenjem Kulture religija dolazi od vjerskih zajednica. Njihov zajednički argument je da nastavnici i profesori ne mogu podučavati religiju ukoliko nisu neke određene vjeroispovjesti.

Kao što to nalažu *Toledo vodeća načela* moguće je da nastavnici otvoreno podučavaju i izražavaju svoja vlastita sekularna ili religijska uvjerenja i opredjeljenja učenicima dok god se to radi na otvoren i transparentan način. Ukoliko nastavnik ili nastavnica namjerava davati prednost svom vjerskom stajalištu po cijenu svih drugih, predstavljajući ga kao jedinu istinu u shvatanju vjerskih pitanja, onda imamo ozbiljan problem u obrazovnom sistemu. Ukoliko, pak, nastavnik ili nastavnica objašnjavajući svoja vlastita gledišta priznaje u isto vrijeme da ostali imaju drugačija viđenja koja treba uvažavati, onda imamo dobro obrazovanje.

Religijsko obrazovanje mora biti sredstvo uklanjanja podjela i jačanja integracije i međusobnog poštivanja i razumijevanja.

Neki od roditelja izrazili su svoju brigu u vezi sa posljedicama trenutnog modela religijskog obrazovanja i za pojedinca i pojedinku i za društvo u cijelini:

“Kad sam bila mala išla sam u Crkvu . . . išli smo s ljubavlju i imali smo druženje, a vjerske zajednice su bile mnogo aktivnije . . . danas je prezasićenje. Moje dijete je nakon što je dobio sve sakramente prestao da ide (u Crkvu), nisam ga mogla natjerati jer nije htio, ništa ga nije privlačilo.”

Te:

“Da, mislim da to (vjeronauka) pravi zidove na negativan način”

Bilo je, pak, i drugačijeg mišljenja:

“Mi smo razdvojeni imenima i prezimenima i našom nacijom i ne mislim da je to (vjeronauka) razdvajanje u pravom smislu riječi. Dat je izbor, nije to nikakvo razdvajanje, ne smatram da je to odvajanje, više bi mi smetalo da me neko prisiljava.”

Gornji citati odražavaju trenutne izazove u društvu. Postoje zidovi i podjele među narodima, ali i priznavanje i prihvatanje toga kao što to možemo vidjeti u posljednjem citatu. Ovim se treba pozabaviti tako što će rješenja biti nesena u bosanskohercegovački obrazovni sistem, naročito u religijskom obrazovanju.

Politike za religijsko obrazovanje u pluralnom društvu

Sve relevantne interesne strane moraju pažljivo ponovno razmotriti trenutni model religijskog obrazovanja u odnosu na moderno obrazovanje. Svi želimo imati škole koje su otvorene i koje nas dočekuju sa atmosferom pozitivnih osjećaja kao što su tolerancija, razumijevanje, dijalog i suživot. Također smo zadovoljni kada nam djeca razvijaju vještine kritičkog i analitičkog razmišljanja, te vještine vlastitog tumačenja koje im pomažu u njihovom profesionalnom i ličnom razvoju. Konačno, očekujemo od našeg sistema javnog školstva da njeguje integraciju, mir i stabilnost. Međutim, ukoliko pogledamo trenutni konfesionalni model religijskog obrazovanja, vidimo da, ustvari, idemo u suprotnom pravcu. Pitanje koje se ovdje postavlja je koji model religijskog obrazovanja najviše odgovara okolnostima u Bosni i Hercegovini danas. Ne postoji otvorena i transparentna rasprava o ovom pitanju i vjerske zajednice predstavljaju jaku opoziciju bilo kakvim promjenama trenutnog modela. U ovom trenutku se čini da tvorcima politike nisu spremni (ponovno) razmotriti problem. Ipak, pitanje izgradnje jedinstva i stvaranja društva koje karakterizira međusobno povjerenje, sigurnost i stabilnost, je ključno. Roditelji igraju bitnu ulogu u ovom procesu. Oni moraju biti uključeni u raspravu i njihovo viđenje ovog pitanja mora se poštovati.

Branici tradicionalizma žele zadržati konfesionalno religijsko obrazovanje u državnim školama, gdje se djeca obrazuju o svojoj vlastitoj religiji ili ih se upućuje u nju s ciljem njegovanja vjere i jačanja moralnosti. Takvi pristupi obično žele identificirati određenu religijsku tradiciju, islam, katoličanstvo ili pravoslavlje, sa određenim pogledima na kulturu i vrlo često etničku pripadnost. Uz takav pristup religija vrlo lako može biti u službi etničkih ili nacionalističkih ideja. Također, može biti vrlo efikasan alat za izgradnju i jačanje razlika među ljudima na negativan i neprijateljski način.

Trenutni model podučavanja religije u kojem se primjenjuje isključiv, redukcionistički i doktrinarni pristup religiji u državnim školama odražava dublju krizu u etnički podijeljenom bosanskohercegovačkom društvu. Ova kriza se odnosi na međusobno nepovjerenje i osjećaj nesigurnosti. U mnogo primjera se čini da je religija utočište u kojem se traži sigurnost i pripadnost. U isto vrijeme se pokazalo da religija sadrži vrijednosti i prakse koje su destruktivne po ljudski život i razvoj, kao što smo to mogli vidjeti u protekle dvije decenije u Bosni i Hercegovini. Općenito bi se moglo reći da "obrazovanje znači da smo dovoljno brižni da probudimo veličinu unutar svake pojedine osobe" (Schreiner, p. 81). Ova se ambicija mora jednako odraziti u religijskom obrazovanju koje mora biti odgovor na trenutne izazove s kojima se suočavaju građani i građanke Bosne i Hercegovina, odgovor koji potvrđuje život i gradi mir. Uz obrazovanje općenito, religijsko obrazovanje mora njegovati raznolikost i ohrabrivati razne perspektive, metode, primjene i prakse. Mi moramo naći načine da prevaziđemo razlike i pokrenemo se u smjeru koji nudi inkluzivna, humana rješenja na probleme koji su povezani sa trenutnim modelom religijskog obrazovanja.

Kako onda možemo naći dobra i izvediva rješenja za naš problem? Razmotrene su slijedeće tri moguće političke opcije, zajedno sa njihovim očekivanim rezultatima:

Opcija 1 - Konfesionalni religijski pristup

Konfesionalno religijsko obrazovanje je jedna od glavnih dezintegracijskih sila u bosanskohercegovačkom sistemu javnog obrazovanja, i jedan je od primarnih mehanizama održavanja podjela među religijski-različitim grupama ljudi. Trenutni model religijskog obrazovanja čvrsto podržavaju Crkve i vjerske zajednice i obično ga podržavaju nacionalne političke stranke na vlasti, koje (ponovno) postavljaju dominantni javni diskurs pojednostavljenih i jednoobraznih identiteta. Analiza sadržaja udžbenika u nacionalnoj grupi predmeta, uključujući i religijsko obrazovanje, pokazuje da

su fokusirani na svoju vlastitu etničku grupu i da ne teže multikulturalnom društvu. Ovo podržava segregaciju u školama i društvu kao cjelini. Nevjerovatno je to što su sve tri glavne vjerske zajednice ujedinjene kada je u pitanju trenutno religijsko obrazovanje u državnim školama. Nije ni čudo da je tako, kada je "Škola glavna arena socijalizacije pored porodice. Ona je bitna za kulturološku reprodukciju društva (Kuburic/Moe, str. 1). A ishod je da, takva politika identiteta ignorira, obeshrabruje i čini nas slijepima na druge vrste identifikacije i društvene pripadnosti. Teško da se može previše naglasiti koliko je bitno pružiti prostor drugim identitetima da se razvijaju, s obzirom da oni, također, pružaju priliku za podsticanje identiteta (lokalnih, regionalnih, klasnih itd.) zasnovanih na neetničkim i neredigijjskim kriterijima. Ovim se ne tvrdi da religijski i/ili etnički identiteti nisu bitni i da ih treba prigušivati. Upravo suprotno od toga, kao što je ova studija politike pokazala religijski je identitet veoma bitan za

roditelje i to se mora poštovati. Ova opcija politike znači održavanje *statusa quo* i ne preporučuje se pošto podržava podjelu i protivi se integraciji i sigurnosti u sistemu javnog obrazovanja.

Opcija 2 - Međureligijski pristup

Državne škole moraju biti sigurno mjesto na kojem svi učenici trebaju da budu afirmirani, bez obzira na njihovo vjersko ili sekularno porijeklo. Sva religijska i neredigijjska vjerovanja moraju se shvatati ozbiljno i mora ih se poštovati. Dijalog i međusobno poštovanje i razumijevanje moraju biti u središtu podučavanja o religiji. Ova politika predstavlja koju preferiram i preporučujem. Odnosi se na model međukonfesionalnog religijskog obrazovanja koji je zasnovan na UNESCO-ovim osnovnim stubovima obrazovanja i Toledo vodećim načelima u kojima se i pripadanje i nepripadanje

Politike	Očekivani rezultati
<p>1. Konfesionalni pristup - Status quo Konfesionalno religijsko obrazovanje koje se organizuje u državnim školama u režiji vjerskih zajednica.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Asimilira i diskriminira vjerske manjine i ateiste; • Daje prioritet politici identiteta radije nego jedinstvenom shvatanju koncepta građanstva; • Dogmatski je, isključiv i redukcionistički; • Fokusira se na <i>učenje da bi se postiglo znanje i učenje da bi se djelovalo</i> u užem smislu; • Nije dovoljno otvoreno prema "novim" religijskim grupama i perspektivama. • Može podsticati nacionalističke i isključive etničke identitete; • Prenosi znanje;
<p>2. Međureligijski pristup Međukonfesionalno religijsko obrazovanje za sve učenike o svim religijama sa fokusom na promjenu perspektive.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Uči o religiji i od religije; • Zasniiva se više na znanosti nego na normativnoj teologiji; • Inkluzivan je i cjelovit; • Njeguje religijsku raznolikost i pluralnost; • Podstiče kritičko i nezavisno razmišljanje; • Fokusira se više na transformaciju nego na prijenos znanja;
<p>3. Protoreligijski pristup Državne škole ne nude strukturirano religijsko obrazovanje</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Neznanje o religiji će se produbiti; • Doći će do otpora i protivljenja; • Ohrabruje se osjećaj ugroženog identiteta i nesigurnosti; • Razvija se antagonizam naspram države.

religiji jednako poštuju. Takav pristup nije samo učenje o religiji, on je, također, učenje od religije i njenog bogatstva mudrosti, priča, jezika, metafora, historije, ličnosti, duhovnosti, itd. Također je to i promjena perspektive. Glavna prednost takvog pristupa leži u njegovoj cjelovitoj i inkluzivnoj prirodi, koja bi, također, doprinijela većoj integraciji i spriječila asimilaciju ili razdvajanje. Ova opcija se, također, preporučuje zbog samih religijskih vjerovanja i duhovnosti. Kao što je to formulirao jedan jevrejski rabin:

“Duhovnost je poput ptice: ukoliko je držiš prečvrsto, ona se uguši; ukoliko je držiš isuviše labavo, ona odleti. Ključno za duhovnost je odustvo sile.”

Pojam duhovnosti odnosi se na religiju, ali također i na moral, ljepotu, osjećajnost i posvećenost. Ona odražava “unutarnji pejzaž naših života” (Schreiner, str. 111). Danas su učenici otvoreno prisiljeni na pohađanje religijskog obrazovanja. Postoji rizik da bi učenici, zbog nametnutog obaveznog religijskog obrazovanja, mogli razviti odbojnost prema vjerskim pitanjima.

Opcija 3 - Protoreligijski pristup

U bivšoj Jugoslaviji je religija bila marginalizirana i zabranjena u sistemu javnog obrazovanja. Takav pristup je prigušio raznolike vjerske identitete stvarajući osjećaj da su oni inferiorni u odnosu na prevladavajući državni jugoslovenski identitet. Religija se ne smije ignorirati niti

zapošljavati. Mnogi učenjaci su predvidjeli da će religija nestati kao ishod ekonomskog i naučnog napretka. Ne samo da se to nije desilo već se religija vratila u javnu sferu mnogo snažnije nego je to iko mogao zamisliti.

Informativna kampanja je potrebna da bi se popunila praznina u znanju i obaviještenosti. Potrebna je da bi se započele javne debate, po mogućnosti na lokalnom nivou, te da bi se kritički raspravili različiti modeli podučavanja religije.

U ovom trenutku je Kultura religija prisutna u državnim školama, uglavnom srednjim školama, kao pilot-projekat. Da bi predmet postao obavezan za sve učenike, postojeći zakoni se moraju mijenjati. Ovo zahtijeva organiziranje kampanje zagovaranja za izmjenu zakona kako da bi se dobila potrebna podrška među političarima u parlamentima.

Bitno je imati otvoren dijalog sa Crkvama i vjerskim zajednicama da bi se dobila njihova stalna podrška. Po mom mišljenju vjerske zajednice igraju bitnu ulogu u društvu i kao takve mogu igrati bitnu ulogu u jačanju vjernika i vjernica, te solidarnosti i mira među ljudima. Pošto konfesionalno religijsko obrazovanje čini bitan dio prenošenja vjerovanja i očuvanja vjerskih tradicija i rituala mislim da je bitno da se iz javnih sredstava pruži finansijska podrška vjerskim zajednicama za njihov rad u vezi sa religijskim obrazovanjem, koje bi bilo organizirano u njihovom vlastitom okruženju tj. u Crkvama i vjerskim zajednicama.

Okvirni koncept za uvođenje novog rješenja je:

Šta raditi	Kako to uraditi
1. Započeti javnu debatu o pitanju uvođenja Kulture religija i objasniti prednosti takvog pristupa za religijsko obrazovanje	Razviti informativnu kampanju: pisati članke u medijima, organizirati radionice za roditelje u školama, napraviti web-stranicu o ovom pitanju uz mogućnost raspravljavanja, itd.
2. Započeti promjene u zakonima da bi se Kultura religija učinila obaveznim školskim predmetom u sedmom, osmom i devetom razredu osnovne škole	Započeti kampanju zagovaranja koja bi bila usmjerena na donosiocje odluka kao što su članovi parlamenta, viši državni službenici itd. lobiranjem.
3. Započeti dijalog o ovom pitanju sa vjerskim zajednicama	Organizirati radionice sa vjerskim predstavnicima da bi se objasnilo stajalište i našla neka druga rješenja za njih kao što je prisiljavanje države na izdvajanje javnih sredstava za konfesionalno religijsko obrazovanje u crkvama i vjerskim zajednicama.

Preporuke

Kako podaci prikupljeni kroz kvalitativne intervjuve pokazuju, roditelji smatraju da je njihov religijski identitet veoma važan. Ipak, ovo ne znači nužno da isključivo podržavaju konfesionalni model podučavanja religije u državnim školama i da su zatvoreni za alternativne načine podučavanja o religiji. Većina roditelja-sagovornika je otvorena za međureligijsko religijsko obrazovanje za sve. Ovo nam govori da, možda, ne bi trebalo uzimati kao gotovu stvar to što roditelji podržavaju konfesionalno religijsko obrazovanje samo zato što su vjernici. Prikupljeni podaci, također, pokazuju da vjernici koji prakticiraju vjeru, šalju svoju djecu na religijsko obrazovanje koje se organizira u vjerskim zajednicama vikendom, s obzirom da smatraju da je ono što se pruža u školama prilično nedovoljno. S obzirom da se preporučena politička opcija - uvođenje međureligijskog učenja - tiče uglavnom tri glavne interesne strane, tj. tvorca politika, vjerskih zajednica i roditelja, set preporuka sastavljen je za svakog od njih:

Preporuke za tvorce politike

- Preispitati trenutni konfesionalni model podučavanja o religijama u svjetlu cjelovite i inkluzivne nastave religijskog obrazovanja zasnovane na stubovima modernog podučavanja kao što je to preporučeno od strane UNESCO-a i u skladu sa Toledo vodećim načelima;
- Pri razmatranju pitanja konfesionalnog religijskog obrazovanja u državnim školama uzeti u obzir integraciju i stabilnost države. Budući razvoj države će uveliko ovisiti od kvaliteta sistema javnog obrazovanja;
- Podržati vjerske zajednice javnim sredstvima za konfesionalno religijsko obrazovanje koje se organizira u vjerskim zajednicama, a koju pružaju vjerske zajednice pod uvjetom da ne promoviraju mržnju niti neprijateljstvo.
- Ukoliko se podržava nekonfesionalno religijsko obrazovanje, kao što je to preporučeno u ovoj studiji politike, uključiti Crkve i vjerske zajednice zajedno

sa drugim bitnim sudionicima i stručnjacima u stvaranje nastavnog plana i programa i udžbenika kako bi se osigurao neophodni religijski senzitivitet.

Preporuke za vjerske zajednice

- Podržati uvođenje nekonfesionalnog religijskog obrazovanja u državne škole na osnovu UNESCO-ova četiri osnovna stuba obrazovanja i Toledo vodećih načela;
- Ojačati i ulagati u religijsko obrazovanje u vlastitim zajednicama da bi se pružila visokokvalitetna usluga polaznicima;
- Preuzeti odgovornost za društvene procese u državi i podržati mir, integraciju i stabilnost kroz sistem cjelovitog i inkluzivnog obrazovanja, uključujući i religijsko obrazovanje;
- Zahtijevati finansiranje iz javnih sredstava za religijsko obrazovanje u vlastitim zajednicama.

Preporuke za roditelje

- Priključiti se u nekom roditeljskom udruženju u lokalnoj zajednici ili ga organizirati ako ne postoji. Staviti religijsko obrazovanje na dnevni red udruženja. Započeti diskusiju o prednostima i nedostacima trenutnog modela religijskog obrazovanja u lokalnoj zajednici, posebno školi;
- Pri donošenju odluke o časovima religijskog obrazovanja za svoje dijete, uzeti u obzir pitanja mira, stabilnosti i integracije države;
- Zahtijevati da uprava škole stvori prostor za raspravu o pitanju religijskog obrazovanja u školi vašeg djeteta, kako bi imali više saznanja i informacija;
- Zahtijevati od uprave škole da omogući roditeljima da utiču na sadržaj religijskog obrazovanja;
- Dati podršku onim tvorcima politike koji su spremni da uvedu međureligijsko obrazovanje u sve državne škole i za sve učenike, te onima koji su posvećeni davanju javnih sredstava za religijsko obrazovanje koje organiziraju vjerske zajednice.

Bibliografija

Bryman, Alan (2004). *Social Research Methods*. Oxford: University Press.

Duijzings, Ger (2000). *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. New York: Columbia University Press.

Gitlin, Todd (1998). "From Universality to Difference: Notes on the Fragmentation of the Idea of Left." Craig Calhoun Ed. *Social Theory and the Politics of Identity*. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Ltd.

Jackson, Robert (2005). *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in diversity and pedagogy*. London and New York: Routledge Falmer.

Jackson, Robert (1997). *Religious Education in Interpretive Approach*. London: Hodder and Stoughton Education.

Lweis, Bernard (1968). *The Emergence of Modern Turkey*. Oxford.

Kuburić, Zorica, Moe, Christian. (2006). *Religion and Pluralism in Education: Comparative*

Approaches in the Western Balkans. Novi Sad u saradnji sa Kotor Network.

Lederach, John Paul (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press

ODIHR Advisory Council of experts on freedom of religion or belief (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools*. Warsaw: Sungraf.

Fond otvoreno društvo u Bosni i Hercegovini, (2007), *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*. Sarajevo: CPU.

Fond otvoreno društvo u Bosni i Hercegovini, (2007), *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Istraživanje stavova roditelja i učenika o vrijednostima u nastavnim planovima i programima i udžbenicima*. Sarajevo: CPU.

Fond otvoreno društvo u Bosni i Hercegovini, *Religija i školovanje u otvorenom društvu: Okvir za informirani dijalog*. Sarajevo: CPU.

May, Tim (2001). *Social Research*. Buckingham: Open University Press.

Schreiner, Peter, Banev, Esther, Oxley Simon (2005). *Holistic Education Resource Book: Learning and Teaching in Ecumenical Context*. Münster: Wasmann Verlag, GmbH.

Schreiner, Peter, Kraft, Friedhelm, Wright, Andrew (2007). *Good Practices in Religious Education in Europe: Examples and Perspectives of Primary Schools*. Berlin: Lit Verlag.

Popov, Zlatiborka, Ofstad, Anne Mette, Ofstad. (2006). *Religious Education in Bosnia and Herzegovina in Religion in Pluralism in Education: Comparative Approaches in the Western Balkans*. Novi Sad u saradnji sa Kotor Network.

Skeie, Gier. (2001). *Citizenhip, Identity Politics and Religious Education in Towards Religious Competence: Diversity as a Challenge for Education in Europe*. Berlin: Lit Verlag.

Izveštaji

Delors, Jacques (1996). *Learning: The Treasure Within: Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century*. Paris: UNESCO Publishing.

Cards program Evropske Unije za Bosnu i Hercegovinu (2005). *Funkcionalni predled sektora obrazovanja u Bosni i Hercegovini*.

Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini (2007). *Towards Inter-religious Understanding in Bosnia and Herzegovina: A Status Report on the Pilot Course Culture of Religion*.

Članci

Charles J. Russo (2000). Religion and education in Bosnia: Integration not segregation? *European Journal for Law Education and Policy*, 4: 121-129.

Pravni akti

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju.
Službeni glasnik 18/03.

Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini. <http://www.aso.zsi.at/attach/LegposreliginSEE.pdf>

Biografije autora

Ahmet Alibašić,

diplomirani teolog i politolog, predaje studije islamske kulture i civilizacije na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu i vodi Centar za napredne studije. Aktivan je u međureligijskom dijalogu. Bio je prvi direktor Među-religijskog instituta (2007-2008) kojeg su zajednički osnovale četiri tradicionalne vjerske zajednice u BiH. Objavio je i preveo više tekstova i knjiga o islamu i politici, islamskim pokretima, islamu na Balkanu, demokratizaciji u muslimanskom svijetu, opoziciji u islamskoj misli, odnosima između države i vjerskih zajednica u Evropi i SAD, ljudskim pravima u islamu i muslimanskom svijetu, te historiji islamske civilizacije.

Sabina Ćudić

trenutno radi pri Sarajevskoj školi za nauku i tehnologiju kao predavač iz raznih oblasti Političkih nauka i Međunarodnih odnosa, uključujući predmete: Moderna politička historija, Politika i ekonomija razvoja, Komparativna politika i Uvod u BH politiku. Njena istraživačka interesovanja su politika identiteta, moderna politička historija, sigurnosna politika, ustavna uređenja u tranzicijskim društvima, politička argumentacija. Završila je magistarski studij iz Ljudskih prava i demokratije na Univerzitetu u Sarajevu. Od ove godine je doktorski kandidat na Institutu za istraživanje mira i sigurnosne politike pri Hamburškom univerzitetu.

Zlatiborka Popov-Momčinović

je rođena u Vršcu, 13.10.1975. Studij sociologije je završila na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Radila je u nevladinom sektoru i lokalnim medijima, a od 2004. radi kao asistentica na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo, gde je i magistrirala sa temom Politička kultura u periodu tranzicije. Objavila je više članaka iz oblasti sociologije politike i sociologije religije, kao i u koautorstvu knjigu Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini (sa dr. Dragoljubom Krnetom). Oblasti njenog naučnog i istraživačkog interesovanja su demokratija i politička kultura, političke ideologije, religija i politika, protestantizam.

Amina Mulabdić

je rođena u Gračanici 1. novembra 1979. godine. Petnaest godina je živjela u Čikagu, Zagrebu i Kuala Lumpuru gdje je pohađala osnovnu i srednju školu. Po dolasku u Sarajevo završava studij Engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Nakon studija radi kao profesorica engleskog jezika u Prvoj bošnjačkoj gimnaziji i u isto vrijeme počinje raditi kao prevodilac. U periodu 2005. - 2007. radi u Jedinici za ekonomsko planiranje koja je pratila implementaciju Srednjoročne razvojne strategije. 2007. godine počinje raditi u Direkciji za ekonomsko planiranje Vijeća ministara u sektoru za Analizu socijalne uključenosti, gdje nastavlja do današnjeg dana. Udata je i ima jedno dijete.

Emina Abrahamsdotter

je Magistar politologije sa Univerziteta u Lundu, Švedska i polaznica postdiplomskog studija *Religijske studije* pri Centru za interdisciplinarnu postdiplomsku studiju u Sarajevu. Teme istraživačkih radova su: etnički konflikt na Kosovu, uloga UN-a u unutardržavnim konfliktima i rodna analiza hadisa. Objavljivala je članke na temu Islam i rodna ravnopravnost u Švedskoj. Radila u Švedskom Zavodu za Migracije, Međunarodnoj konfederaciji sindikata, Međunarodnom Centru Olof Palme, a trenutno je angažovana kao konsultantica od strane UNIFEM-a.

A Problem that Does Not Have to Be Religious Education in Public Schools in Bosnia and Herzegovina

by Ahmet Alibašić

Current confessional religious education (CRE) model enjoys very high rates of approval, satisfies the demands of religious communities, and is largely aligned with domestic laws and international obligations of BH. However its implementation raises legitimate concerns about its negative impact on the social cohesion and discrimination of minorities. Radical changes in this policy area are not feasible. The solution lies in improvement of CRE and introduction of an alternative course for pupils not attending it together with a one-time mandatory comparative religious studies course for all. This approach would wrestle powerful religious messages from the hands of sometimes exclusivist clerics and parents, and could contribute to social healing and cohesion.

During the last two decades, BH society has radically changed its position on religion. Part of the new consensus was introduction of confessional religious education (CRE) into public schools. Despite its changing status across the country, CRE, as opposed to religious studies education (RSE), has gained the stature of a well established school subject over the last fifteen years. A comprehensive legal framework followed in 2003 and 2004. Subsequently BH signed agreements with the Catholic and Serbian Orthodox churches. Both agreements are international treaties superseding local legislation and both provide for confessional religious education in public educational institutions at all levels. The CRE model initially raised little public controversy. However lately it has been publicly challenged for 1) reinforcing segregation and

ethnic divisions and hence threatening social cohesion, and ultimately the future of the BH state, and 2) discriminating against minorities, among other things (Trbić, 2007).

In the heated public debate on religion in BH schools the following three options were proposed: 1. the status quo policy with confessional religious education whereby the state is in charge of finances, employment, management and pedagogies while religious communities handle curricula, teachers training and licensing. 2. Religious studies is the second policy option which demands a radical change and departure from the current practice whereby CRE would be removed from the public school classrooms and replaced by non-denominational religious education subject (*Kultura religija*). 3. The third option presented in this paper is the simultaneous offering of a more ecumenically-orientated CRE course together with its alternative and one-time mandatory RSE course. In this last option, intensive cooperation and strong partnership between education authorities and religious communities is vital.

Policy Options That Really Are Not

Current policy enjoys wide social and political acceptance. The levels of CRE attendance and approval both among the pupils and their parents are very high, probably among the highest for any single policy in the country. The percentage is even rising. For instance,

The confessional religious education approach involves the teaching of a single religion in a prescriptive manner as the true religion. CRE is present in public schools in most of Eastern Europe, Germany, Austria, Netherlands, Switzerland, Finland, etc. The RS approach also variously called “culture of religions” or “history of religions” by contrast is descriptive and historical but not necessarily neutral. It is prevalent in UK, Denmark and some other European countries.

If current model is segregating and discriminating, and if radical change is not feasible, then the only way forward is the improvement of CRE which would be offered to students together with an alternative course, and introduction of one-time compulsory religious studies course for all.

of all the Muslim pupils in BH primary schools in 2006-2007, 96.24% attended CRE. In Banja Luka region, 99% of Muslims pupils attended it. In Sarajevo Canton in the school year 2006-2007, 95.55% of all Muslim pupils in primary schools attended CRE, up from 89.29% in 1998-1999 (Pleh, 2007). Comparative figures for Catholic pupils are even higher. In addition to parents and pupils, religious communities and many political parties are supportive of the status quo. The current arrangement also respects the individual legal right of children to be educated according to their own traditional values as well as recognizes collective communal rights to preserve and transmit those values to new generations.

However, CRE's implementation raises legitimate concerns about its negative effects on the social cohesion and treatment of minorities. Even more detrimental is the accusation that it is undermining multicultural, pluralistic BH society by deepening existing cleavages.

As noted, overall, the status quo seems to score very high on the political feasibility scale. Yet, scrutiny reveals a less assuring picture. The most recent survey of student and parental attitudes demonstrates that the single most preferred option is CRE supplemented by a RSE course that would expose students to other religious traditions as well. This option enjoys the support of 36.5% of BH pupils and 34.3% of BH parents compared to 31.1% and 32.1% support for CRE taught alone. Therefore, it seems reasonable to address the deficiencies in the current CRE model.

Religious studies without confessional religious education is the panacea for this situation. Its advocates claim this approach would avoid the pitfalls of segregation and discrimination. However, such an approach may lend itself to being anti-religious. It may discriminate and effectively alienate those taking their religion seriously. Hence, religious communities are deeply suspicious of such a course. They view it as a manifestation of fundamentalist secularism or "fundamentalist enlightenment" trying to marginalize and suppress religion once again. Still, this approach's biggest defi-

ciency is that it lacks support. According to the survey mentioned above, only a minority of Bosnian pupils support the idea of banning CRE from schools and introducing RS alone (Trbić and Hasanagić, 2007).

A Way Forward: A Road Less Traveled

If the status quo is unsatisfactory and if radical solution is impossible, then incremental change and the fine-tuning of the existing model must be the way forward. That way forward includes development of a dialogically predisposed CRE, an alternative course, and a one-time compulsory religious studies course. CRE would be improved through revision of the curricula and textbooks, continuous training of teachers, better CRE management, upgraded pedagogies, and closer cooperation between education authorities and religious communities. In our policy study, arguments for this option are presented at length, but here, we mention a few of them.

First, CRE is a legal right enshrined in several national laws and international agreements signed recently by BH that would be difficult to change any time soon. Second, this approach is feasible. Recent surveys show that most students and parents polled think that schools should offer subjects relating to religious education, preferably both CRE and a subject teaching world religions. Only a small minority (6-10%) think that schools should offer a subject dealing with all religions, and not CRE. Even less (2-12%) think neither of these subjects should be taught (Trbić and Hasanagić, 2007).

Third, BH cannot and should not conceal its pluralistic nature from its youth. On the contrary, BH society has to make every effort to teach its young generations how to accept pluralism without obliterating differences or being assimilationist. Differences exist and they cannot be hidden or erased. What the RSE approach suggests is avoidance of the problem, not its solution. It implies our perceiving religious diversity as a problem, not as an advantage or source of rich-

ness. Coexistence based on suppression of particular identities did not work in BH despite forty-five years of concerted efforts. BH will cohere through recognition and acceptance of these differences and through dealing with them. Building of a Bosnian national identity ought not to be detrimental to particular identities of various BH peoples. Children should be taught to respect religious differences the way we teach them to respect racial, linguistic, gender and other differences.

Fourth, assuming that clergy of some religious communities are negatively impacting the development of pluralistic BH society, CRE in public schools is a unique opportunity to wrestle powerful religious messages from such exclusivist theologians and parental figures. A recent survey reveals religious communities in BH enjoy high levels of trust (Šalaj, 2009). When clerics speak and quote scriptures, people listen and many follow the religious message. Although the situation varies from one community to another in the Balkans, such messages tend to be exclusivist. Introduction of CRE in public schools provides the public with a unique opportunity to temper such powerful religious messages and their inculcation in youth. Supported by public educational authorities, CRE teachers can be reasonably expected to do a better job in explaining religious differences to young generations and in preparing them to manage religious diversity in their lives.

While current textbooks have been an object of scrutiny and criticism, everybody has forgotten how they looked before revision when they were prepared solely by religious communities. For instance, the old Islamic CRE textbook for the third grade had a picture featuring a child reading a book with a gun leaning on the wall next to him. The old Orthodox textbook for the sixth grade (2001) nourished “the consciousness of the need to avenge Kosovo...”. Later in the textbook, it says that Muslims have “Roasted live people, broken bones with axes and huge hammers and tortured them in various other ways...” Textbooks and materials used for religious instruction or catechesis within religious communities address their believers as if

they were living in either an insular Muslim or Christian environment. Achievement of mutual understanding, religious pluralism and coexistence do not inform them. (For references see the full policy paper).

In a nutshell, religion is too important today to be left to the theologians and clerics alone. CRE plays an important transformative role we often fail to notice. In some case, it is the only window through which winds of change can reach inner circles of the religious communities. Instead of shutting this window of opportunity, let us swing it wide open. CRE pressures religious authorities to address issues they can comfortably ignore inside their communities. By integrating religious communities and people into the mainstream, society will encourage them to be socially responsible.

Key Recommendations: Intolerance Is Taught and Therefore Can Be Untaught

Government

- Strengthen cooperation and partnership with religious communities regarding curriculum and textbook revision and development, as well as teacher training;
- Work to prepare and introduce an alternative course for CRE;
- Push for the introduction of RSE into all public schools by September 2010;
- Facilitate provision of input to authors and publishers of CRE and RS textbooks so they can be optimally respectful of international standards and best practice.

Religious Communities

- Make your position regarding CRE clear but improve cooperation and partnership with public authorities, international organizations, and parents in ensuring that it supports coexistence, mutual understanding and solidarity;
- Assist education authorities in developing and introducing a CRE alternative and an RSE course along with making necessary concessions.

Confessional religious education plays an important transformative role we often fail to notice. In some case, it is the only window through which winds of change can reach inner circles of the religious communities. Instead of shutting this window of opportunity, let us swing it wide open.

OSCE & Other International Organizations

- Shift focus from negative aspects of CRE to ways of putting it at the service of social cohesion;
- Garner support for RSE course in schools by, *inter alia*, undertaking trust-building measures with religious communities including assuring them that aim is not to displace CRE from public schools;
- Assist religious communities and education authorities in introducing an alternative course for CRE;
- Support execution of an impact assessment study of CRE.

Different Religions under One Roof: Towards Inclusive Religious Education in Bosnia and Herzegovina

by Sabina Ćudić

With a small population of approximately four million citizens, BH is one of the most diverse, as well as politically divided countries in Europe. The existing education system in many ways reflects the internal divisions, which, to a large extent, also exist in religious education.

Despite the fact that religious education in BH is based on Constitution guaranteed rights, there is a recognized need for a review of existing approaches to defining the relationship between religion and schooling. Inclusive religious education would contribute to social, religious and political tolerance and informed understanding, and would serve as a tool in overcoming the divisions in the education system, as well as in society at large.

Culture of Religions in BH

The Culture of Religions initiative in Bosnia and Herzegovina has designed a school subject that teaches students about the four major religions practiced in Bosnia and Herzegovina. Different than the traditional, confessional religious classes which provide a doctrinal point of view, the Culture of Religions course teaches all students to explore the four religions, with an emphasis on their history, culture and society.

Culture of Religions provides complimentary education to the existing confessional religious education,

without challenging and/or affecting the existing practice or right to confessional religious education. This pilot, and donor community driven initiative, was initially introduced in 21 schools in both BH entities.

According to the *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*, “this approach is **inclusive and it serves as a confidence-building measure that seeks to advance inter-religious tolerance and understanding.**

Its aim is to reduce potential misunderstandings and conflicts arising from a lack of knowledge of other peoples’ faiths and cultures by providing the next generation with a basic knowledge of the culture and history of the religions of others.”

The Goethe-Institute maintains that this school course “places a **special emphasis on the development and encouragement of tolerant coexistence of all people in BH**, pointing out the similarities among the four main religions in Bosnia and Herzegovina.”

However, it is this aspect that was met with the resistance by those who assumed that the Course will generalize the truths of individual religions, with its neutral, scientific approach. At the same time, teachers and religious authorities, such as Reverend Mario Ćosić, who teaches History of Religions at the Sarajevo *Katolički školski centar* (Catholic School Center -CSC), and Islamic theologian Nermina Baljević, who teaches the Culture of Religions course at the *Prva bošnjačka gimnazija* (First Bosniak Gymnasium

“Interaction between non-confessional and confessional religious education can only be a positive one as the knowledge gained in the History of Religions course builds on to the knowledge that students gain in their confessional religious classes organized in schools or outside of them.”

Reverend Mario Ćosić

The Catholic School Center and First Bosniak Gymnasium serve as best practice examples of a successful implementation of Culture of Religions, to the satisfaction of students, parents, teachers and religious communities

-FBG), point out that the Culture of Religions actually builds on to the knowledge gained in confessional religious classes.

As a part of its curriculum, CSC has a mandatory History of Religions course during the first and second years of high school. According to Reverend Mario Ćosić, the experience with teaching this particular course has been overwhelmingly positive and has even attracted international attention. Reverend Ćosić points out that students of all confessions, as well as students who declare themselves as atheists express, above-average interest in this course, where they are encouraged to explore the religions of their peers. Former CSC student, Gorana Zagovec, who is currently doing her postgraduate studies in Public International Law at the University of Oslo, says that she was initially sceptical regarding the History of Religion course. **“I now realize that in an environment such as BH, where we aim to preserve a multicultural oasis with as many nationalities and ethnicities, it is important to offer such a neutral approach, where students are introduced to traditions and customs of all religions, and religiosity is seen as individual’s personal and intimate belief.”**

A similar approach is employed at the First Bosniak Gymnasium in Sarajevo where the Culture of Religions course was first introduced in 1995. Nermina Baljević, who has been the Culture of Religions course instructor in FBG for the past 13 years, points out that the course has met the expectations of both parents and students. This is confirmed by a survey conducted among 75 students of the course. In response to the question, **“Do you find that learning about and knowing about the cultures and religions of others and those different than you is important for your education?”**, 72 students answered “Yes”, two students answered “I cannot estimate at this moment”, one student answered “I could live without it” and no students choose “No” as their answer.

Former FBG student Amila Karačić, who was subsequently a top student at the Sarajevo School of Science and Technology, and is currently working at

the State Ministry of Civil Affairs, believes that the Culture of Religions course has been of exceptional educational value for her and her peers. **“In addition to the four major religions in our country, Culture of Religions has also taught us about the world beyond BH, Balkans and even Europe, by introducing us to the religions of the world. It has broadened my horizons and made me more aware of diversity in a global context.”**

Challenges

One of the primary problems with the implementation of the Culture of Religions course in BH is the lack of state, local or even school-level ownership. As the Project was seen as primarily donor-driven, and on a trial basis, “there is currently no domestic “go to” source of information about its current or future implementation. Even the country’s education officials appear to have little information of how successful Culture of Religions is within their areas of responsibility.”

In the Republic of Srpska, the Ministry of Education has instituted the pilot project, which will last from February till the end of the school year in July 2009, in all of 87 Republic of Srpska high schools. The project is not considered to be permanent, but rather experimental.

Sociologist Ivan Šiljaković expects positive results from this experimental phase of the project, while at the same time emphasizing that the final results will depend on the teachers and their approach to teaching this course, adding that it is very important that no religion is given privileged status during the teaching process, and that there be no theological discussions, but rather a familiarization with different religions and their meaning.

At the same time, the experience with the Federal Ministry of Education has been a different one. Although the Project has been formally presented to the Ministry, there has been no official response, nor recommendation for its implementation.

European Experience

In developing an appropriate approach to defining the role of religion in schools, BH finds itself in a diverse European context, which is why it is necessary to examine European models, with an emphasis on those which are comparable to BH. Most European countries have some form of religious education while, at the same time, their religious and cultural plurality is on the rise. Therefore, the dilemmas and challenges that BH policymakers are facing are to a large extent shared by many European countries.

In Austria, Switzerland, Belgium and Germany, where there are various options for confessional religious education, there is an opportunity to choose additional or alternative subjects, such as ethics or philosophy, on an equal basis. At the same time, in countries such as Denmark, Sweden, Norway, Scotland, education about religions is strictly non-confessional, and religious studies are under the sole authority of the state. These two models tend to be seen as mutually exclusive, but are not necessarily such. **There can be successful cooperation between the state and religious communities. Under the label of Cooperative models between religious communities and state agencies e.g. in matters of content, teacher training, curriculum etc. we find confessional and non-confessional models.**

Country which is suitable to serve as an example in inclusive practice is Austria, because it successfully encompasses the above discussed approach: compulsory confessional religious education for various state recognized religious communities in both elementary and secondary schools, as well as the inclusive education about religions. "In Austria, students can't complain of lack of choice, with Catholic, Protestant, Orthodox, New Apostolic, Jewish, Islam and Buddhist classes available." Religion is a compulsory subject in schools, while an alternative, non-confessional education about religions has been also available since 1997. In Austrian classrooms various methods of teaching about religion are employed: case study,

problem solving and decision making exercises, games, role play, presentation and interpretation of information, self-assessment, discussion, group work, activity based learning. The stress is on integrated learning.

The aim of confessional and non-confessional religious education in Austrian schools is to contribute to "preparing students for life, to developing their identity in the pluralist culture they live in...and to understanding and developing tolerance towards people with different world views." The positive interaction between confessional and non-confessional religious education seen in Austria can and should be employed in BH as well.

Recommendations

Relationship between religion and schooling in Bosnia and Herzegovina remains controversial, to a large extent decentralized and, particularly in the case of Federation of Bosnia and Herzegovina almost beyond the scope and control of relevant government bodies.

Policy options should be examined based on the criteria of political will, feasibility, sustainability and human rights. Exclusion of confessional religious classes from BH's primary and secondary schools would require considerable constitutional changes for which there is very little to almost no political will. Availability of religious education itself meets little opposition from the general public, but the lack of choice and discriminatory practices are recognized as a problem which needs to be addressed. Feasibility of such measure is highly questionable, considering the status of religious authorities in BH and public support that they enjoy. Freedom of organizing religious education in public schools is considered to be Constitution guaranteed human right, seen as a positive and democratic development from the communist system which drew an impenetrable line between religion and state.

When it comes to the status quo, it is evident that the NGO and donor community driven initiatives are

limited in scope and durability. The highly decentralized government system, particularly in Federation of BH allows for individualized approach to establishing a relationship between religion and schooling which, in some instances produces cases of exceptional success. At the same time, more than half of the Federation's cantons have either actively or passively rejected Culture of Religions course citing the lack of formal recommendations or instructions from the relevant government bodies. The Federal Ministry has expressed vague interest in the course but has failed to follow up with any identifiable measure. The Republic of Srpska has started with the implementation of the Culture of Religions course as an experimental, seven-month project, from which further institutionalization will depend.

The primary concern should be how to involve the relevant authorities and centralize the system of teaching Culture of Religions in BH. The responsibility cannot be placed on the Federal Ministry of Education alone, as even in the case that it fully supports the Project and issues the recommendation for the implementation of the course, the competence remains on the cantonal level, where educational policies are being adopted. This means that the efforts need to be made towards both levels of ministries.

- **Cooperation with religious authorities** should be established, based on the already opened channels of communication, and convincing arguments offered by some of the representatives of the religious authorities that the interaction between confessional and non-confessional religious education can only be a positive one. This should be a primary tool of cooperation with those actors who have rejected the Culture of Religions course on the ground of the existing mandatory confessional religious classes.
- **The relevant ministries need to be made aware** that various forms of Culture of Religions course already exists within their domains, that the political will for it is evident and that the ca-

pacities for teaching this course have been and/or can be developed within the existing members of the faculty.

- **Education of new Culture of Religions teachers** needs to be organized under the state authority, and in cooperation with the existing BH universities and teachers of Culture of Religions course who have undergone formal and specialized trainings. The Ministries of Education should be responsible for organizing training and certifying teachers of Culture of Religions course, which will be implemented on the Entity level, creating a foundation for modern, inclusive European education system.
- **Support Network for a Culture of Religions course** consisted of the senior Culture of Religions course instructors, representatives from the Religious Communities, International Community and Entity and Cantonal Ministries of Education should be established.
- Culture of Religions course **teaching materials and methodology need to be harmonized.**
- **Public relations campaign** which will inform the public, parents, students as well as the religious communities of the positive interaction between the confessional religious education and Culture of Religions based on the best practice examples domestically and abroad.

Sustainability of the Culture of Religions can only be achieved through local ownership and educational ministries' support and commitment.

There is a considerable political will and interest for the Culture of Religions course in BH as whole. The primary question therefore is how to successfully institutionalize this process and ensure its sustainability.

The Religious “Others” in BH public schools: From Exclusion to Inclusion

by Zlatiborka Popov-Momčinović

The transitional period of BH society is marked by deep social cleavages which were cultivated in the disastrous civil war during the 1990s, and also manifested in different ways in the postwar period. Religion(s) also have an important role in these social divisions, since the main differences between the three constituent peoples directly involved in conflicts are based on religion. In order to foster peace and cooperation between them, the BH institutions are functioning on the principles of consociation, which raises different questions and controversies regarding the minorities' issues, and individual rights as well.

These problems can also be perceived in the current religious educational policy in public schools. It confirms the importance of religions and religious communities in the public sphere, and is framed to meet the values and interests of the three dominant confessions - the Islamic Community, Catholic Church and Serbian Orthodox Church. As BH Framework Law on Primary and Secondary Education reads, the religious communities are in charge of the religious education in public schools, and in praxes different obstacles are encountered by religious minorities when they try to be included into the religious educational system in public schools.

In order to overcome the negative consequences of the strictly confessional religious education in public schools, OSCE launched the project *Culture of Religions*, by piloting the introduction of non-confessional religious education in secondary schools. The subject

is framed within the human rights standards and values of pluralistic and democratic society. However, the subject is actually not providing the inclusion of small religious minorities, whose representatives actually have not participated in its conceptualization. For that reason, the third policy alternative for the inclusion of the small communities is identified and recommended in this policy research. It is based on the principles of affirmative action, that is to say, smaller and vulnerable groups must be treated differently in a proactive way, in order to affirm their social inclusion. This option does not require any change of legislation, the institutional requisites for its implementation are already there, and face no public disapproval since it does not question the confessional model preferred by different and powerful stakeholders.

Context of the Problem: Exclusion of Small Religious Minorities

Small religious minorities in BH encounter different forms of social exclusion, mostly due to the small number of adherents, and different stereotypical portrayals they are exposed to by the population and major confessions. The representatives of the Protestant communities and their believers interviewed during this research are well aware of their exclusion - e.g. they are not members of the Inter-Religious Council in BH, the media rarely inform about their activities, and when they do, they do it so often superficially and unprofessionally, etc. The major confessions are

There are approximately 2000 Protestant believers in our country, according to their own estimations. This does not include children, since only adults are accepted in the full membership, on the principle of personal choice. There are 35 Protestant churches in 17 municipalities in BH, and some of them are in the process of getting registered. The most numerous are the Adventists, who have 10 praying homes and the Evangelicals with 11 local churches.

“The feeling of being rejected by society is something that both parents and children have, especially in BiH where religion is equated with nation... But that is something we must accept and live with it. As you’ve read in the New Testament or perhaps watched the movie, Jesus has done only good to people, he cured them and fed them, and yet they prosecuted and crucified him...”

Pastor Aleksandar Trajkovski, Baptist Church Novi Travnik

“I’ve attended the elementary school in the Republic of Srpska, where Orthodox religious instruction is obligatory for Serbian pupils. Since I’ve wanted to withdraw from the classes, I was sent to the school principal who asked me a little bit surprised “Why do you want to withdraw if you are a Serbian?”. “Oh, he is subotar”, explained him the priest-Orthodox teacher”...

Pastor Želimir Stanić, the Adventist Church Sarajevo

under specific protection of the state, for they receive financial support (salaries for the religious teachers, insurance etc.), and are still burdened with the negative images of the Protestant communities mostly due to historical reasons and the fact that the latter are based on the individual, personal choice (Cvitković, 2000) Therefore, the smaller communities are, on the one hand, invisible for the system, and exposed to stereotypical way of thinking and behaving, on the other.

Religious educational policy in public schools in BiH systematically excludes these communities. According to the report of the USA Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, the schools organize the religious classes on behalf of the minorities only if a “sufficient” number of students attend particular school (15 in Federation and 20 in RS). Small communities are therefore excluded from the very start, for they have small numbers of adherents living scattered across BH. As it is also confirmed in this policy research, the minor confessions were not included in the process of the conceptualization and practicing of the religious education system, they cannot question the way they are presented within the curricula of three dominant confessions, and their exclusion tends to expand to other spheres of life. For example, in the textbook for the Orthodox Religious Education, some Protestant communities (Adventists, Pentecostals) are defined as destructive sects and put in the same context with the Satanist and similar groups.

Critique of the Policy Options

Restrictiveness of Confessional Religious Education in BH Public Schools

The introduction of the confessional religious education for three dominant confessions was based on the arguments that these religious traditions are deeply rooted in BH cultural heritage, and that without religious education the children will be deprived of their cultural heritage and incapable to develop own cultural identity. It was also claimed that the confessional

religious education has a clear epistemological and didactical framework (Popov & Ofstadt, 2006) whereas other approaches do not.

However, this approach raises serious issues concerning human rights and ethical questions about personal autonomy because of the widespread pressure of teachers and peers in favor of attending the confessional education (Popov & Ofstadt, 2006). Smaller religious communities are especially vulnerable for they are the least equipped to claim their rights, and their problems rarely draw public attention because their exclusion from the BH society.

During this research, different stories from believers belonging to unprivileged confessions could be heard. The pastor from the Baptist Church in Novi Travnik told me a story about a child from his community attending the religious education of other confession, and then revising the material at home with parents. The situation is more complicated in the Republic of Srpska, for the Orthodox religious instruction is obligatory for the Serbian children in this entity. Many Protestant believers in this entity are ethnically Serbs, and face different problems while trying to withdraw their children from the Orthodox instruction. The pastor from the Adventist Church in Sarajevo grew up in the RS and had to attend these classes for being a Serb, until his father finally succeeded to withdraw him from classes when he was 4th grade.

Culture of Religions- without Culture of Religious Others

In 2000 the Mission of OSCE in BH piloted the introduction of the non-confessional religious subject *Culture of Religions* in secondary schools, which is now in the experimental phase in the Republic of Srpska and being introduced in some cantons in the Federation of BH. The project raised different controversies, and the proponents of the confessional education, with the Catholic Church playing the leading part, claimed that the new subject promotes religious relativism, syncretism, unitarianism, and saw it as a part of the Marxist’ approach towards religion (OSCE, 2007).

As for the small religious communities, at first glance it seems that the new subject will provide their inclusion into the religious classes, because the children from these communities will attend them with the children from other confessions. Furthermore, the subject was framed within the Toledo Guiding Principles for teaching about religion/s in public schools, where it states that “it is important to give voice to a wide range of religious beliefs and disbeliefs and to treat them with respect... It needs to be remembered that most well-established faiths in today’s world started as small and unconventional and were rejected by the society at large” (OSCE/ODIHR, 2007). However, the representatives of the Protestant communities were not invited to participate in the process of the conceptualization of the new subject, although the principles the subject was framed within read that this subject will build sensitivity and broadmindedness toward different forms of beliefs and religious plurality. The finalization of the subject resulted in teaching “about the beliefs and practices of all the major faiths practiced in Bosnia and Herzegovina (Christianity- Catholicism and Orthodox religion, Islam and Judaism)” (OSCE, 2007) as well as the marginalization of the smaller and non-traditional communities.

Therefore, a different alternative should be recognized in order to acknowledge these groups, enable their inclusion and participation into the public educational system and society.

Affirmative Approach: State Funding for the Religious Education of Minorities in Their Communities

The policy alternative recognized in this study as successful is built onto the principles of affirmative action (or positive discrimination); this means that smaller and vulnerable social groups must be treated differently than other groups in order to protect their rights, stop their discrimination and foster their inclusion into the democratic society. For example, in Great Britain, the state started to fund the schools of religious

minorities. The main aim of this new policy was to achieve fairness, good community relations and inclusion of these groups into the society (Jackson, 2006).

Within this approach, we are dealing with the so-called weak positive discrimination, since the favoring of minorities does not lead to the disadvantage of majorities who will continue to perform the confessional religious education in public schools. Smaller communities in the BH society will organize religious classes in their communities, which will be recognized by the educational authorities and schools as an integral part of confessional religious instruction in public schools. That is, the students will bring a written report from their communities about their religious instruction to the schools, which will accept their documents. The educational authorities will support printing textbooks for religious instruction of smaller communities, and provide salaries for their teachers.

This approach is favorable for variety of criteria. It is feasible within a short period, it encourages and provides the inclusion of unprivileged religious groups into the educational system, it does not require additional resources, change in legislation or significant financial means, and institutional capacities for its implementation are already there. It also does not face public disapproval for the three major confessions will continue to organize their religious instruction in public schools. It is also in accordance with the attitudes of many Protestant believers and representatives who think that religion cannot be thought and experienced in schools, but rather in one’s family and religious community. The acceptance and implementation of this option will provide the equal treatment for pupils from minor confessions, and these children will be encouraged to exchange their religious knowledge and experience with other students. The teachers from these communities will be encouraged to communicate with their colleagues from other communities, to share their knowledge and will be engaged in religious dialogue. In that way, they will become more equipped to present themselves to others and challenge the vicious circle of stereotypes and exclusion of small confessions in our society.

“Curricula should be sensitive to different local manifestations of religious and secular plurality found in schools and the communities they serve. Such sensitivities will help address the concerns of students, parents and other stakeholders in education, especially with regard to a fair and balanced coverage of different religions and philosophies. The negative impact on the self-esteem and sense of belonging of students who feel excluded has been well documented. Parents who feel that their (religious) beliefs are not respected in the school and school curriculum are also less likely to feel a sense of engagement with the learning that takes place in the schools their children attend...”
Toledo Guiding Principles

Policy Recommendations

When it comes to the inclusion of the small religious communities into BH religious educational system, this option proved the most favorable one, for all the reasons discussed above. BH educational authorities, together with the religious communities themselves, will be engaged in the realization of this option on the basis of equality, mutual respect and cooperation. The religious values, interests and specific needs of this group will in this way be socially recognized and respected. The children from these communities will in that way fully participate in the school system and become more socially engaged.

More specifically, it is necessary to pass the information onto the institutions important for the implementation of this option, and to define their responsibilities. Religious communities will provide religious teachers, and set the curricula, as the three dominant communities have already been doing. At the first stage, it is recommendable to start this option with those communities who openly opt for it, considering that some communities are for the strict, thorough separation between church and state. It is assumed that after the successful pilot implementation of this option, other religious communities will be encouraged to participate in this policy. Ministries of education will cooperate in publishing textbooks and providing salaries for teachers. Schools will be obliged to accept the written reports from these communities and include them into their own records. Considering that this option does not require any significant additional resources, and that it provides benefits for the marginalized groups, it is optimal at this stage. At the end, this option can play an important part in the stepping out from the three-confessional into the religiously plural society, and it can encourage the development of other policy options dealing with the minority issues.

(E)merging religious education

by Amina Mulabdić

The controversy of religious education in Bosnia and Herzegovina has taken the debate to a level at which the responsibility of educating children has taken a back seat to the subjective manipulations of politicians and media alike. The issue of religious education should be solely managed by the experts; namely by the religious institutions in collaboration with the government bodies authorized in this policy issue. Then and only then can an agreement be reached that would best suit those it is primarily designed for. Unfortunately, the Culture of Religions course in BH has not fulfilled its primary goal of teaching all children in BH about religions. However, it did teach us a valuable lesson: religious education should not be taken lightly, whether it is confessional or non-confessional. It is the local stakeholders that must „put their noses to the grind“ and truly find the tailor-made model that would best suit the present environment in BH.

In Bosnia and Herzegovina, religious determination is almost synonymous with ethnicity. After the war, religion in this multicultural society with people that have lived side by side for centuries has become a subject that makes everyone nervous, possessive and defensive. Religious education is, unfortunately perceived as a dividing point rather than an element of connection between cultures. Segregation in schools is believed to be deepened by this subject. This need not be so. A common misconception is that religious education should be divided into polar opposites. On one side is the confessional religious education as the study and practice of a certain religion. On the other there is non-

confessional religious education also known as the study about religions. The present policy on religious education divides the two types of religious education, for no valid reason. This also need not be so.

These two “opposites” should truly be incorporated into one single subject, for several reasons. There is a need for an introduction of confessional religious education in public schools in order for the state bodies and religious communities in Bosnia-Herzegovina to develop a fully comprehensive and politically correct school curriculum. This would also contribute toward the development of a adequate textbooks in other culture related textbooks, including history, literature and art. Finally, children in public schools should be given the opportunity to learn about their peers through the teaching about religions without feeling a threat to their own. This is the only way in which a multicultural society such as Bosnia-Herzegovina has a chance to build a culture of tolerance and understanding much needed in this region.

Religious Education in the Region

The model used in Bosnia and Herzegovina should draw insight and experience from its neighbouring countries. The Balkans had been in turmoil for much of the 90s in the last century. The main difference between these countries and BH is that they have a monotheistic/ethnic majority. Other religions/ethnicities in these countries are minorities. Therefore, the

issues in Croatia, Serbia and the Former Yugoslav Republic of Macedonia are rather different than they are in BH. Bosnia and Herzegovina is quite unique in this regard. BH has three constitutive ethnic groups/religious communities, where all are regarded as equal. The issue here is to allow all to have the same freedom of religious belief or non-belief. However, the study *Religious education for religious tolerance – steps toward a truly democratic society* offers an overview of the situation in the whole region in order to choose the best possible solution in Bosnia and Herzegovina.

In the Republic Croatia, Catholic religious classes are offered as part of the country's curriculum. Students choosing not to take classes on Catholicism may request that their religious instruction be offered through their faith community. Although many nongovernmental organizations have worked with students and teachers towards promoting "education towards peace", the Croatian government has discouraged teachers from attending any similar training unless it sanctioned them. Accordingly, the government has organized little training in this regard, and not much progress has been made.

In 2001, the Republic of Serbia introduced optional religious classes into their curriculum for the first years of both primary and secondary schools. Seven faiths were granted permission to offer religious classes in schools. For those students opting not to take religious classes, a course titled "Civic Education" was created. This drew criticism from religious authorities who argued that the name of the alternative course implied that civic values were not learned in religious classes. The Former Yugoslav Republic of Macedonia adopted a different approach. In 2000, a culture of religions class was planned but its implementation was found questionably illegal. As a result, all religious education in public schools was ultimately abolished by a Constitutional Court decision. Since then, the Macedonian government has had additional discussions about the course with the Macedonian Orthodox Church, but to date, no compromise has been reached. Many

Macedonians, as chronicled by the Kotor Network, have been advocating for a course similar in content to that of Culture of Religions, in order to better reflect the multi-religious character of Macedonia.

Three very different approaches in three countries and all are under scrutiny and still a matter of debate. From this overview it is evident that these countries are all experimenting with the issue of religious education and are on unfamiliar ground. Croatia has taken the solely monotheistic approach to religious education, and has disregarded non-confessional religious education entirely. Serbia has attempted at involving all religions in confessional religious education and combining it with culture of religions as an optional course. This has caused more scrutiny from the religious communities. Macedonia, on the other hand, has completely abolished religious education and is "back to square one", trying to find a way to include religion in the education curricula of public schools. The models of these countries all prove that religious education is a very delicate and complicated issue that must be tackled with great care and much monitoring and evaluation in order to find the exact match that would prove to be successful.

What to do, by God?

The first option would be to remain status quo, that is to choose not to change the current policy but to implement it further and try to improve on it through monitoring and evaluation. The OSCE supported pilot project of the Culture of Religions course was sufficiently presented in the previous section. The problem with this approach is, once again that religions differ from one school to the next, no textbooks or standardized course materials exist, seminars for current and future Culture of Religions teachers are limited in number, the government provides little to no oversight and guidance to teaching of the course, schools to introduce Culture of Religions face already demanding curricula. These issues make it difficult for the subject of Culture of Religions to be taken seriously, whether

by students or the school administration. It has proven to be quite costly, with the teacher trainings, implementation strategies, the Ministries of Education in each Canton, each entity going through the motions of implementing this project. In addition to this, it will take a long time to implement this course in every single school in Bosnia and Herzegovina, and for it to be properly monitored and evaluated. In fact, with the current state the government bodies are in, it is unlikely that any type of monitoring can be conducted, not to mention the evaluation of this project. It would prove to be a magnanimous task to say the least. Furthermore, in the case of Culture of Religions, there is evidence that the religious institutions are opposed to this type of religious education; on the other hand, there is limited involvement of the state in the implementation of this course.

The second option would be a radical course of action, that is to abolish religious education in public schools completely, much like in the case of the Former Republic of Macedonia, as mentioned previously. In this case all responsibility for the education of children in religion and belief would be left in the absolute control of the religious institutions, without any type of involvement on the part of the state institutions. In this case the state would have no insight into the curricula, nor would it have any say in any matter of religious education. This option would not allow the presence of non-confessional education, and therefore the idea of promoting religious tolerance, mutual understanding and coexistence would most probably be lost. This is not to say that the religious institutions themselves would not take part in the development of a multicultural society, but they would have limited resources because the focus of their teaching would be on the confessional teachings of religion. This would furthermore allow for the deepening of religious exclusion of majority groups within Bosnia and Herzegovina and would not create an environment of tolerance and understanding. In addition to this, the Law on Primary and Secondary Education in BH clearly states in Article 9 of the aforementioned Law whereby *religious education is an elective and regular subject in*

elementary and high school education, which means that this course of action would be unconstitutional and therefore illegal.

The final option would be to attempt to create a symbiosis of confessional and non-confessional religious education, whereby, confessional religious education would be refreshed with non-confessional lectures and workshops. This type of education would not include additional classes in primary and secondary schools but would rather take "Culture of Religions" into the setting of confessional religious education classes. The teachers who would teach these classes would already be trained in their own right: they would be imams or priests who teach their confessional religious classes; they would be teachers who would transfer their knowledge of their own religion to members of other religious groups. These would be so-called "travelling priests" designated to a number of schools that they would be responsible for. In this case, the religious institutions would send their own "employees" into other religious classes, with clear instructions of what to say and how to teach. This would of course, not be deductive teaching about the belief of the pupils, but rather informative of their own religious customs and convictions, in order to present this religion in the best possible light.

A very important aspect of this approach is that the religious institutions would not be threatened by the introduction of this type of teaching about religions through their own religious instructors, which is not the case with the Culture of Religions course, whereby the religious institutions, especially the Catholic Church find it very objectionable. This option would allow them to have a say in non-confessional religious education, in the curricula, the manner their respective religions are presented and their staff who would be engaged in this process

Simply merge

This option would offer the following:

- The tutors would be instructed and tutored ac-

ording to the Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools.

- Classes would not include textbooks for children, but would rather include presentation slides and handouts.
- Religious institutions would provide their recommendations on the methodology of this type of religious education.
- State institutions would have an opportunity to monitor and supervise these classes in order to maintain a level of quality and tolerance.
- Evaluation would be made by non-partisan agency which would offer insight into other limitations. These limitations would be overcome with the joint effort of the state and religious institutions.

Three priests from each religion respectively (Catholicism, Islam and Orthodox Christianity) would be selected to travel from one place to another and offer lectures and workshops teaching about their religions. Each class would subsequently have a structured discussion where students would be allowed to ask questions and offer a comparative view with the religion being discussed and their own religion. The institutions that would directly take part in this policy option would be the state institutions and the religious communities respectively. The state institutions involved would be the Ministry of Civil Affairs of BH, the entity ministries of education (as the executive branch that would take control of the implementation of the pilot) as well as the cantonal and municipal educational organizations. The municipal level bodies would conduct the monitoring of the efficiency of the pilot and report to the entity ministries.

The most important impact that this policy option could have is creating more open minds among the pupils of the selected high schools, for them to be able to witness the various similarities and differences between the religions, and for them to see that they are no different from their peers of different backgrounds. It would create a platform of understanding and tolerance, which was the original aim of these pilots in the first place.

Towards Holistic and Integrative Religious Education in Bosnia and Herzegovina

by Emina Abrahamsdotter

A Confessional model of religious education in the Bosnian public schools constitutes one of the major disintegrative forces in the education system. Is such a system religion education appropriate for the circumstance of Bosnia and Herzegovina? I believe not. As recommended in this brief the current model must be reconsidered and new solutions and perspectives sought. Religious education must be based on holistic approaches and foster integration and peace. This might be a difficult task to execute but is crucial for the future of the country.

Religious education became part of the BH public schools system in complete silence. No public debate ever took place and neither parents nor students were given the opportunity to openly discuss the strengths and weaknesses of the current model of mono-religious learning. Apart from the absence of public debate there was little research conducted within the area.

The current model of confessional religious education must be reconsidered and critically debated. Other possible models must be discussed and presented in order to find the best possible solutions appropriate for the Bosnian context characterized by plurality of beliefs and lifestyles. All relevant stakeholders such as parents, students, teachers, politicians and NGOs must be included in the debate and listened to. This Policy Brief aims to contribute to that debate and introduce a selection of ideas for an integrative and holistic religious education for all students in Bosnia and Herzegovina.

Integration or division?

"I now live in Banja Luka, but what if I want to move to Cazin, my pre-war home? How can I bring my daughter there when I know that the school will not provide religious education for her or that she will be the only child not attending it?"

"When I was a child I went to the Church . . . we went there with love, we had fellowship, and religious communities were much more active . . . today we have too much of it. After my child has received all the sacraments he stopped going to the Church, I could not force him to go because he did not want to, and nothing attracted him there."

"I think that it (religious education) creates walls in negative sense"

"They (religious communities) support divisions, interfere in politics and social developments. Attending religious education is conditioned with the confirmation in the Church. It is not sufficient to go to the Church, but also to attend religious education and I think that is a pressure."

"It is more than obvious that children do not know anything about other religions and I do not think that is good. Why? Because we live in multiethnic and multireligious society and children need to be taught that the beauty lies in our differences, and to acquire more knowledge. For instance, a

student had sworn about God and said: Teacher, I did not swear God, I swore Allah. Is it not sad that after 70 classes of religious education a child does not know that God is the same as Allah?"

Providing religious education from the purely confessional perspective presents a number of challenges. One of the main concerns is related to the issue of integration, peace and co-existence. The question at stake here is whether the current model, which is exclusionist in its nature, contributes to integration or to the division of students and the peoples in the country. Taking into consideration the recent conflict in the country this question seems to be one of utmost importance. Knowing the fact that religious affiliation constitutes the major line of difference between the peoples I wish to argue that confessional religious education is one of the major disintegrative forces embedded in the public education system. Why is this so?

Firstly, confessional religious education prevents *encounter* and *relationship*. These two main notions are well articulated in the works of John Paul Lederach, a prominent peace-builder, as the focal points in dialogue and reconciliation. When the time comes for religious education class, students are separated along religious lines. Those who do not confess themselves to any of major religious traditions in Bosnia and Herzegovina stay outside the classroom. Public schools must provide all students with the opportunity and space to express their views and feelings as well as to get to know the world of religious diversity present in the country and the world. Encounter is crucial for building relationships as a basis for long-term peace. It is in the relationships that people develop true understanding and tolerance for each other. The school curriculum, including religious education, must create space that will encourage encounter and relationship building as the basis for sustainable peace and integration.

Secondly, the current model of religious education is based on teaching particular religious doctrines and

truths, and explicitly or implicitly (re)constructs the image of the Other. Just as the atheistic viewpoints were imposed on students in former Yugoslavia, so religious education is imposed on students today. Such an approach does not take into the account the diversity and complexity in which we all live, and the plurality of our identities. The public schools must provide students with the opportunity to explore this plurality and develop the sense of their own identity. As Robert Jackson argues, religious education must not be seen as "defined by a fixed body of knowledge, but as a series of existential and social debates in which pupils are encouraged to participate."

Religious education is organized differently in different countries. What model is the most suitable for a specific society will highly depend on its political and social context. Bosnia and Herzegovina has been historically multi-religious society, and in the light of recent conflict it is crucial to develop a model that will reinforce the long tradition of co-existence, understanding and tolerance of each other. How religion is taught is therefore of vital importance.

Holistic Religious Education

As pointed out, the current model of mono-religious teaching is exclusionist, reductionist and doctrinal in its nature. Instead what is needed is a holistic perspective, i.e. "an alternative, critical worldview that sees all phenomena, all existence, as intrinsically interrelated." Knowledge about religion is frequently treated as disconnected from the other forms of knowledge. It does not encourage dialogue and wholeness of perspectives.

Four basic pillars of education as proposed by UNESCO in *Learning: The Treasure Within* constitute the ground on which religious education should stand. These pillars are *learning to know*, *learning to do*, *learning to live together*, and *learning to be*.

Basic pillars of education	Explanation
Learning to know	Learning <i>to know</i> is not about acquiring a certain amount of specific information, but it is about gaining skills to master the instruments of knowledge.
Learning to do	Learning <i>to do</i> refers to the development of life skills such as communication skills, ability to work in teams, problem solving skills, and conflict management skills.
Learning to live together	Learning <i>to live together</i> encompasses discovering other, and working towards common objectives. This means that that to be able to understand others, one must first know oneself, but in the same way, understanding others strongly contributes to one's own development.
Learning to be	Learning <i>to be</i> means that education should encourage individual, critical thinking and help students to form their own judgment. Only in this way will an individual be able to determine what right thing to do in specific circumstances is. This also applies for our relationship to the community.

On the whole we could say that none of pillars of education are applied in religious education. This must be changed as quality religious education constitutes a way towards tolerance, peace and stability in Bosnia and Herzegovina.

Holistic education also includes pedagogical skills of teachers that will organize religious education in a way so as to practically apply the four pillars. At the moment, teaching skills of religious teachers are very mixed and beyond the control and influence of school management. Such a solution constitutes a big problem as it is not possible to strive for common standards applicable for all teachers, including teacher of religious education. So called *Toledo guiding principles on teaching about religion and beliefs in public school* could be useful in this case. They were developed so as "to contribute to an improved understanding of the world's increasing religious diversity and the growing

presence of religion in the public sphere. Their rationale is based on two core principles: first, that there is positive value in teaching that emphasizes respect for *everyone's* right to freedom of religion and belief, and second, that teaching about religions and beliefs can reduce harmful misunderstanding and stereotypes".

Free choice or imposition?

"He (the parent) gets a form that needs to be filled in and signed. You can imagine how difficult it must be for a parent who does not have prior experience (with the RE) and who has no opportunity to discuss the issue. All the parents take the form and sign it in silence, without even asking the child . . . This is not fair to parents. And, the most parents ask themselves the main question: "Will my child be alone if I do not give my consent?"

"Schools do not organize alternative activities for children not attending RE classes, and the schools are always trying to escape . . . Social inclusion is important, that all children are included."

"They (religious communities) support divisions, interfere in politics and social developments. Attending religious education is conditioned with the confirmation in the Church. It is not sufficient to go to the Church, but also to attend religious education and I think that is a pressure."

The issue of choice regarding religious education is highly problematic. In Republika Srpska religious education is obligatory for all Orthodox students throughout the primary school. In the Federation of Bosnia and Herzegovina the subject is optional-obligatory, which means once a parent gives her or his consent the student must attend till the end of the primary education. My policy research shows that parents' choice is strictly restricted in several ways.

Four problems have been identified: (1) students are not provided with a meaningful alternative, (2) parents are not provided with any information about the substance of religious education, (3) parents have no or limited influence over the subject, and (4) parents are exposed to the pressure from their social environment when opting for religious education. In the RS parents are not given the possibility to choose and all interviewees strongly opposed such an approach. The parents in FBH formal decision is taken by filling in and signing a form, and thus giving his or her consent for the child to attend religious education classes.

Culture of Religion: Towards Integrative Religious Education

". . . It would not be bad to learn about other religions . . . you never know where he (the child) can end up . . . it is positive to have knowledge."

"I would support it (culture of religion). So that children know and learn, the school is a place for learning, isn't it? I would support it for the sake of knowledge, and that he (the child) has religious education in his own religious community, and for the sake of peace in the country."

". . . It (Culture of Religion) is a good thing, look, if you want multiethnic Bosnia than that is important. I would be the happiest person if the children knew everything."

Many of the above mentioned arguments suggest that policy makers must reconsider the current model of religious education. A public debate must be opened and all stakeholders must be involved. When considering new perspectives on how to teach religion the policy makers should take into account the following: the parents' views, the principles of holistic education and the future of peace and stability in the country. The empirical results of this study show that all interviewed parents are supportive of introducing Culture of Religion, an inclusive religious education syllabus, which would enable students to learn about all religious traditions from a variety of perspectives. In parents' view such approach to religious education would foster democracy, peace and co-existence in a pluralistic society and reduce religious/ethnic conflicts and segregation. However, strong opposition to introducing Culture of Religion in the schools comes not from the parents but from the religious communities.

In reconsidering religious education in Bosnia and Herzegovina policy makers should include the following guidelines:

- **Initiate and open public debate.** Good decisions are always based on being able to access and consider a wide range of perspectives and opinions. It is of vital importance to listen to parents' and students' views. Involving relevant NGOs and religious communities would be fruitful as well.
- **Provide support to more in-depth research and analysis in the area.** As suggested earlier there is a lack of research and analysis on

religious education in the country. More empirical results would facilitate development of strategies and decision-making on the issue of religious education.

- **Do not let religious communities take control over the issue of religious education.** Although it is important to listen to the point of view of religious communities, full responsibility and accountability must stay with the policy-makers. This means that decisions on how to organize religious education must take into the account the interests of the citizens, not only the interests of religious communities.
- **Make decisions that will strengthen integration of the country, and counter segregation and division.** The current religious education constitutes one of the major disintegrative forces in the public education system. All political decisions must strive to achieve higher level of integration of its citizens in the country. Such an inclusive approach will foster understanding and tolerance.
- **Initiate the changes in the current legislation on the religious education.** It is necessary to review the legislation so as to see what changes are needed so as to introduce something such as Culture of Religion in the schools. Make sure that such changes have sufficient political support in the parliaments. This might require some advocacy activities and organizing of conferences and seminars.

